

Х.Т. МАМАТОВ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

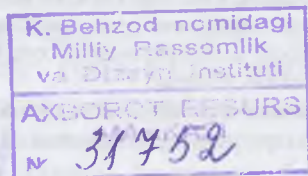
«АДОЛАТ»

У3
342
М-23

ХУДОЁР МАМАТОВ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

Ўқув қўлланма

Тошкент
«Адолат»
2016

УЎК: 34.01(075)

КБК: 67(5Ў)

М-23

М-23 Маматов, Худоёр.

Ҳуқуқшунослик. Ўқув қўлланма. — Тошкент: Адолат, 2016.
— 352 б.

ISBN 978-9943-4380-5-7

УЎК: 34.01(075)

КБК 67(5Ў)

Такризчилар: **М.А. Ахмедшаева,**

Тошкент давлат юридик университети
кафедра мудири, юридик фанлари доктори

М.Х. Баратов,

Тошкент давлат юридик университети
профессори в.б, юридик фанлари доктори

А.А. Акилов,

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
Қонунчилик палатаси депутати,
юридик фанлари доктори

Ушбу ўқув қўлланмада давлат ва ҳуқуқ назарияси асослари, маъмурий ҳуқуқ асослари, молия ҳуқуқи асослари, фуқаролик ҳуқуқи асослари, тадбиркорлик ҳуқуқи асослари, меҳнат ҳуқуқи асослари, оила ҳуқуқи асослари, экология ҳуқуқи асослари, қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи асослари, жиноят ҳуқуқи асослари, халқаро ҳуқуқ асосларига атрофлича тўхталиб ўтилган.

Қўлланма таълим йўналиши юриспруденция бўлмаган олий ўқув юртларининг бакалавр йўналиши талабалари учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4380-5-7

© Х.Т. Маматов, 2016 йил.

© Ўзбекистон Республикаси
Адлия вазирлиги ҳузуридаги
«Адолат» нашриёти, 2016 йил.

КИРИШ

Ҳар қандай жамиятда ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт мамлакат фуқаролари ҳамда турли соҳа мутахассисларининг ҳуқуқий саводхонлиги ва ҳуқуқий маданият даражасига боғлиқдир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов шундай деган: «Бугунги сиёсий-ҳуқуқий воқеликни ҳисобга олган ҳолда, мамлакатимизда ҳуқуқий таълим ва маърифатни, жамиятда ҳуқуқий билимлар тарғиботини тубдан яхшилашга йўналтирилган мақсадли кенг қўламли чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш зарур. Ушбу дастурнинг амалга оширилиши аҳолининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларига нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлишини, фуқароларда қонунга итлоаткорлик туйғусининг янада ортишини таъминлайди, деб ўйлайман»¹.

Дарҳақиқат, жамиятимизда фуқароларни қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, ҳуқуқ устуворлигини таъминлашда ҳар бир шахснинг ҳуқуқий билимлари беқиёс ўринга эгадир. Чунки, ҳуқуқ ҳақидаги умумий билимлар ёрдамида жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, аҳоли онгида қонунларнинг ижтимоий аҳамияти ҳақида тўғри тасаввурларни шакллантириш мумкин.

Қолаверса, ҳуқуқшунос олим Н.М. Коркунов таъкидлаганидек, «эхтимол, бир умр аниқ фанлар ва тарих масалалари билан қизиқмаган шахсни топиш мумкиндир, лекин ўзининг асрини ҳуқуқ масалалари билан қизиқмай яшаган кишини тасаввур қилиш ақлга сиғмайди. Қанчалик одамови бўлманг, одамлардан ўзингизни ҳар қанча олиб қочманг, ҳуқуқ масалаларини четлаб ўта олмайсиз. Камида битта ҳуқуқ — шахсий эркинлик ҳуқуқингиз сизни қизиқтирмаслиги мумкин эмас. Одамлардан ўзингизни четга олар экансиз, сиз барибир уларга: бу менинг шахс доирам, бу ерга бостириб киришга ҳаққингиз йўқ дейишингиз керак»².

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. — Тошкент: Ўзбекистон, 2010. — Б. 27–28.

² Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб., 1909. С.7.

Қўлингиздаги ушбу ўқув қўлланмада қўйилган асосий мақсад — ҳуқуқшунослик фанининг энг муҳим мавзуларини содда, тушунарли ва раван тилда эътиборингизга етказишдан иборат.

Шу ўринда муаллиф муҳим бир нарсани таъкидлаб ўтишни жоиз деб билади. Ушбу ўқув қўлланмани тайёрлашда мамлакатимиз ва хорижий ҳуқуқшунос олимлар томонидан эълон қилинган адабиётлардан кенг фойдаланилган. Шу сабабли, ҳар бир мавзу ёритилгандан сўнг, уни ёзишда қўлланилган адабиётлар рўйхати аниқ келтириб ўтилди.

Шу билан бирга, қўлланмада Ҳуқуқшунослик фани бўйича намунавий дастур мазмунидан келиб чиққан ҳолда, ундаги мавзуларни ёритишда, материални мантикий кетма-кетликда жойлаштиришда ҳар бир мавзуга муаллифлик позициясидан келиб чиққан ҳолда ёндашилди.

1-мавзу. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Давлат тушунчаси, белгилари ва моҳияти.
2. Давлатнинг келиб чиқиши ва унга доир назариялар.
3. Давлатнинг функциялари ва шакллари.
4. Жамият ва давлат. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш масалалари.
5. Ҳуқуқ тушунчаси ва унинг белгилари.
6. Ҳуқуқ тизими ва таркиби.
7. Ҳуқуқ манбалари.
8. Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг тузилиши.
9. Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик.

1. Давлат тушунчаси, белгилари ва моҳияти

Давлат тушунчаси ва таърифи масаласи доимо файласуфлар, диншунослар, давлатшунос олимлар, социологлар, сиёсатчилар ва мутафаккирларнинг диққат марказида бўлиб келган. Масалан, қадимги даврда яшаб, ижод қилган Арасту давлатга сиёсий алоқалар воситасида муайян бир тарзда бирлашган ва ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидир, деб таъриф берган. Машҳур Рим ҳуқуқшунос олими Цицерон давлатга «ҳуқуқ масалаларида бир битимга келган ва умумий манфаатлари билан ўзаро боғланган кишиларнинг (фуқароларнинг) бирлашмаси», деб таъриф беради. Ўрта аср мутафаккири И. Кант эса, қуйидаги фикрни билдириб ўтган: «Давлат — кишиларнинг ўзи ҳўжайинлик қилиб, ўзини ўзи бошқарадиган жамиятдир».

Юқоридаги таърифлардан кўриниб турибдики, давлатга таъриф бериш ва унинг мазмун-моҳиятини тўғри тушунишда, аввало, давлат — бу кўпчилик одамлар бирлигидан иборат сиёсий ташкилот эканлигидан келиб чиқиш керак.

Давлат тушунчасига замонавий таъриф беришдан олдин унинг белгиларига тўхталиб ўтамиз. Шу ўринда, ҳозирги вақтда давлатнинг умумий эътироф этилган қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

1) Давлат ўз ҳудуд ва чегараларига эга.

Давлат қатъий чегараланган ҳудудга эга бўлиб, унинг суверен ҳокимияти шу ҳудудда амал қилади, унда яшайдиган аҳоли эса, юзага келган давлатнинг фуқаросига айланади. Давлат ҳудудига қуруқликдаги ер, ер ости бойликлари, анклавлар¹, давлат ҳудуди устидаги ҳаво бўшлиғи, шунингдек давлат ҳудудида жойлашган сув ҳавзалари (дарёлар, денгизлар, сув омборлари) киради;

2) Давлат ўз аҳолисига эга.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, давлат, аввало, кишилар уюшмасидир. Давлат аҳолисини унинг ҳудудида истиқомат қилувчи одамлар ташкил этади. Аҳоли турли хил миллат ва элатлардан иборат бўлиши мумкин;

3) Оммавий сиёсий ҳокимият (давлат ҳокимияти).

Оммавий сиёсий (давлат) ҳокимият ижтимоий ҳокимиятнинг бир тури бўлиб, у умуммажбурий характерга эга. Масалан, отанинг оиладаги ҳокимияти фақат шу оилада амал қилади ёки диннинг ҳокимияти муайян эътиқод қилувчилар гуруҳида амал қилади. Давлат ҳокимияти эса, бутун жамият миқёсида аҳолининг ҳамма қатламига нисбатан амал қилади.

Оммавий (давлат) ҳокимиятнинг қатъийлик хусусияти шундаки, бу ҳокимият айнан бошқарув ва мажбурлов органлари (давлат аппарати) бутланадиган амалдорларда мужассам бўлади. Ана шундай жисмоний мужассамликсиз давлат ҳокимияти мавҳумликдан бошқа нарса эмас;

4) Давлат суверенитети.

Давлат ҳокимиятининг хусусияти сифатида суверенитетни кўрсатиб ўтиш мумкин. Яъни, суверенитет – бу маълум бир ҳудудда олий ҳокимиятга эга бўлиш; давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллигидир.

Юқоридагилар давлатнинг асосий белгилари ҳисобланади. Шу билан бирга, давлатнинг яна қуйидаги қўшимча белгиларини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин: солиқларнинг жорий қилинганлиги, му-

¹ Бир давлатнинг бошқа давлат ҳудудида жойлашган (яъни, ҳамма тарафи бошқа давлат ҳудудлари билан ўраб олинган) ҳудуди. Масалан, Фарғона вилояти Сўх тумани, Россия Федерацияси Кённесберг шаҳри.

дофаа кучларининг мавжудлиги, қонунчилик жараёнининг амалга оширилиши ҳамда давлат рамзлари (давлат герби, мадҳияси, байроғи).

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, давлатга қуйидагича таъриф бериш мумкин: **давлат** — бу муайян ҳудудда суверен оммавий сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи, жамиятдаги турли-туман манфаатларни мувофиқлаштириб турувчи, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини, қонунийлик ҳамда ҳуқуқ-тартиботни кафолатловчи сиёсий ташкилотдир.

Давлат тушунчаси ва белгилари баробарида унинг моҳиятини тушуниш ҳам муҳим аҳамият касб этади. **Давлат моҳияти** деганда — бу унинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши тушунилади.

Шу ўринда давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида давлатнинг моҳиятига ягона ёндашув мавжуд эмаслигини айтиб ўтиш лозим. Шу сабабли, фанда давлатнинг моҳияти ҳақида турли хил назариялар мавжуд. Уларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Элита назарияси. Ушбу назария XX аср бошларида вужудга келган бўлиб (В. Парето ва Г. Моски асарлари), аср ўрталарида янгидан ривожлантирилган (Х. Лассуэл, Д. Сартори, Т. Дай ва бошқалар). Мазкур назариянинг бош ғояси, ғўё халқ оммаси давлатни идора этишга қодир эмаслиги, шунинг учун бошқариш жамиятнинг ҳукмрон доираси — элитаси томонидан амалга оширилиши лозимлигини исботлашдан иборат. Элиталар турли белгилари (келиб чиқиши, маълумоти, тажрибаси, қобилияти кабилар)га қараб аниқланади. Шу билан бирга, элита таркиби халқ оммаси, яъни уларнинг энг қобилиятли вакиллари ҳисобига тўлдириб борилиши мумкин.

Мазкур назариянинг салбий жиҳати шундаки, унда аҳолининг муайян даражада ҳокимият ишларидан четлаштирилиши назарда тутилади. Шу билан бирга, ҳокимият ишлари амалда кишиларнинг ғоят чекланган доираси — депутатлар, давлат хизматчилари ва бошқалар томонидан олиб борилишини эътиборга оладиган бўлсак, унинг муайян даражада давлат аппаратини шакллантириш амалиётига яқинроқ эканлигини кўрамиз.

Технократик назария. Мазкур назария XX асрнинг 20-йилларида вужудга келган бўлиб, 60–70-йилларида анча кенг тарқалган. Унинг тарафдорлари сифатида Т. Веблен, Д. Барнхейм, Г. Саймон, Д. Белл ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу назария элита назариясига ўхшаб кетса-да, у ўзида ижтимоий воқеликни муайян даражада ҳисобга олиши билан ажралиб туради.

Мазкур назарияга кўра, жамиятни мутахассис-бошқарувчилар, менежерлар идора этишлари лозим. Чунки, айнан улар жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжларини, унинг энг мақбул ривожланиш йўлларини, бунинг учун зарур воситаларни аниқлашга қодирдирлар. Давлат ҳокимиятининг бундай ташкил этилиши бошқарувни илмий асосда олиб бориш имконини беради ҳамда жамиятнинг ўсиб боровчи ривожини таъминлайди.

Плюралистик демократия назарияси. Мазкур назария XX асрда юзага келган бўлиб, унинг намояндалари сифатида Г. Ласки, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Даль ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу назария социал-демократларнинг ҳам, либералларнинг ҳам қарашларини ўзида ифодалайди. Унинг мазмунини ҳозирги жамиятда моҳият-эътиборига кўра синфлар амалда йўқолиб кетган ва ҳокимият шу тариқа ўз синфий табиатидан халос бўлди, деган ғоя ташкил қилади. Бунда жамият — ёши, касб-кори, истиқомат жойи, манфаатлар доираси ва бошқа белгиларига кўра юзага келадиган одамлар ижтимоий бирлашмалари (страталар) йиғиндисидан иборат.

Ўз навбатида, кексалар ва ёшларнинг, спортчилар ва ижодкорларнинг ҳамда бошқаларнинг уюшмалари бундай бирлашмалар бўлиши мумкин. Бир фуқаронинг ўзи қизиқиши, эҳтиёжи, касб-кори, манфаати ва бошқа ҳолатлар юзасидан бир йўла кўпчилик страталарга кира олади. Фуқаролар шу асосда давлат идораларига таъсир ўтказишлари ҳамда шу йўл билан давлат сиёсатини йўналтиришда иштирок этишлари мумкин бўлади. Бундай шaroитда давлат омма иродасининг, бутун жамият манфаатларининг ифодачисига айланади.

«Умумий фаровонлик давлати» назарияси. Мазкур назария иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган бўлиб, унинг намояндалари давлатнинг ижтимоий ҳаётга аралашмасли-

гига оид бўлган таълимотларга қарши чиққанлар. Ушбу назариянинг асосий ғоялари XX асрнинг 30-йилларида Д. Кейнс томонидан таърифлаб берилган. Кейинчалик Д. Мюрдал, В. Пигу, К. Боулдинг, В. Мунд ва бошқаларнинг асарларида у янада ривожлантирилган.

Мазкур назариянинг бош ғояси шундан иборатки, давлат барча синфлардан устун тураркан, аҳолининг барча қатламлари манфаатларини ифодалайди ҳамда шу асосда умумфаровонликни таъминлайди. Ривожланган мамлакатларда аҳоли турмуш даражасининг юқори эканлиги ҳамда ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларда йирик давлат дастурларининг амалга оширилиши ушбу назариянинг юзага келишига сабаб бўлган. Мазкур назария инсон манфаатларини давлат фаолиятининг асосига қўйиш билан ҳар бир шахс кадр-қимматига эътиборни жалб этади.

Конвергенция назарияси. Ушбу назария давлатнинг истиқболдаги ривожини башорат қилувчи назариялардан бири сифатида XX асрнинг 50–60-йилларида юзага келган (Д. Гэлбрейт, Р. Арон, П. Сорокин асарлари). Маълумки, XX асрнинг ўрталарида жаҳон миқёсида икки тизим, яъни АҚШ, Англия ва бошқаларни ўз ичига олган капиталистик лагер билан собиқ Совет Иттифоқи ва социалистик лагер шаклланган. Мазкур назария вакилларининг фикрича, ҳар иккала лагернинг ҳам ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд. Шу сабабдан келажакда давлатларнинг моҳияти юқоридаги давлатларнинг ижобий жиҳатларини ўзида мужассамлаштириши лозим.

Мазкур назария муаллифларининг фикрича, мавжуд давлатлар ижобий жиҳатларининг уйғунлашиб бориши баробарида маълум вақтдан кейин улар ўртасида ўзаро фарқлар йўқола бориб, ягона типдаги «постиндустриал давлатлар» – «умумий фаровонлик» давлатлари юзага келади.

Тарихий-материалистик назария. Ушбу назария давлатнинг моҳияти тўғрисидаги таълимотлар тизимида алоҳида ўринни эгаллайди. У давлатнинг мавжудлиги ва тараққиётининг кўпгина жиҳатларини таҳлил этади. Ушбу назариянинг асосида тарихий материализм ва синфий кураш ғоялари ётади (К. Маркс, Ф. Энгельс, В.И. Ленин). Давлатга иқтисодий ҳукмрон синф ҳокимия-

тининг қуроли сифатида қаралади. Унинг хусусиятлари, энг аввало, жамият тараққиётининг муайян босқичидаги шу жамият иқтисодиёти билан белгиланади. Мақсад — социалистик, сўнг эса, коммунистик жамиятни қуриш, охир-оқибатда, коммунистик жамият барпо этила бориши билан давлатнинг барҳам топишига эришишдан иборат.

2. Давлатнинг келиб чиқиши ва унга доир назариялар

Маълумки, давлатнинг вужудга келишига бир қатор омиллар сабаб бўлган. Хусусан, ушбу узоқ давом этган мураккаб жараён-да географик, диний, рухий, иқтисодий ва синфий омиллар муҳим роль ўйнаганлигини айтиб ўтиш лозим. Ушбу омилларнинг қайси бири муҳим, деган саволга турли назариялар турлича жавоб беради. Улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Диний (теологик) назария. XIII асрда вужудга келган ушбу назария вакилларининг (Фома Аквинский, Жан Маритен) фикрича, бутун олам, шу жумладан, давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳам худонинг иродаси билан боғлиқ. Подшо худонинг ердаги вакили бўлганлиги учун фуқаролар уларнинг амрига сўзсиз бўйсунишлари лозим бўлади. Ушбу назариянинг ютуғи — уни рад этиб бўлмайди, камчилиги — уни исботлаб бўлмайди.

Патриархал назария. Мазкур назариянинг асосчилари Аристотель ва Конфуцийлар ҳисобланади. Лекин у XVII–XVIII асрларда Фильмер, Генри Мен, Михайловский каби олимларнинг асарлари орқали кенг тарқалди. Ушбу назария намояндаларининг фикрича, давлат оиланинг ривожланиши асосида вужудга келган. Ибтидоий оилага ота бошчилик қилиб, кейинчалик давлат вужудга келади ва ота ҳокимияти меросий бўлади.

Шартнома назарияси. XVII–XVIII асрларда вужудга келган ушбу назария вакилларининг (Г. Гроций, Ж. Руссо, А. Радищев, Т. Гоббс, Локк, Б. Спиноза) фикрича, давлат ҳокимияти кишиларнинг ўзаро бирлашиб ихтиёрий шартлашганликларининг ифодасидир. Ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши, ўз навбатида, одамлар ўртасида турли хил низоларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Натижада жамиятда «хамманинг ҳаммага

қарши» уруши бошланади ва бундай шароитда индивиднинг хавфсизлиги, унинг мулки, ҳуқуқ ва эркинликларининг дахлсизлигини таъминлашнинг иложи бўлмай қолади. Шундан кейин фуқаролар давлат билан ўзаро шартнома тузиб, унга умуммажбурий ҳокимиятни амалга ошириш ҳуқуқини беради. Давлат фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг муҳофаза қилинишини кафолатлайди. Бунда давлат ва жамият ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизими вужудга келиб, ўз навбатида, уларда шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлик туғилади.

Материалистик (марксистик) назария. Ушбу назария вакиллари (К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Ленин – XIX–XX асрлар) фикрича, давлат, энг аввало, иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, бир-бирига қарама-қарши синфларнинг юзага келиши натижасида вужудга келган. Бунда давлат иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган табақаларнинг қуйи табақаларни бостириб туриш воситаси сифатида майдонга чиқади.

Зўравонлик назарияси. Мазкур назария вакиллари (Е. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутский – XIX аср) давлатнинг вужудга келишига ҳарбий сиёсий омиллар, яъни бир қабиланинг иккинчи қабилани қулликка тортиши сабаб бўлган, деб ҳисоблайдилар. Бунга кўра, давлат босиб олинган ҳудудларни (халқларни) бошқариш учун зўрлов аппарати вазифасини ўтаган.

Психологик (руҳий) назария. Мазкур назария XIX асрларда юзага келган бўлиб, унинг асосий ғоялари Г. Тард, Л.И. Петражицкий ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Уларнинг фикрича, кишиларнинг руҳияти жамиятнинг, шу жумладан, ахлоқ, ҳуқуқ, давлатнинг ривожланишини белгилаб берувчи асосий омилдир.

Ирригацион назария. Ушбу назариянинг асосий намояндаси немис олими К.А. Виттфогель ҳисобланади. Унинг фикрича, давлат Шарқ халқларида йирик ирригация қурилмаларини барпо этиш зарурати асосида келиб чиққан. Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатларда йирик ирригация қурилиш ишларини ташкил этиш учун кучли, марказлашган бошқарув аппарати ташкил этилган.

3. Давлатнинг функциялари ва шакллари

Ҳар қандай давлат ўз олдига стратегик мақсад ва вазифаларни қўяди ҳамда улардан келиб чиққан ҳолда, муайян фаолиятни амалга оширади. Ушбу фаолиятнинг асосий йўналишлари юридик фанда «давлат функциялари» деб номланади. Бошқача айтганда, давлат функциялари – бу унинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган давлат фаолиятининг асосий ёки бош йўналишларидир. Ушбу таърифдан кўриниб турибдики, давлатнинг функциялари **давлат мақсади ва вазифалари** билан чамбарчас боғлиқдир. Давлат ўз олдига қўйган мақсадга эришиши учун маълум бир вазифаларни ҳал қилиши лозим, бу эса, ўз навбатида, ушбу вазифаларни бажаришга қаратилган тегишли функцияларни амалга оширишни тақозо этади.

Вазифа – бу ечилиши талаб қилинадиган масала бўлса, **функция** – ушбу масаланинг ечимига йўналтирилган фаолият тури. Вазифа, бир томондан, маълум хусусиятга эга бўлмаган бирор-бир мақсадга эришиш заруратини, иккинчи томондан эса, маълум фаолият турини амалга ошириш заруратини ўз ичига олади. Давлатнинг функциялари унинг вазифаларига боғлиқ бўлади, чунки вазифалар функцияларнинг мавжудлигини ва уларнинг мазмунини белгилайди, уларни амалга ошириш шакл ва усулларига таъсир кўрсатади. Функциялар мазмуни, давлатнинг қандай фаолият олиб бораётганлигини, шу муҳитда бошқарув ҳаракатларини қай йўсинда юритаётганлигини, унинг тегишли органлари нима билан шуғулланаётганлигини кўрсатади.

Юридик адабиётларда давлат функцияларининг турли хил таснифлари мавжуд. Хусусан, **фаолият доирасига** кўра давлатнинг **ички** ва **ташқи** функцияларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичкарисидagi вазифаларни амалга ошириши билан боғлиқ. Ташқи функциялар халқаро даражадаги фаолият бўлиб, бунда давлат халқаро ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида майдонга чиқади. Давлатнинг *асосий ташқи функцияларига* асосан қуйидагилар киради: бошқа давлатлар билан иқтисодий, маданий, сиёсий, ҳарбий, экологик ва ҳ.к. соҳаларда ҳамкорлик қилиш; муҳофаа функцияси ва б.

Давлатнинг *асосий ички функцияларига* эса иқтисодий, ижтимоий, молиявий назорат, ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш ва экология соҳадаги функцияларни киритиш мумкин.

Фаолият муддатига кўра, **давлат функцияларини доимий ва вақтинчалик** турларга бўлиш мумкин. Доимий функциялар қаторига давлатда доимий равишда амалга ошириб келинадиган функцияларни киритиш мумкин. Мисол тариқасида, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаа функцияларини келтириб ўтиш мумкин. Вақтинчалик функцияларга эса, давлат ўз олдига қўйган муайян мақсад эришиши ва вазифаларни амалга ошириши билан ўз аҳамиятини йўқотадиган функциялар қиради. Масалан, фавқулодда ҳолатларни бартараф этиш.

Давлат ва ҳуқуқ назариясида давлат функцияларининг ижтимоий аҳамиятига кўра **асосий ва асосий бўлмаган** турлари ажратилади. Шу ўринда, ушбу тасниф шартли эканлигини, ваҳоланки, давлатнинг ҳамма функциялари муҳим аҳамиятга эгаллигини айтиш лозим. Давлатнинг барча органлари томонидан ўзаро ҳамкорликда амалга ошириладиган функциялар *асосий функциялар* дейилса, фақатгина айрим давлат органларига хос бўлган функциялар эса, *асосий бўлмаган функциялар* ҳисобланади.

Давлат функцияларини амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари асосида **ҳуқуқни ижод қилиш, ҳуқуқни ижро қилиш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш функцияларини кўрсатиб ўтиш мумкин**. *Ҳуқуқ ижодкорлиги* — бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва уларни қабул қилиш бўлиб, деярли бу фаолиятсиз давлатнинг бошқа функцияларини амалга ошириб бўлмайди. *Ижро этиш* фаолиятига қонун ва бошқа норматив актларнинг амалда қанчалик даражада ўз ижросини топиши ёки топмаслиги билан боғлиқ фактларни киритиш мумкин. *Ҳуқуқни муҳофаза қилиш* фаолиятига тартибни сақлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, қонун ва қоидаларга риоя этилишини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича чора кўриш, юридик ишларни кўриб чиқиш ва улар юзасидан қарорлар қабул қилиш ҳамда жавобгарликка тортиш кабиларни киритиш мумкин.

Давлат шакллари. Маълумки, ҳар ҳандай нарсa ёки предмет ўз шаклига эга. Шакл – бу воқеликнинг ташқи ифодаланиши бўлиб, давлат ҳам муайян шаклда намоён бўлади. Давлат шакли учта таркибий қисмдан, яъни бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли ва сиёсий режимдан иборат.

Давлат бошқарув шакли – бу давлат ҳокимияти органларининг тузилиши, уларни шакллантириш тартиби ҳамда ушбу органларнинг ўзаро ва аҳоли билан бўлган муносабатларини белгиловчи давлат шаклининг элементидир.

Давлат бошқарув шаклининг икки, яъни **монархия** ва **республика** турларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Монархия (лотинча: монос – якка, архе – ҳокимият маъносини англатади) бошқарув шаклида давлат ҳокимияти якка шахс томонидан амалга оширилади ва одатда, бу ҳокимият унга мерос орқали ўтади.

Монархияга қуйидаги белгилар хосдир: ҳокимият мерос орқали ўтади; ўз ҳокимиятидан умрбод фойдаланадиган монархнинг (подшо, қирол, император, шох, хон, князь, герцог ва бошқалар) мавжудлиги; монархнинг ўз хатти-ҳаракатлари юзасидан юридик жавобгар эмаслиги; монарх шахсининг дахлсизлиги; ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишда бевосита ўз номидан иш кўриши ва ҳоказо.

Монархия бошқарув шакли *мутлақ (абсолют)* ва *чекланган* турларга бўлинади.

Мутлақ (абсолют) монархияда давлат суверенитетининг бирдан-бир эгаси монарх бўлиб, барча ҳокимият тармоқлари (қонунчилик, ижроия ва суд) унинг қўлида тўпланган бўлади.

Чекланган монархияда ҳокимиятни амалга ошириш кўп жihatдан вакиллик органига боғлиқ бўлади. Бунда монарх ҳокимияти вакиллик органи томонидан бирмунча чекланган ва унинг ҳуқуқий мақоми конституция билан чегаралаб қўйилган бўлади. Чекланган монархия, ўз навбатида, *дуалистик* ва *парламентар* турларга бўлинади.

Дуалистик монархияда давлат ҳокимиятини ташкил этиш икки томонлама хусусиятга эга бўлиб, монарх ижро ҳокимиятига бош-

чилик қилади, ўзи олдида жавобгар бўлган ҳукуматни ташкил этади, қонунчилик ҳокимияти эса, парламентга тегишли бўлади. Ушбу бошқарув шакли тарихий аҳамиятга эга (Масалан, Кайзер Германияси (1871–1918 йиллар)).

Парламентар монархия мамлакатлари (ҳозирги Буюк Британия, Бельгия, Норвегия, Швеция, Дания, Испания, Япония)да қирол давлат бошлиғи вазифасини ўтаса-да, мамлакатни тўла маънода бошқара олмайди. Парламентар монархияда қирол ҳокимияти рамзий маънога эга бўлади. Бунда ижро ҳокимияти ҳукумат томонидан шакллантирилади, ҳукумат, ўз навбатида, конституцияга кўра, монарх олдида эмас, балки парламент олдида жавобгар бўлади. Ҳукумат парламент сайловларида ҳолиб чиққан партиялар вакиллари орасидан шакллантирилади ҳамда ҳукумат бошлиғи лавозимига парламентда кўпчилик депутатлик ўринларига эга бўлган партия раҳбари тайинланади. Давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда партиялар муҳим ўринга эгаллиги сабабли баъзи олимлар бундай давлатларни «партиялар мамлакатлари» деб ҳам аташади.

Республика (лотинча Respublika – жамоа иши) – давлат ҳокимияти аҳоли муайян муддатга сайлаб қўядиган органлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув шаклидир.

Республика бошқарув шаклида давлат бошлиғи ва бошқа олий ҳокимият органлари муайян муддатга сайлаб қўйилади. Улар, ўз навбатида, сайловчилар олдида масъул ҳисобланади. Давлат ҳокимияти давлат бошлиғи номидан эмас, балки халқ номидан амалга оширилади. Давлат бошлиғи ҳам қонунда белгилаб қўйилган ҳолатларда юридик жиҳатдан жавобгар бўлади.

Ҳозирги кунда республика шаклининг асосан президентлик республикаси, парламентар республика, дуалистик (аралаш) республика турлари ажратиб кўрсатилади.

Президентлик республикаси. Бунда президент давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи ҳисобланади. Президент ҳукуматни ўзи шакллантиради ва ҳукумат унинг олдида жавобгар бўлади (АҚШ, Россия, Бразилия, Аргентина, Мексика ва бошқалар). Президент умумхалқ сайловлари асосида ўз лавозимига сайланади.

Парламентар республика. Бундай республикада ҳукумат парламентга ўтказилган сайловларда кўпчилик овоз олган партияларга тегишли депутатлар орасидан шакллантирилади (Италия, Исроил, Исландия, Германия ва бошқалар). Бундан ташқари, давлат бошлиғи — президент, одатда, парламент аъзолари ёки махсус кенгаш томонидан сайланади. Ҳукумат парламент олдида жавобгар бўлиб, унинг фаолият муддати парламентга бўлган сайловларгача амалда бўлади.

Дуалистик (аралаш) республика. Бундай бошқарув шаклида давлат бошлиғи — президент халқ томонидан сайланади. У ҳукумат бошлиғини тайинлашда расман иштирок этади, лекин ҳукумат бошлиғи ва аъзолари парламентдаги кўпчилик томонидан шакллантирилади (Франция, Финляндия). Бошқарувнинг бундай шаклида президент конституция асосида парламент ва ҳукумат ўртасида ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятлар келиб чиққан ҳолатда парламентни тарқатиб юбориш ваколатига эга бўлади.

Давлат тузилиш шакли. Маълумки, ҳар қандай давлат муайян ҳудудда жойлашган бўлади. Аммо давлатнинг ҳудудий кўлами катта бўлган шароитда бир марказдан туриб давлат ҳокимиятини амалга ошириш — деярли ууддалаб бўлмайдиган вазифадир. Шу сабабли, давлат ҳудудини округлар, вилоятлар, ўлкалар, штатлар, кантонлар, губерниялар, уезд сингари ҳудудларга бўлиш ҳамда шу ҳудудий тузилмаларда ҳокимиятнинг маҳаллий (ҳудудий) органларини тузиш зарурати туғилади. Ўз навбатида, ҳокимият ва бошқарувнинг марказий ҳамда маҳаллий органлари ўртасида ваколатларни бўлиш эҳтиёжи ҳам пайдо бўлади. Бу давлат (ҳудудий) тузилиши заруратини келтириб чиқарадиган асосий сабабдир.

Давлат тузилиш шаклининг оддий (унитар) ва мураккаб (федератив ва конфедератив) кўринишлари мавжуд.

Унитар тузилишдаги давлат ягона бўлиб, таркибий қисмлари суверенитет белгиларига эга бўлмаган маъмурий-ҳудудий бирликлардан иборат.

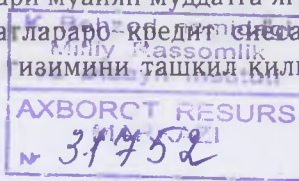
Унитар давлатга хос белгилар: қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимияти органлари ягона тизимининг мавжудлиги; ягона конституция, қонунчилик, солиқ, молия тизимларининг мавжудлиги;

ягона фуқароликнинг жорий этилганлиги; барча ташқи муносабатлар марказий органлар томонидан амалга оширилиши.

Федератив давлат — бу мустақил бўлган бир неча давлат тузилмаларининг ихтиёрий асосда бирлашган ягона иттифоқи.

Федератив давлатнинг умумий белгилари: федерация ҳудудининг алоҳида субъектларидан — штатлар, кантонлар, республикалар, ўлкалар ва бошқа ҳудудлардан иборат бўлади; федерация ва унинг субъектлари ваколатлари доираси иттифоқ шартномасида, конституциясида, ўзаро ваколатларни чегаралаш тўғрисидаги икки томонлама шартномаларда белгилаб қўйилган бўлади; федерация субъектлари ўзларининг конституциялари ва қонунчилик тизимига, олий қонунчилик, ижро, суд ҳокимиятлари тизимига эга бўлади; федератив давлатда иттифоқ фуқаролиги билан бир қаторда субъектларнинг ҳам фуқаролиги бўлиши мумкин; федератив давлат парламенти асосан икки палатали бўлиб, юқори палата асосан федерация субъектларининг манфаатларини ҳимоя қилади; федератив давлатнинг ташқи сиёсатини, қуроли кучларга ягона қўмондонлигини, муҳофаа, молия, солиқ тизимларига раҳбарликни асосан федерал давлат органлари амалга оширади.

Конфедерация — бу сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва бошқа соҳаларда муайян мақсадларга эришиш учун ташкил қилинадиган давлатларнинг муваққат иттифоқи. Конфедерациянинг белгилари: конфедерация суверенитетга эга бўлмайди, чунки ушбу тузилма тўла ички ва ташқи суверенитетга эга бўлган мустақил давлатларнинг иттифоқидир; конфедерацияда марказий давлат аппарати ва ягона қонунчилик тизими мавжуд бўлмайди; конфедерация доирасида у ёки бу муаммоларни ҳал қилиш борасидаги ишларни мувофиқлаштиришга қаратилган иттифоқ органлари ташкил этилиши мумкин; конфедерацияга бирлашган давлатларнинг ўз фуқаролиги сақланиб қолинади, лекин бу давлатларнинг фуқаролари конфедерация ҳудудида эркин ҳаракатланиш (виза ва бошқа расмий ҳужжатларсиз) ҳуқуқига эга бўладилар; конфедерацияда ягона солиқ тизими, ягона бюджет ва ягона армия мавжуд бўлмайди, лекин конфедерация субъектлари муайян муддатга ягона пул тизими, божхона қоидалари, давлатларaro кредит сиёсати, конфедерация мақсадлари учун бюджет тизимини ташкил қилиш

лари мумкин; конфедератив давлатлар узоқ муддатга сақланиб қолмайди, бунда улар федерацияга айланиши ёки умуман тарқалиб кетиши мумкин.

Сиёсий режим — бу давлат ҳокимиятини амалга ошириш усул ва воситалари йиғиндисидир.

Сиёсий режим давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро муносабатлари қандай қилиб ва қандай усуллар ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий қатламларнинг сиёсий соҳадаги ҳақиқий нисбати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мақоми қандай, давлат органлари ўз ҳудудларида яшовчи аҳолини бошқариш бўйича амалда қандай роль ўйнайдилар, деган саволларга аниқ жавоб беради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлатчиликнинг кўп асрлик тарихида маълум бўлган сиёсий режимнинг бир неча асосий турини ажратиб кўрсатади. Аввало, барча сиёсий режимлар демократик ва нодемократик турларига бўлинади.

Демократик режим. Демократик режимда давлат ҳокимияти фаолиятига халқ томонидан тўғридан-тўғри таъсир қилишнинг самарали механизми амал қилади. Жамият ҳаётига оид бўлган энг муҳим масалалар юзасидан қарорларнинг кўпчилик томонидан озчиликнинг манфаатлари максимал даражада эътиборга олинган ҳолда қабул қилинади. Иқтисодий фаолият соҳасида шахснинг эркинлиги таъминланади, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатланади, шахс қонунсизлик ва ҳокимиятнинг ҳар хил суиистеъмол қилишларидан ҳимояланади. Шунингдек, барча давлат органларининг фаолияти ҳуқуқийлик тамойилига асосланади ҳамда ҳокимият ваколатлари тақсимланган бўлади.

Демократик режимнинг социал-демократик (тенглик, давлат томонидан ижтимоий жиҳатдан кам таъминланган шахсларга нисбатан кучли ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилиши ва бошқалар) ва либерал-демократик (эркинлик, биродарлик, тенглик каби умуминсоний қадриятларнинг таъминланиши билан бирга, давлатнинг иқтисодиётга таъсири минимал даражада бўлади ва бошқалар) турларини ажратиш мумкин.

Нодемократик режим. Бунда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари устидан давлатнинг тўла назорати ўрнатилган бўлади. Фу-

кароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалда татбиқ этилмайди ва етарли даражада кафолатланмайди.

Нодемократик режимнинг тоталитар, фашистик ва автократик каби турлари мавжуд. Автократик режимга жамоа автократияси ва ягона шахс автократияси киради. Жамоа автократияси, ўз навбатида, аристократия ва олигархия, деб ном олган бошқарув шаклларига бўлинади. Ягона шахс автократияси деспотия, мустабидлик, шахсий ҳокимият шаклларига эга. Юқоридагилар билан бирга, тегишли адабиётларда нодемократик режимнинг фашистик, ҳарбий хунта, ирқчилик шакллари ҳам кўрсатиб ўтилади.

4. Жамият ва давлат. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат куриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш масалалари

Жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизимида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат тушунчалари муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабли, ушбу тушунчаларга тўхталиб ўтамиз.

Фуқаролик жамияти — ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий аънава ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний қадриятлар эъозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминладиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик назорати механизмлари вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий қадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамиятдир.

Фуқаролик жамиятини шакллантиришдан асосий мақсад инсон ҳаётини муҳофаза қилиш, унинг мақсадлари, манфаатларини, муайян ташкилотлар, ижтимоий институтлар, гуруҳлар, оила ва бошқа бирлашмалар орқали амалга оширишдир. Фуқаролик жамиятининг мазкур институтлари, ўз навбатида, алоҳида шахс учун унинг ҳокимият манбаи эканлигини ҳис қилишга ҳамда унинг лаёқати ва ҳаракати, обрўси жамиятда юксак қадрият сифатида тан олинишини таъминлашга хизмат қилади.

Фуқаролик жамиятининг ҳозирги замон талқини қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланади:

— фуқаролик жамияти — эркин инсонларнинг ҳамжамиятидир. Бунда иқтисодий жиҳатдан индивид мулкдор сифатида май-

донга чиқади. Шахс фаолият (меҳнат) турини танлашда эркиндир. Шунингдек, фуқаро барча сиёсий ҳуқуқлар, шу жумладан, сайлов ҳуқуқи соҳиби ҳисобланади. У сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқига эга;

– фуқаролик жамияти очиқ ижтимоий организмдир. Унда сўз эркинлиги, танқид қилиш эркинлиги, ошқоралик, ахборот олиш ва тарқатиш эркинлиги, мамлакат ҳудудида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи кафолатланади;

– фуқаролик жамияти ҳурфикрлилик ўрнатилган жамиятдир. Унда турли манфаат ва нуқтаи назарларни ифодаловчи ижтимоий институтлар (сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, тадбиркорлар уюшмалари, жамғармалар, клублар, федерациялар ва бошқа фуқаролик жамияти институтлари) мавжуд бўлади;

– фуқаролик жамияти – ўзини ўзи бошқариш тизимига эга жамиятдир. Ушбу жамият муайян даражада давлатдан мустақил ҳолда ўзини ривожлантира олувчи ички салоҳият ва манбаларга эгадир. Шу боис, у давлат ҳокимиятини чегаралаш воситаларига эга бўлади. Бунда фуқаролар жамоатчилик назоратини амалга оширади, уларнинг ташаббускорлиги ва сиёсий фаоллиги рағбатлантирилади;

– фуқаролик жамияти ҳуқуқий демократик жамиятдир. Бунда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги таъминланади. Жамиятда қонун устуворлигига эришилади. Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамияти қарор топиши натижасидагина ривожланади. Улар бир-бирини тўлдиради.

Шу ўринда фуқаролик жамияти **иктисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий** асосларга таянишини таъкидлаш жоиз.

Фуқаролик жамияти, аввало, хусусий мулкчиликка кенг йўл берувчи ва унга асосланувчи бозор иктисодиёти муносабатларига, эркин иктисодий фаолият таъминланган шарт-шароитга таянади. Айнан хусусий мулкчилик муҳити ва муносабатлари қарор топган жамиятда шахснинг мулкий мустақиллиги, иктисодий фаолият юритишдаги эркинлиги таъминланади. Худди шу аснода шахс давлат ҳокимиятига нисбатан автоном, мустақил мавқени эгаллайди. Давлат хусусий ҳаёт соҳасига, шахс ва таш-

килотларнинг қонуний иқтисодий фаолиятига аралашмаслиги лозим.

Сиёсий нуктаи назардан баҳолаганда, фуқаролик жамиятидаги сиёсий тизим ва сиёсий бошқарувнинг мазмун-моҳиятини ҳуқуқий давлатчилик ифода этади. Бошқача айтганда, ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятининг сиёсий моҳиятини, сиёсий шаклини ташкил этади.

Фуқаролик жамияти чуқур маънавий, юксак маданий инсоний муносабатлар замирига таянади. Бу жамиятнинг маънавий ҳаётида бир нарса устуворлик қилади, яъни инсон бениҳоя даражада улуғланади, умуминсоний қадриятлар эъзозланади, улар мўътабар ва муқаддас саналади. Бунда инсоннинг кадр-қиммати, меҳроқибат, ахлоқий поклик, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби олий қадриятлар одамлар ўртасидаги муносабатларнинг белгилловчи мезони сифатида майдонга чиқади.

Фуқаролик жамияти билан бирга кўп ишлатиладиган тушунча — бу ҳуқуқий давлатдир. **Ҳуқуқий давлат** — бу давлат ҳуқуқий асосда ташкил топадиган ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқ устувор бўладиган давлат.

Ҳуқуқий давлатнинг қуйидаги белгилари ва тамойилларини кўрсатиб ўтиш мумкин: қонун устуворлиги; давлат ва давлат органларининг ҳуқуқ билан алоқадорлиги; демократик ҳуқуқ ва эркинликлар билан боғлиқ барча институтларнинг мавжудлиги; инсон (фуқаролар) ҳуқуқ ва эркинликларининг давлат томонидан эълон қилинганлиги, ҳимоя қилиниши ва кафолатланиши; ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги; давлат ҳокимияти ваколатларининг тақсимланганлиги; давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов ўзининг кўплаб маъруза ва асарларида мамлакатимизда шакллантирилаётган инсонпарвар демократик фуқаролик жамиятининг маъно-моҳиятини, бу борада амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар йўналишларини аниқ белгилаб берди. Жумладан, Президент қуйидагиларни таъкидлайди: «Биз фуқаролик жамияти қуришга интиломқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вази-

фаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»¹. Ислон Каримовнинг фукаролик жамияти моҳиятига онд қуйидаги фикри ҳам муҳим аҳамиятга эга: «Биз учун фукаролик жамияти – ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига қўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни, эркинлик ва қонунга бўйсуниб бир вақтнинг ўзида амал қилади»². Бошқача айтганда, давлатнинг қонунлари инсон ва фукаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим³.

5. Ҳуқуқ тушунчаси ва унинг белгилари

Ҳуқуқ серқирра ва мураккаб ходиса бўлиб, унинг тушунчаси бутун дунёда ҳозиргача ўз ечимини тўла топмаган долзарб масала бўлиб қолмоқда. Буюк Британиялик ҳуқуқшунос Д. Уолкер шундай деб ёзади: «Ҳуқуқни сўз билан таърифлашга бир неча бор ҳаракат қилинган, лекин улардан бирортаси қониқарли ва умумэътироф этилган ҳисобланмайди»⁴. Рус ҳуқуқшунос олими Н.Н. Алексеев бу борада шундай деб ёзган: «Табиатшунос олимлар табиатнинг ўзи нима, деган саволга жавоб бера олмаганларидек, ҳуқуқшунослар ҳам ҳуқуқнинг таърифини топа олмайдилар»⁵. Америкалик ҳуқуқшунос Лауренс Фридманнинг таъкидлашича эса, – «ҳуқуқ ойнадек синувчан, совун пуфакларидек омонат, вақтдек тутқич бермас кўп маъноларга эга»⁶.

Шундай бўлса-да, бугунги кунда ҳуқуқнинг бир неча тушунчалари мавжуд.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий таъмоийллари. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3 – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – Б.11.

² Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б.173.

³ Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – Б.52.

⁴ Walker D.M. The Oxford Companion to Law. 1980. – P.716.

⁵ Исламов З.М. Общество. Государство. Право. Т., 2001. – С.334.

⁶ Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992. – С.8.

Хусусан, **табiiй-хуқуқiiй назарияда** ҳуқуқ тушунчаси инсоннинг унга туғилиши биланок бериладиган табiiй ҳуқуқлар билан боғланади, умуминсонiiй қадриятларни ташкил қилгани учун улар давлат томонидан ўрнатилмайди, улар давлат томонидан фақат таъминланиши ва ҳимояланиши зарур. Табiiй ҳуқуқ назарияси вакиллари (Локк, Руссо, Монтескье, Гольбах, Радищев ва бошқалар) ҳуқуққа таъриф берар эканлар, улар давлат томонидан ўрнатиладиган позитив ҳуқуқдан ташқари ҳамма учун умумiiй бўлган ва позитив ҳуқуқдан устун турувчи табiiй ҳуқуқ мавжуддир, деган фикрни илгари суришади.

Норматив концепцияда ҳуқуққа қуйидагича таъриф берилади: ҳуқуқ — бу давлат томонидан ўрнатиладиган ва қўриқланадиган нормалар тизимидир. Ушбу назария вакиллари эса, (Штаммлер, Новгородцев, Кельзен ва бошқалар) ҳуқуқнинг юридик моҳиятини ташкил этувчи расмiiй белгиларни ажратиб кўрсатишади. Нормативизмга кўра, ҳуқуқ — бу ҳокимиятнинг кўрсатмасидир. Ҳокимият ҳуқуқ демакдир. Ҳуқуқ давлатсиз мавжуд бўлмайди ва аксинча давлат ҳам ҳуқуқсиз мавжуд бўлмайди.

Ҳуқуқнинг социологик концепциясида ҳуқуққа таъриф беришда ҳуқуқiiй муносабатларга катта аҳамият берилади. «Ҳуқуқ деб ҳуқуқiiй муносабатлар тизими, одамларнинг ҳуқуқ соҳасидаги юриш-туришлари тан олинади»¹. Социологик назария ҳуқуқни реал воқелик сифатида талқин этади. Социологик мактаб намояндалари диққат марказини «жонли ҳуқуқ», яъни ҳуқуқiiй муносабатлар тизимини, ҳуқуқ доирасидаги одамлар хулқ-атворини ўрганишга қўчириш керак², деб таъкидлашади.

Шу ўринда ҳуқуқнинг бир нечта белгиларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Ҳуқуқ — конун даражасига кўтарилган ирода;
2. Ҳуқуқнинг расман аниқлиги;
3. Ҳуқуқнинг тизимлилиги;

¹ Бобылев А.И. Понятие, принципы, функции права. Право и политика. № 4, 2004. — С. 8.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқнинг умумназарий муаммолари: ҳуқуқни тушуниш, ҳуқуқiiй онг ва ҳуқуқ ижодкорлиги. — Т.: 2005. — Б.112.

4. Ҳуқуқнинг жўшқинлиги (динамизми);
5. Ҳуқуқ — бу турли кишиларга тенг миқёсда бўлиш;
6. Ҳуқуқнинг давлат томонидан ўрнатилиши¹.

Рус олими Бобылевнинг фикрига кўра ҳуқуқнинг асосий белгилари қуйидагилардир:

1. Ҳуқуқ — бу ҳуқуқий нормалар тизимидир;
2. Ҳуқуқ — бу ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи тизимдир;
3. Ҳуқуқ — бу инсоннинг табиий ҳуқуқ ва эркинликлари йиғиндисиدير;
4. Ҳуқуқ жамият ва давлат томонидан ўрнатилади;
5. Ҳуқуқ инсоний адолат ва шахсий эркинлик ғояларига асосланади;
6. Ҳуқуқ турли ҳаётий фаолият соҳаларидаги шахснинг, жамиятнинг ва давлатнинг манфаатларини ифодалайди;
7. Ҳуқуққа расмий манбаларда ўз аксини топган расмий муайянлик ҳосдир;
8. Ҳуқуқ умумий ва мажбурий характерга эга;
9. Ҳуқуқ ижтимоий муносабатлар ва одамларнинг юриш-туришига таъсир қиладиган тизим сифатида давлат ва жамият томонидан таъминланади².

Масалан, З.М. Исламов ҳуқуқнинг белгиларига ҳуқуқнинг нормативлигини; ҳуқуқ ўз аксини топадиган предметга эга — бу ҳокимият, давлат, жамиятдаги тартибот; ҳуқуқ инсоннинг юриш-туришини тартибга солишини, унинг фикри ва ҳиссиётларига таъсир қилишини; ҳуқуқ махсус — қонунчилик шаклида намоён бўлишини киритади ва бу ҳуқуқнинг умумий белгилари эканлигини таъкидлайди³.

6. Ҳуқуқ тизими ва таркиби

Ҳуқуқ тизимини ўрганиш ҳуқуқнинг ички тузилишини, унинг таркибий қисмлари, бу қисмларнинг ўзаро боғлиқлигини тўғри

¹ Исламов З.М. Общество. Государство. Право. — Т.: 2001. — С.353.

² Бобылев А.И. Понятие, принципы, функции права. Право и политика. № 4, 2004. — С.9.

³ Исламов З.М. Общество. Государство. Право. — Т.: 2001. — С.348.

тушуниш имконини беради. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқ тизимини тадқиқ этиш — унинг таркибий ташкил этилишини аниқлаш, таркиб топиш ва ривожланиш принципларини кўрсатиб бериш демакдир.

Ҳуқуқ тизимига қуйидагича таъриф бериш мумкин: ҳуқуқ тизими — бу ижтимоий муносабатларнинг характери билан боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг ички тузилиши бўлиб, у ҳуқуқ нормалари, ҳуқуқ институтлари ва ҳуқуқ соҳаларининг қатъий изчилликда жойлашган тартибидир.

Ҳуқуқ тизимининг қуйидаги таркибий элементларини кўрсатиб ўтиш жоиз:

1. Ҳуқуқ нормаси;
2. Ҳуқуқ институти;
3. Ҳуқуқ соҳаси.

Ҳуқуқ нормаси деганда, давлат томонидан ўрнатиладиган ва маъқулланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий ҳуқуқатвор қоидаларини тушуниш керак. Ҳуқуқ нормаси нафақат ҳуқуқ тизимининг, балки ҳуқуқ соҳаси ва институтининг ҳам энг асосий, дастлабки элементи бўлиб, давлат жорий этган, бажарилиши жамиятнинг барча аъзолари учун мажбурий бўлган, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи турмуш қондасидир. Ҳуқуқ нормаси умумий, яъни ҳаммага тааллуқлидир. У доимо қўлланиладиган бўлиб, унда бажариш шартлари, субъектлар ўртасидаги тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, бажармаганлик учун жазо чоралари белгиланади.

Ҳуқуқ тизимининг навбатдаги таркибий элементи — *ҳуқуқ институтлари* деб, ўзаро боғлиқ бўлган бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар гуруҳига айтилади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи соҳасида — мажбурият ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи институтлари, жиноят ҳуқуқи соҳасида — соғлиққа қарши жиноятлар институти кабилар амал қилади ва ҳ.к. Ушбу ҳуқуқ институтлари ўзлари тегишли бўлган ҳуқуқ соҳасининг ички таркибий қисмидир. Бу соҳадаги ҳуқуқ институтлари бирлашиб, муайян ҳуқуқ соҳасини ташкил этади.

Ҳуқуқ соҳаси — бу ўзига хос ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари ва ҳуқуқ институтларининг йиғиндисидир. Масалан, молиявий муносабатлар — молия ҳуқуқи соҳаси билан, меҳнат муносабатлари — меҳнат ҳуқуқи соҳаси билан, ер билан боғлиқ муносабатлар — ер ҳуқуқи соҳаси билан тартибга солинади ва ҳоказо. Ҳуқуқ соҳаси — ҳуқуқ тизимининг асосий қисми ва мустақил бўғини. Ҳар бир ҳуқуқ соҳасида умумий қисм мавжуд бўлиб, унда шу соҳага тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг умумий принцип ва қоидалари баён этилади.

7. Ҳуқуқ манбалари

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида **ҳуқуқ манбаси** уч хил маънода тушунилади. Биринчидан, *моддий маънода*, яъни жамиятдаги мулкчилик шакллари, моддий шарт-шароитлар, жамият аъзоларининг қизиқишлари ва манфаатлари тушунилади. Иккинчидан, *мафкуравий маънода*, ҳуқуқнинг асоси ва манбаи сифатида турли ҳуқуқий мафкура ва таълимотлар, ҳуқуқий онг кабилар тушунилади. Учинчидан, *махсус юридик маънода* ҳуқуқнинг шакллари назарда тутилади.

Ҳуқуқнинг қуйидаги асосий манбалари (шакллари)ни кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Ҳуқуқий одат;
2. Ҳуқуқий прецедент;
3. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат;
4. Норматив шартномалар.

Ҳуқуқнинг энг қадимги манбаларидан бири **ҳуқуқий одатдир**. Ҳуқуқий одат узоқ давр мобайнида амалда бўлиши натижасида шаклланган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган ҳуқ-қатвор қоидасидир. Ҳар қандай одат ҳам ҳуқуқий одатга айлана олмайди, балки узоқ давр мобайнида амалда бўлиш натижасида одат тусига кириб, кишилар онгида кўника бўлиб қолган ҳамда жамиятда ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга бўлган ва давлат томонидан маъқулланган одатгина ҳуқуқий одат бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий прецедент – суд ёки маъмурий органнинг ёзма ёки овзаки қарори бўлиб, бу қарор келгусида барча шунга ўхшаш ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун асос бўладиган намуна нормадир. Ҳуқуқий прецедентнинг суд ва маъмурий прецедент шакллари мавжуд. Суд прецеденти АҚШ, Австралия, Буюк Британия, Канада ва Янги Зеландия каби англо-саксон ҳуқуқ оиласи амалда бўлган давлатларда ҳуқуқнинг манбаси сифатида кенг ёйилган.

Дунё миқёсида энг кенг тарқалган ҳуқуқ манбаси **норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир**. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат тегишли тартибда қабул қилинган, умуммажбурий давлат кўрсатмалари сифатида ҳуқуқий нормаларни белгилашга, ўзгартиришга ёки бекор қилишга қаратилган расмий ҳужжатдир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидаларини ўз ичига олади ҳамда ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан ижтимоий нормаларнинг бошқа турларидан ажралиб туради: 1) давлат номидан қонунда белгиланган тартибда қабул қилинади; 2) ваколатли субъектларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг маҳсули ҳисобланади; 3) барча учун умуммажбурий қоидаларни ўрнатади, ўзгартиради (такомиллаштиради) ёки бекор қилади; 4) махсус процессуал тартибда амалга оширилади; 5) муайян ҳужжатлаштирилган шаклга эга (қонун, фармон, қарор ва б.); 6) муайян турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган; 7) уларда ҳуқуқий қонданинг мазмуни, яъни ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчлари баён этилади; 8) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган қоидалар бажарилмаган ёки бузилган тақдирда муайян ҳуқуқий оқибатлар келиб чиқади, қоида бўйича, давлатнинг мажбурлов кучи ишга солинади.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқнинг асосий шакли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунининг 5-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қуйидаги турлари кўрсатиб ўтилган:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
- 2) Ўзбекистон Республикасининг қонунлари;

3) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари;

4) Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари;

5) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;

6) вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ҳамда қарорлари;

7) маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари.

Барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қонун ва қонуности ҳужжатларига бўлиш мумкин.

Қонун — давлат ҳокимиятининг олий вакиллик ва қонунчилик ҳокимияти органи томонидан ёки бевосита халқнинг хоҳиш-иродасига кўра (масалан, *референдум* ўтказиш йўли билан) қабул қилинган, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи энг муҳим юридик ҳужжатдир. Қонун давлат ҳуқуқ тизимининг негизини ташкил этади, давлатнинг бошқа органлари норматив ҳужжатларига нисбатан олий юридик кучга эга бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрир) 6-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари **қонунлардир**.

Қонун ости ҳужжатлари эса, қонунга асосан ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан чиқарилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ҳамда қарорлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари қонун ости ҳужжатларидир.

Норматив шартномалар ҳам ҳуқуқнинг муҳим манбаси ҳисобланади. Икки ёки ундан ортиқ мустақил ҳуқуқ субъектлари ўртасида тузиладиган ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган битимларга норматив шартномалар дейилади. Норматив шартномалар, айниқса, халқаро ҳуқуқда катта аҳамиятга эга. Норматив шартномаларнинг қуйидаги турлари мавжуд: субъектларига кўра: икки то-

монлама ва кўп томонлама; хусусиятига кўра: норма ўрнатувчи ва таъсис этувчи.

8. Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг тузилиши

Маълумки, одамлар доимо ўзаро ижтимоий, яъни иқтисодий, диний, оилавий, дўстлик муносабатларига киришадилар. Улар ўрта-сида, шунингдек, ҳуқуқий муносабатлар ҳам юзага келади.

Ҳуқуқий муносабатлар – бу ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган бир қисми бўлиб, уларнинг субъектлари субъектив ҳуқуқ ва субъектив юридик мажбуриятларга эга бўладилар.

Ҳуқуқий муносабатларнинг қуйидаги белгиларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- ҳуқуқий муносабатлар ижтимоий субъектлар (муомала лаёқатига эга шахслар) ўртасидагина юзага келади;

- ҳуқуқий муносабатлар фақатгина ҳуқуқ нормалари асосида юзага келади;

- ҳуқуқий муносабатлар иродавий характерга эга, чунки муносабат юзага келиши учун камида битта томоннинг истаги талаб қилинади;

- ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ нормаси асосида юзага келар экан, у давлат томонидан қўриқланади ва таъминланади;

- ҳуқуқий муносабат муайян предмет ёки ашёга нисбатан юзага келади ва шу асосда субъектлар ўзларига тегишли субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларни амалга оширадилар.

Давлат ва ҳуқуқ назариясида ҳуқуқий муносабатлар турли мезонлар асосида турлича таснифланади. Жумладан, ҳуқуқ соҳаларига кўра: конституциявий, маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий, жиноят-ҳуқуқий, меҳнатга оид, оилавий ҳуқуқий муносабатларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунига кўра: умумий тартибга солувчи, нисбий, қўриқловчи; тарафларнинг аниқлик даражасига кўра: мутлак, регулятив; мажбуриятлар характерига кўра: сушт типдаги, фаол типдаги; субъектларига кўра: умумий, муайян (конкрет); таъсир этиш мақсадига кўра: статик, динамик; генетик ва функционал алоқаларга кўра: моддий ва процессуал ҳуқуқий муносабатларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

Ҳукукий муносабатлар тузилишига кўра, ўз таркибига қуйидаги элементларни олади: субъект, объект, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият.

Ҳуқуқий муносабат объекти – бу ҳуқуқий муносабат субъектлари (иштирокчилари)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қаратилган нарсалар, яъни ҳуқуқий муносабатлар нимага қаратилган бўлса, ўша нарсалар унинг объектини ташкил этади. Ҳуқуқий муносабатнинг объектларини моддий қадриятлар (ашёлар, мулк ва б.), номоддий қадриятлар (хаёт, соғлиқ, шаън, кадр-қиммат ва б.), маънавий ижод маҳсуллари (адабий асарлар, санъат, мусиқа, фан, компьютер дастурлари ва б.) бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий муносабат субъектлари – ҳуқуқий муносабатларнинг субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўлган иштирокчилари. Бундай иштирокчилар сифатида ҳуқуқ субъектлари, яъни қонунга биноан ҳуқуққа эга бўлиш ва зиммасига юридик мажбуриятларни олиш лаёқатига эга бўлган жисмоний ёки юридик шахслар намоён бўлади.

Субъектив ҳуқуқ шахсга Конституция ва қонунлар билан тақдим этилган, яъни у содир этиши мумкин бўлган хатти-ҳаракати тури ва ўлчовидир. Субъектив ҳуқуқлардан шахс хоҳласа фойдаланиши ёки хоҳламаса фойдаланмаслиги мумкин.

Бир шахсда ҳуқуқ вужудга келса, ушбу ҳуқуқни таъминловчи бошқа бир шахсда *субъектив юридик мажбурият* юзага келади. Субъектив юридик мажбурият субъектнинг содир этиши лозим бўлган хатти-ҳаракати тури ва ўлчови ҳисобланади.

9. Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик

Бугунги кунга келиб юридик адабиётларда ҳуқуқбузарликнинг қуйидаги таърифлари шакллантирилган.

Хусусан, ҳуқуқшунос олим З.М. Исломовнинг таъкидлашича, «ҳуқуқбузарлик – шахсга, мулкка, давлатга ёки умуман жамиятга зарар етказувчи ижтимоий хавфли, айбли, ҳуқуққа зид ҳаракатдир»¹.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: «Адолат», 2007. – Б.883.

Шунга ўхшаш таъриф А. Саидов ва У. Тожихоновлар томонидан бериб ўтилган: «Ҳуқуқ бузилиши шахсга, мулкка, давлатга ёки умуман жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавфли, қонунга қарши ҳаракатдир»¹.

Х.Т. Одилқориевнинг таъбирича, «Ҳуқуқбузарлик – ҳуқуқ субъектининг айбли, ҳуқуққа зид, жамият, давлат ва шахс манфаатларига зарар келтирувчи, юридик жавобгарликни келтириб чиқарувчи қилмишдир»².

М.А. Аҳмедшаева ҳуқуқбузарликка қуйидагича таъриф беради: «давлат, жамият ва фуқаролар манфаатларига зарар етказувчи ақли расо шахснинг ҳуқуққа зид, айбли, жазога лойиқ, ижтимоий хавфли қилмишидир»³.

Н. Сабуров ва М.К. Нажимовлар ҳуқуқбузарликка «ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишида содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавфли қилмишдир»⁴, деб батафсил таъриф берадилар.

Юқоридаги таърифлардан келиб чиққан ҳолда, **ҳуқуқбузарликнинг қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиб ўтиш мумкин:**

- жамият ва шахс учун ижтимоий хавфлилик;
- ҳуқуққа зид характерга эгалиги;
- айбли қилмиш;
- зарарли оқибат келтириб чиқаради;
- кишиларнинг эрки ва онгига боғлиқ бўлган ҳолда, улар томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклида амалга оширилади ва бошқалар.

¹ Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. 2-жилд. Ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. – Б.285.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси: дарслик/Х.Т. Одилқориевнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б.529.

³ Аҳмедшаева М.А. Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ, 2008. – Б.250.

⁴ Сабуров Н., Нажимов М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б.115.

Ҳар қандай ҳуқуқбузарлик таркиби қуйидаги элементлардан иборат бўлади:

1) объект, яъни ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар;

2) объектив томони – ҳуқуққа хилоф қилмишнинг ўзи, унинг натижасида келиб чиққан ҳақиқий зарарли оқибат ҳамда қилмиш билан натижа ўртасидаги сабабий боғланиш;

3) субъект – ҳуқуқбузарликни содир этган муомала лаёқати-га эга шахс;

4) субъектив томони – айбнинг мавжудлиги, яъни ҳуқуқбузарнинг ўз қилмишига ва унинг натижаларига нисбатан қасд ёки эҳтиётсизлик шаклидаги муносабати.

Ҳозирги замон жамиятида ижтимоий муносабатларнинг жадал суръатларда ривожланиши билан юридик фан ва амалиётга аввал маълум бўлмаган ҳуқуқбузарликларнинг янги кўринишлари вужудга келди. Лекин, содир этиладиган ҳуқуқбузарликлар ҳолат хилма-хил бўлишига қарамай, уларнинг ҳаммасини икки гуруҳга, яъни **жиноят** ва **ножўя қилмишларга** бўлиш мумкин.

Жиноят тушунчаси Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси¹ 14-моддасида берилган. Бу тушунчада айблилик, ҳуқуққа зидлик ва жазоланиш таҳдиди каби жиҳатлар кўрсатилган ҳолда моддий белги – қилмишнинг ижтимоий хавфлилигига устунлик берилади: жиноят деб ушбу кодексда жазо қўллаш таҳдиди билан тақиқланган айбли ижтимоий хавфли қилмиш тан олинади.

Шу ўринда, жиноят ижтимоий хавфлилик даражасининг юкори эканлиги билан бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқ қилишини таъкидлаш жоиз. Ҳуқуқшунос олим М.Х. Рустамбоевнинг фикрича, жиноят ва бошқа ҳуқуқбузарлик ўртасидаги фарқлар қуйидаги белгилар орқали намоён бўлади: 1) ҳуқуқбузарликнинг объекти; 2) ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусияти; 3) ҳуқуққа хилофлилик шакли; 4) етказилган зарарнинг миқдори².

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Расмий нашр. – Тошкент: «Адолат», 2016. – Б.8.

² Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. – Тошкент: Илм Зиё, 2005. – Б.97.

Шунингдек, жиноят ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятига кўра, муаяйн даражада ижтимоий хавфли хусусиятга эга бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқли ўлароқ, жамиятга кўпроқ зарар етказиши билан ажралиб туради.

Жиноятлар ўзининг яна бир белгиси, яъни уларнинг ҳуқуққа хилофлилик хусусияти билан бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқланади. Жиноятлар учун жавобгарлик фақат жиноят қонуни билан тартибга солиниши уни бошқа ҳуқуқбузарликлардан ажратиб туради. Шу тариқа, жиноятлар фақат жиноят қонуни билан тақиқланади ва жиноий жазо қўллаш таҳдидини келтириб чиқаради.

Жиноятларнинг бошқа ҳуқуқбузарликлардан яна бир фарқи шундаки, улар доимо бошқа ҳуқуқбузарликларга қараганда жамиятга кўпроқ зарар етказади. Бунда жиноят содир этган шахсларнинг айби хавфлироқ, мотиви ўзгармас, қилмишни содир этиш усули хавфлироқ ҳисобланади.

Ҳуқуқбузарликларга жиноятлардан ташқари ижтимоий хавфлилик даражасининг камлиги билан фарқланадиган, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида содир этиладиган, турли тажовуз объектларига ва ҳуқуқий оқибатларга эга бўлган ножўя қилмишлар ҳам киради.

Ножўя қилмишлар *маъмурий, фуқаровий, интизомий ҳуқуқбузарликларга* бўлинади. Шунингдек, юридик фанда процессуал ҳуқуқбузарликлар ва солиқ ҳуқуқи нормаларини бузиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар фарқланади.

Фуқаровий ҳуқуқбузарлик деганда, «ташкилот ва шахснинг мулкига ёки шахсига ҳуқуққа зид ҳаракатлар билан зарар етказиш; шартнома мажбуриятларини бажармаслик, мулк эгасининг ҳуқуқларини бузиш, ҳуқуққа хилоф битимни тузиш кабилар тушунилиб, улар мулкий ва номулкий муносабатлар соҳасида содир этилади»¹. Бизнингча, фуқаровий ҳуқуқбузарликка қуйидагича таъриф бериш мумкин: фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг объектив ҳуқуқ ва субъектив ҳуқуқ нормалари-

¹ Ахмедшаева М.А. Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси муаммолари. — Тошкент: ТДЮИ, 2008. — Б.258.

ни бузадиган ҳуқуққа зид қилмиши ёки ҳаракатсизлиги. Фуқаровий ҳуқуқбузарликлар бошқа қилмишлардан махсус тажовуз қилиш объекти билан ажралади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам жавобгарлик учун ҳуқуқбузарлик таркибининг барча белгилари: ҳуқуққа зид қилмиш, зарарли оқибат, сабабий боғланиш ва айбнинг мавжуд бўлиши муҳим.

Ҳуқуқбузарликнинг яна бир тури – *бу маъмурий ҳуқуқбузарликдир*. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 10-моддасига кўра, маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайриҳуқуқий, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади.

Демак, маъмурий ҳуқуқбузарлик – бу зарар етказиш ёки уни етказиш хавфини туғдириш билан боғлиқ ижтимоий хавфсизлик ва ижтимоий тартиботга, мулкчиликка, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларига, мавжуд бошқарув тартибига нисбатан тажовуз қилишдан иборат, лекин оғир оқибатларни келтириб чиқармайдиган шасхнинг ижтимоий хавфли ҳуқуққа зид ҳулқ-атвори бўлиб, бунинг учун айбдор шахс Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс билан ўрнатилган тартибда юридик жавобгарликка тортилади.

Ножўя қилмишлар қаторига шунингдек, *интизомий ҳуқуқбузарликларни* ҳам киритиш мумкин. Интизомий ҳуқуқбузарлик корхона, муассаса ва ташкилотлар фаолиятининг ички тартибини бузадиган ҳуқуққа зид қилмишдир. Интизомий ҳуқуқбузарликни содир қилиш билан меҳнат жамоаларининг нормал фаолияти издан чиқарилади, меҳнат, ўқув, хизмат, ишлаб чиқариш, ҳарбий интизом бузилади. Бу қилмишлар учун жавобгарлик, қоидага кўра, меҳнат қонунчилиги нормалари билан белгиланади. Й. Турсунов ва М. Усмоновалар интизомий ножўя ҳаракатларни қуйидагича таърифлайдилар: «ходим томонидан айбли ва ҳуқуққа хилоф тарзда ўз меҳнат мажбуриятларининг бажарилмаслиги»¹.

¹ Турсунов Й., Усмонова М. Меҳнат ҳуқуқи. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. – Б.165

Юридик адабиётларда, шунингдек, *процессуал ҳуқуқбузарликлар* гуруҳи ҳам ажратиб кўрсатилади. Процессуал ҳуқуқбузарликлар — бу суд жараёни иштирокчиларининг тегишли кодекс билан жавобгарлик белгиланган ижтимоий ҳавфли, ҳуқуққа зид, айбли қилмишларидир. Процессуал ҳуқуқбузарликлар жиноий, фуқаровий ва ҳўжалик ишлари бўйича судларда иш юриштишнинг амалга оширилишида юзага келиши мумкин. Бу турдаги ҳуқуқбузарликларнинг субъектлари суд мажлиси залида ҳозир бўлган ва ўрнатилган тартибнинг бузилишига йўл қўювчи суд процесси иштирокчилари: процессдаги томонлар (даъвогар, жавобгар; аризачи, манфаатдор шахс), учинчи шахслар, бошқа шахслар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилган прокурор, одил судловга қўмаклашувчи шахслар (экспертлар, таржимонлар), шунингдек, фуқаролар бўлиши мумкин.

Юридик жавобгарлик. Юридик жавобгарликнинг бир нечта тушунча ва таърифларини келтириб ўтиш мумкин. Хусусан, Х.Т. Одилқориев шундай деб ёзади: «Юридик жавобгарлик — ҳуқуқбузарга нисбатан ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган санкциялар асосида давлатнинг мажбурлов чораларини қўллаши бўлиб, бунда айбдор шахс муайян ҳуқуқлардан (шахсий, мулкӣ, ташкилий ва ҳоказо) маҳрум этилади»¹.

З.М. Исломов юридик жавобгарликни содир этилган ҳуқуқбузарлик учун шахснинг давлат ҳокимият моҳиятига эга бўлган муайян чеклашларни бошдан кечириш мажбурияти, деб тавсифлайди. Юридик жавобгарлик — бу содир этилган ҳуқуқбузарлик учун шахснинг давлат ҳокимияти моҳиятига эга бўлган муайян чеклашларни бошдан кечириш мажбуриятидир².

Юридик жавобгарлик — бу ҳуқуқ нормалари санкцияларининг амалга ошиши, деган ғояни М.А. Аҳмедшаеванинг таърифида учратиш мумкин: «Юридик жавобгарлик — бу давлатнинг

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / / Х.Т. Одилқориевнинг таҳрири остида. — Тошкент: Шарқ, 2009. — Б.539.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. — Тошкент: Адолат, 2007. — Б.899.

ҳуқуқбузарликка нисбатан муносабат билдириши, қонунда белгиланган санкцияларни амалга ошириш усулидир»¹.

Юқоридаги таъриф ва талқинлардан келиб чиққан ҳолда, юридик жавобгарликнинг қуйидаги белгиларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

1) давлат томонидан ҳуқуқий нормаларда ўрнатилади, яъни амалдаги қонунчилик билан назарда тутилади;

2) давлат мажбуриятига таянади;

3) махсус ваколатли органлар томонидан қўлланилади;

4) ҳуқуқбузар учун муайян салбий оқибатларни келтириб чиқаради;

5) ҳуқуқий норма санкциясини қўллаш шакли ҳисобланади;

6) процессуал шаклда юкланади;

7) фақат содир этилган ҳуқуқбузарлик учун юзага келади;

8) ҳуқуқбузар давлат номидан жазоланади².

Қуйидаги ҳолларда юридик жавобгарлик ва ноҳуқуқ ишнинг ҳуқуққа ҳилофлиги истисно қилинади:

1) ақли норасолик;

2) зарурий муҳофизат (шахс, жамият, давлат манфаатлари ҳимоясидан келиб чиқиб, зарар етказувчига зарурий муҳофизат доирасида қаршилик кўрсатиш ёки зарар етказиш);

3) охириги зарурат (шахс, жамият, давлат манфаатларига хавф бўлганда бу хавфнинг олдини олишга қаратилган чоралар доирасидаги ҳаракатлар);

4) ижтимоий хавфлилик даражаси бўлмаган ҳуқуқбузарлик содир этилганда;

5) буйруқ ёки фармойишни бажариш ва ҳоказо³.

Юридик жавобгарлик, ўз табиатига кўра, бир хил бўлмаганлиги сабабли, у ҳуқуқбузарликларнинг турларига қараб **жиноий-ҳуқуқий, фуқаровий-ҳуқуқий, маъмурий, интизомий жавобгарлик** турларига бўлинади. Шунингдек, ҳозирги замон ҳуқуқшунослигида конституциявий-ҳуқуқий, моддий ва процессуал, экологик-ҳуқуқий жавобгарлик турлари ҳам кўрсатилмоқда.

¹ Аҳмедшаева М.А. Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси муаммолари. — Тошкент: ТДЮИ, 2008. — Б.254.

² Ўша асар. — Б.255.

³ Ўша асар. — Б.260.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик – энг қаттиқ жавобгарлик тури бўлиб, уни содир этган ақли расо, айбдор шахсга нисбатан давлатнинг мажбурлов жиноий-ҳуқуқий таъсири ўтказилади¹.

Таъкидлаш жоизки, жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик қонун (Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси) билан белгиланади. Жиноий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш ҳуқуқи фақат битта органга, яъни судга берилган.

Маъмурий жавобгарлик. Маъмурий ҳуқуқ нормаларида давлат бошқаруви соҳасида қўлланиладиган кенг қўламли мажбурий таъсир воситалари мустаҳкамланган. Бу нормалар нафақат маъмурий, балки давлат бошқаруви органлари амалга оширадиган фуқаролик, меҳнат, экологик, ер, божхона ва бошқа ҳуқуқ соҳаларини ҳам муҳофаза қилади.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик мулкӣ характердаги шартномавий муносабатларни бузганлик учун вужудга келадиган жавобгарлик тури ҳисобланади. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликда – фуқаролик қонунчилиги қоидаларини бузган шахсларга нисбатан жабрланувчига етказилган мулкӣ зарарни қоплаш билан боғлиқ мажбурий таъсир чораси қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик интизомий ноҳўя ҳаракат содир этганлик учун вужудга келади. Интизомий жавобгарлик – бу ўз айбли хулқ-атвори билан меҳнат интизомини бузаётган ходимни қоралаш, унга қонунда назарда тутилган интизомий жазо чорасининг қўлланилишидан иборат².

Назорат саволлари

1. Давлат деганда нимани тушунасиз?
2. Давлатнинг белгиларини санаб ўтинг ва уларга изоҳ беринг.
3. Сизнингча, давлат нима сабабдан вужудга келган?
4. Давлат қандай функцияларни бажаради?
5. Ўзбекистон давлат бошқарув шаклининг хусусиятларини сананг.
6. Фуқаролик жамияти деганда нимани тушунасиз?

¹ Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности. Автореферат дисс.... докт. Юрид. Наук. М., 1995. – С.23.

² Турсунов Ю., Усманова М. Меҳнат ҳуқуқи. Тошкент: ТДҲОИ, 2006. – Б.164.

7. Ҳукукий давлат деганда нимани тушунасиш?
8. Ҳуқуқ – бу нима?
9. Ҳуқуқнинг белгиларини санаб ўтинг, уларга қисқача изох беринг.
10. Ҳуқуқни қандай соҳаларга бўлиш мумкин?
11. Ҳуқуқ тизимининг таркибий элементларини санаб ўтинг.
12. Ҳуқуқ манбалари деганда нимани тушунасиш?
13. Ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатини тушунтириб беринг.
14. Жиноят бошқа ҳуқуқбузарлик турларидан нимаси билан фарқ қилади?
- 15) Юридик жавобгарлик деганда нимани тушунасиш?

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/Масъул муҳаррирлар Ҳ.Б. Бобоев, Ҳ.Т. Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. – 528 б.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – 916 б.
3. Одилқориев Ҳ.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик/Проф.Ҳ.Т. Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.
4. Жавлиев Н.Б. Ҳуқуқнинг моҳияти: анъанавий ва замонавий назариялар. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 96 б.
5. Аҳмедшаева М.А. Ҳозирги замон давлати ва ҳуқуқи назарияси муаммолари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – 236 б.
6. Исламов З. Общество. Государство. Право. (Вопросы теории). – Ташкент: Адолат, 2001. – 695 с.
7. Сабуров Н., Нажимов М.К. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Назорат шакллари бўйича синовга тайёргарлик кўриш учун ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2009. – 150 б.
8. Сабуров Н., Сайдуллаев Ш.А. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. – Тошкент. ТДЮИ, 2011. – 170 б.
9. Саидов А., Тожиҳонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. I жилд. Давлат назарияси. – Т.: Адолат, 2001. – 336 б.
10. Саидов А., Тожиҳонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. II жилд. Ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2001. – 560 б.

2-мавзу. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси ва манбалари.
2. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар ва муносабатлар.
3. Давлат бошқарув органлари тушунчаси ва бўғинлари.
4. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жавобгарлик.

1. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси ва манбалари

Маълумки, ҳар бир жамиятда бошқарув муҳим роль ўйнайди. Чунки, жамиятнинг нормал фаолият юритиши учун унинг турли соҳаларини ҳамда субъектларининг фаолиятини доимий равишда «йўналтириш, унга раҳбарлик қилиш» зарур бўлади. Жамиятдаги энг муҳим соҳалар (масалан, тиббиёт, санъат, атроф-табiiй муҳит, маданият, таълим ва ҳ.к. соҳалар) давлат томонидан бошқарилади. **Давлат бошқаруви** – бу давлатнинг ижтимоii муносабатларни тартибга солишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятидир.

Давлат бошқаруви соҳаси маъмурий ҳуқуқ томонидан тартибга солинади. Давлат бошқарувини ташкил этиш тартиби ва бошқарувни амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган турли-туман ижтимоii муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олган ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси **маъмурий ҳуқуқ** деб аталади.

Маъмурий ҳуқуқ қуйидаги муносабатларни тартибга солади:

– ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган давлат органлари (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан вазирликлар, қўмиталар, ҳокимликлар) ўртасидаги муносабатлар;

– бир-бирига бўйсунмайдиган давлат идора органлари (икки вазирлик, икки ҳокимлик);

– давлат идора органлари ва уларга бўйсунадиган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар;

– давлат идора органлари ва жамоат бирлашмалари ўртасидаги муносабатлар;

– давлат идора органлари ва фуқаролар ўртасидаги муносабатлар.

Шундай қилиб, давлат бошқаруви органларининг ижрочилик ва фармойиш берувчилик фаолиятининг самарадорлигини оширишга қаратилган тадбирларнинг деярли барчаси маъмурий ҳуқуқ нормалари ёрдамида амалга оширилади.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари, давлат ҳуқуқи нормаларидан келиб чиққан ҳолда, аввало, бошқарувга хос бўлган хусусиятларни ва турли давлат фаолияти органларининг (қонунчилик, суд, прокурор назорати ва бошқалар) ўзаро муносабатини, шунингдек, давлат бошқаруви тамойилларини мустаҳкамлайди. Маъмурий ҳуқуқ нормалари давлат органларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини, унинг вазифа ва мақсадларини, ваколатлари ҳамда ҳуқуқий мақомини, тузилиши ва фаолият жараёнини белгилаб беради. Ушбу нормалар давлат аппаратида хизмат қилиш тартибини, хизматчиларнинг жавобгарлигини ҳам белгилайди.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари, шу билан бирга, бошқарилувчи объектларнинг алоқаларини ҳам тартибга солиб туради. Ушбу нормалар режалаштириш тартибини, моддий ресурсларни тақсимлашни, иш ҳақини белгилашни ҳам мустаҳкамлайди.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари давлат ҳуқуқи нормаларини янада аниқлаштириб ва тўлдириб, фуқароларнинг кўпгина ҳуқуқ ва мажбуриятларини, уларнинг бошқарув органлари орқали амалга ошириш механизминини ҳамда ушбу ҳуқуқларни ҳар қандай бузилишлардан ҳимоя қилишни ҳам белгилайди. Маъмурий ҳуқуқ нормалари жамоат ташкилотлари ва жамоат органларининг ҳуқуқий мақомини ўрнатишида катта аҳамиятга эга.

Маъмурий ҳуқуқ нафақат бошқарувни, балки бошқарилувчи фаолиятни ҳам тартибга солади. Мисол учун, йўл ҳаракати қоидалари, жамоат жойида юриш-туриш қоидалари, ов қилиш, савдо, санитария ва ёнғиндан сақлаш қоидалари ва ҳ.к. Бошқарув органлари ушбу қоидаларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга оширади, улар бузилганда давлат мажбурлов чораларини қўллайди. Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқ нормалари қандай қилмишлар (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланиши, маъмурий жавобгарлик тури ва усулини, бундай ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқиш тартибини ўрнатади.

Маъмурий ҳуқуқ манбалари. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар давлат, унинг органлари ва мансабдор шахслар томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, яъни **манбаларда** мустаҳкамланади.

Маъмурий ҳуқуқнинг асосий манбаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Унда давлат бошқаруви органларининг ҳуқуқий мақоми ва улар фаолиятини ташкил этиш асослари, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ҳам маъмурий ҳуқуқ манбалари тизимида алоҳида ўринни эгаллайди. Кодексда қандай ҳаракат ёки ҳаракатсизлик маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланишини, маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган шахсга нисбатан қайси орган (мансабдор шахс) томонидан қай тартибда, қанақа маъмурий жазо қўлланилиши ва ижро этилиши белгиланган.

Маъмурий ҳуқуқ манбаларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси, Ҳаво кодекси, Божхона кодекси, Солиқ кодекси ва бошқа бир қатор кодексларни киритиш мумкин. Ушбу қонун ҳужжатларида фуқаролик ва бошқа ҳуқуқ соҳаларининг нормалари билан бир қаторда маъмурий ҳуқуқ нормалари ҳам ўз ифодасини топган.

Маъмурий ҳуқуқ манбалари тизимида Конституция ва кодекслар билан бир қаторда қонунлар ҳам қиради. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 29 августда янги таҳрирда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонуни алоҳида ўринни эгаллайди. Ушбу қонуннинг 1-моддаси иккинчи қисмига кўра, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органлари тизимида ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви органлари тизимида бошчилик қилади, уларнинг ҳамжиҳатлик билан фаолият кўрсатишини таъминлайди.

Шунингдек, маъмурий ҳуқуқ манбалари тизимини Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буй-

руклари ҳамда қарорлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари ҳам ташкил этади.

2. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар ва муносабатлар

Ҳар қандай ҳуқуқ соҳаси ҳуқуқий нормалардан иборат бўлади. Юқорида қайд этилганлардан маълумки, маъмурий ҳуқуқ давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. **Маъмурий-ҳуқуқий нормалар** давлат томонидан ўрнатилган ва санкцияланган юриш-туриш қоидалари бўлиб, улар давлат бошқаруви соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Бошқа ҳуқуқ соҳалари нормалари каби маъмурий-ҳуқуқий нормалар ҳам давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Маъмурий-ҳуқуқий нормалар давлат бошқаруви соҳасида давлат бошқаруви органлари, давлат хизматчилари, шунингдек корхона, муассаса, ташкилотлар, меҳнат жамоалари ва фуқароларнинг қонунчилик билан рухсат этилган ҳуққ-атвор қоидалари чегарасини ўрнатади.

Маъмурий-ҳуқуқий нормалар давлат бошқаруви объект ва субъектларининг ўзаро муносабатлари, бошқарув ва бошқарилувчи фаолиятнинг кўпгина томонларининг ҳуқуқий режимини ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, уларни амалга ошириш тартиби ва кафолатларини белгилаб беради.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар — бу маъмурий-ҳуқуқий нормаларга асосланган ҳуқуқий муносабатлардир, бошқача айтганда, давлат бошқаруви жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатлардир.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг қатнашчилари шу муносабатнинг субъекти ҳисобланиб, аниқ белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ташкил этади. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин: давлат органлари ва уларнинг тузилмалари; мансабдор шахслар ва давлат аппаратининг бошқа хизматчилари; корхона, муассаса, ташкилотлар, уларнинг тузилмалари

ва ходимлари; Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар.

Маъмурий ҳуқуқ фанида «бошқарув субъекти», «маъмурий ҳуқуқ субъекти» ва «маъмурий ҳуқуқий муносабат субъекти» тушунчаларини фарқлай олиш лозим. Маъмурий ҳуқуқ субъекти нормаларда умумий ҳолда кўрсатиб ўтилган бўлиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқий муносабатлар субъекти эса — ҳамма вақт аниқ кўрсатилган бўлади.

Маъмурий ҳуқуқ субъекти узоқ вақт давомида маъмурий ҳуқуқий муносабатларга киришмаслиги, яъни маъмурий-ҳуқуқий муносабат субъекти бўлмаслиги мумкин.

Масалан, фуқаролар маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этмасалар, улар узоқ вақт давомида маъмурий жавобгарликка тортилмасликлари (яъни, маъмурий ҳуқуқий муносабатларга киришмасликлари) мумкин.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларни иккига, яъни **доимий** ва **эпизодли** муносабатларга бўлиш мумкин. Доимий муносабатларга мисол қилиб давлат органининг унга бўйсунган корхона, муассаса билан ўзаро муносабатини тушуниш лозим. Эпизодли муносабатларга мисол қилиб фуқаронинг маълум бир ҳаракатни (масалан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш) содир этишга рухсат беришни сўраб давлат органига мурожаат қилишини тушуниш мумкин.

Маълумки, маъмурий ҳуқуқнинг кўпгина нормалари давлат бошқарувининг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатишини, унинг тузилмаларининг, бошқарилувчи объектлар — корхона, муассаса ва ташкилотлар, шунингдек, фуқаролар билан ўзаро муносабатларини тартибга солади. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи томонларнинг бири, яъни давлат органи ёки мансабдор шахс ҳамма вақт давлат — ҳокимият ваколатига эга бўлади.

Субъектлар ўртасида бирор хилдаги муносабат ўрнатилиши учун муайян ҳодиса ёки ҳаракат содир бўлиши лозим. Бошқача айтганда, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши юридик фактларга, яъни воқеа, ходиса, ҳаракат ёки ҳаракатсизликка боғлиқдир.

Масалан, йигитларнинг 18 ёшга тулишлари улар билан ҳарбий бўлинмалар ўртасида муносабатларни ёки фарзанд туғилиши билан ота-она билан фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш органлари ўртасида муносабатларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

3. Давлат бошқаруви органлари тушунчаси ва бўғинлари

Ҳар қандай ривожланган ва демократия тамойиллари эътироф этилган давлатда ҳокимият қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятига бўлиниш тамойили асосида ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг тизими мамлакатимиз Конституциясида белгилаб қўйилган. Конституциянинг 11-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими — ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади.

Ўзбекистон Республикасида қонун чиқарувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан амалга оширилиб, у икки палатадан — Қонунчилик палатаси (қўйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Суд ҳокимияти эса, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, ҳарбий ва ҳўжалик судлари томонидан амалга оширилади.

Шу ўринда давлат бошқаруви органлари ҳақида гапирганда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси муҳим ўринга эғалигини таъкидлаб ўтиш лозим. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталарининг раисларидан иборат. Қорақалпоғистон Рес-

публикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамаси:

1) самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит сиёсати юритилиши, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши учун жавобгар бўлади;

2) фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

3) давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди;

4) Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди;

5) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади;

6) ушбу Конституция ва Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси конституциявий нормалар доирасида ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти олдида жавобгардир.

Амалдаги Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади, бироқ Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби шакллантирилгунига қадар мамлакат Президентининг қарорига мувофиқ ўз фаолиятини давом эттириб туради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири:

1) Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади;

2) Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди;

3) халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш қўради;

4) Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиққанидан кейин ўн кун муддат ичида уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

Бош вазир лавозимига номзод Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида унинг номзоди кўриб чиқиляётганда ва тасдиқланаётганда Вазирлар Маҳкамасининг яқин муддатга ва узоқ истиқболга мўлжалланган ҳаракат дастурини тақдим этади.

Бош вазир номзоди унинг учун тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг ярмидан кўпи томонидан овоз берилган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган таклиф бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг

қўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади.

Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазирни лавозимидан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

Янги Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фракциялари билан тегишли маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталарига кўриб чиқиш ва тасдиқлашга тақдим қилиш учун таклиф этилади.

Олий Мажлис томонидан Бош вазир лавозимига номзод икки марта рад этилган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазир вазифасини бажарувчини тайинлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини тарқатиб юборади.

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Ижро ҳокимияти органлари тизимига олий органлардан ташқари вазирликлар, давлат қўмиталари ва уларнинг тузилмалари, республика миқёсидаги корхона, муассаса, ташкилот, концерн, корпорация, ассоциация, компания ва бошқа бирлашмалар ҳамда ҳокимлар ва ҳокимиятлар ҳам киради. Улар ўз ҳуқуқий мақомига кўра Ўзбекистон Республикасида умумий, соҳавий ва тармоқлараро олий ва марказий давлат бошқарувини амалга оширадилар. Бу давлат органлари фаолияти мазмунида давлат, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилишга ҳамда ташқи алоқаларга ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан раҳбарлик қилишда намоён бўлади. Уларнинг ҳар бирининг ҳуқуқий мақомида, ташкил этилиши ва фаолиятида умумийликлар билан бир қаторда ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуддир.

Ҳар бир давлатда вазирликлар ва давлат қўмиталарининг сони давлатнинг олдида турган вазифаларнинг бажарилишини ташкил этишга қараб белгиланади.

Вазирлик — ижро ҳокимиятининг асосий тизимларидан бири ҳисобланади. Вазирликлар белгиланган соҳада давлат сиёсатини ва бошқарувни амалга ошириш, шунингдек мазкур соҳадаги ижро этувчи органларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида ташкил этилади. Қўриниб турибдики, вазирликнинг маъмурий-ҳуқуқий мақоми икки асосий ҳолат билан белгиланади: биринчидан, вазирлик соҳавий орган сифатида фаолият кўрсатади; иккинчидан, мувофиқлаштирувчи давлат органи сифатида ҳаракат қилади.

Вазирликка умумий раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод қилинадиган вазир бошчилик қилади. Вазир Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси (баъзи вазирликларда Ўзбекистон Республикаси Президенти) томонидан тайинланадиган биринчи ўринбосар ва ўринбосарларга эга бўлади.

Вазир, ўз ваколат доирасида, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарор ва фармойишлари асосида ва уларни бажариш юзасидан — буйруқлар, йўриқномалар, қоидалар, низомлар чиқаради ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги вазирликлар, давлат қўмиталари, бошқа давлат органлари, корхона, муассаса, ташкилотлар, шунингдек фуқаролар бажариши мажбурий бўлган бошқа кўрсатмалар беради.

Давлат қўмитаси — ижро ҳокимиятининг марказий органларидан бири бўлиб, коллегиялик асосида тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади, шунингдек, фаолиятнинг маълум бир соҳасида тартибга солиш вазифасини бажаради.

Давлат қўмиталарининг вазирликлардан фарқи шундаки, **биринчидан**, улар коллегиял органлар тоифасига киради; **иккинчидан**, улар тармоқлараро мувофиқлаштириш вазифасини бажаради.

Давлат қўмиталари вазирликлар сингари уларга юклатилган соҳаларда мувофиқлаштириш ва умумий раҳбарлик қилишни амалга оширади. Шу жиҳатдан бу иккала давлат органи бир-бирига ўхшаб кетади, яъни уларни яқинлаштиради. Амалиётда ҳам ва-

зирликни давлат қўмитасига, ва аксинча, давлат қўмитасини вазирликка айлантириш ҳолатлари учраб туради.

Давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод қилинадиган, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланадиган Раис томонидан бошқарилади. Қўмита раиси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси (баъзи қўмиталарда Ўзбекистон Республикаси Президенти) томонидан тайинланадиган биринчи ўринбосар ва ўринбосарларга эга.

Ўзбекистон Республикаси ижро ҳокимияти органлари тизимида **маҳаллий давлат ҳокимияти органлари** алоҳида ўринни эгаллайди.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуни ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларига тегишлича вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари бошчилик қиладиган вилоят, туман, шаҳар вакиллик (халқ депутатлари Кенгашлари) ва ижроия ҳокимияти киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига биноан, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;

ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш; маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Маҳаллий ҳокимият органлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

Вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишлилигига қараб вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради.

Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонунга мувофиқ тайинланади ҳамда лавозимидан озод этилади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари тегишли шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туманларга бўйсунадиган шаҳарларнинг ҳокимлари туман ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Давлат бошқарувини амалга оширишда **Ўзбекистон Республикасининг Президенти** муҳим роль ўйнайди. Чунки, Президент Конституциянинг 89-моддасига кўра, давлат бошлиғи бўлиб, у давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир;

2) Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради;

3) мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради;

4) музокаралар олиб боради ҳамда Ўзбекистон Республикасининг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томони-

дан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг қабул қилинган мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди;

5) ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ҳамда бошқа вакилларнинг ишонч ва чакирув ёрлиқларини қабул қилади;

6) Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади;

7) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига мамлакат ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга;

8) республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади;

9) Сенат Раиси лавозимига сайлаш учун номзодни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади;

10) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини тақдим этади ҳамда уни истеъфога чиққанда, Бош вазирга нисбатан билдирилган ишончсизлик вотуми Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан қабул қилинганда ёхуд қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда лавозимидан озод қилади;

11) Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлайди ва лавозимларидан озод қилади;

12) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва Ҳисоб палатаси раисини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади;

13) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига Конституциявий суд раиси ва судьялари, Олий суд раиси ва судьялари, Олий ҳўжалик суди раиси ва судьялари, Ўзбекистон Рес-

публикаси Марказий банки бошқарувининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади;

14) вилоят, туманлараро, туман, шаҳар, ҳарбий ва ҳўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади;

15) Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан вилоятлар ҳокимларини ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимини қонунга мувофиқ тайинлайди ҳамда лавозимидан озод этади. Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва кадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақли;

16) республика давлат бошқаруви органларининг ва ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини улар қонун ҳужжатлари нормаларига номувофиқ бўлган ҳолларда тўхтатади, бекор қиладди; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишга ҳақли;

17) Ўзбекистон Республикасининг қонунларини имзолайди ва эълон қиладди; қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли;

18) Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қиладди ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тасдиғига киритади;

19) фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қонун билан белгиланади;

20) Ўзбекистон Республикаси Қўролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қўролли Кучларнинг олий қўмондонла-

рини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий ун-
вонлар беради;

21) Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари ва
ёрлиғи билан мукофотлайди, Ўзбекистон Республикасининг ма-
лакавий ва фахрий унвонларини беради;

22) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига ва сиёсий
бошпана беришга оид масалаларни ҳал этади;

23) амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим-
нома киритади ва Ўзбекистон Республикасининг судлари томони-
дан ҳукм қилинган шахсларни афв этади;

24) Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлайди ва лаво-
зимидан озод этади, кейинчалик шу масалаларга доир фармон-
ларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тас-
диғига киритади;

25) Ўзбекистон Республикасининг Конституция ва қонунла-
рида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Президент ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига
ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

4. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жавобгарлик

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғри-
сидаги кодекси 10-моддасига кўра, **маъмурий ҳуқуқбузарлик**
деганда, қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка
тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва
эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий
муҳитга тажовуз қилувчи ғайриҳуқуқий, айбли (қасддан ёки
эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсиз-
лик тушунилади¹.

Демак, **маъмурий ҳуқуқбузарлик** – бу зарар етказиш ёки
уни етказиш хавфини туғдириш билан боғлиқ ижтимоий хавф-
сизлик ва ижтимоий тартиботга, мулкчиликка, фуқаролар ҳуқуқ
ва эркинликларига, мавжуд бошқарув тартибига нисбатан тажो-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси.
Расмий нашр. – Тошкент: Адолат, 2016. – Б.8.

вуз қилишдан иборат, лекин оғир оқибатларни келтириб чиқармайдиган шахснинг ижтимоий хавфли ҳуқуққа зид хулқ-атвори бўлиб, бунинг учун айбдор шахс Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси билан ўрнатилган жавобгарликка тортилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик уч хил аломатни ўз ичига олади:

- 1) айбдорлик;
- 2) ғайриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик;
- 3) жавобгарликнинг муқаррарлиги.

Маъмурий қонунчилик томонидан тақиқланган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ғайриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик деб ҳисобланади.

Айбдорлик қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида юзага келиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси 11-моддасига биноан, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги ғайриҳуқуқий эканлигини билган бўлса, унинг зарарли оқибатларига кўзи етган, юз беришини истаган бўлса ёки бу оқибатларнинг келиб чиқишига онгли равишда йўл қўйган бўлса, бундай маъмурий ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилган, деб ҳисобланади.

Мазкур Кодекснинг 12-моддасига биноан эса, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги зарарли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини олдиндан кўра билган бўлса ҳам, лекин калтабинлик билан уларнинг олдини олиш мумкин деб ўйлаган бўлса ёхуд бундай оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан кўриши лозим ва мумкин бўлгани ҳолда олдиндан кўра билмаган бўлса, бундай маъмурий ҳуқуқбузарлик эҳтиётсизлик орқасида содир этилган деб ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик субъекти сифатида 16 ёшга тўлган, муомала лаёқатига эга фуқаролар, мансабдор шахслар, хорижий давлат фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органларининг оддий ва бошлиқлар таркибидаги шахслар эътироф этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексидан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги ҳуқуқбузарлик турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қиладиган ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

2. Аҳоли соғлиғини сақлаш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

3. Мулкка тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

4. Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

5. Саноатдаги, қурилишдаги ва иссиқлик ҳамда электр энергиясидан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

6. Қишлоқ хўжалигидаги ҳуқуқбузарлик, ветеринария-санитария қоидаларини бузганлик учун маъмурий жавобгарлик.

7. Транспортдаги, йўл хўжалиги ва алоқа соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

8. Фуқароларнинг турар жой ҳуқуқларига тааллуқли, коммунал хизмат ва ободонлаштириш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

9. Савдо, тадбиркорлик ва молия соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

10. Одил судловга тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

11. Жамоат тартибига тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

12. Бошқарувнинг белгиланган тартибига тажовуз қилишга қаратилган ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик.

Маъмурий жавобгарлик. Юридик жавобгарликнинг махсус тури – бу **маъмурий жавобгарликдир**. Маъмурий жавобгарлик ўзининг бир қатор хусусиятларига эга. Аввало, маъмурий жавобгарлик ҳуқуқ нормаси асосида келиб чиқади, ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун қўлланилади, ваколатли давлат органларининг юрисдикцион актлари билан аниқлаштирилади, давлат мажбурлови билан боғлиқ бўлади. Маъмурий жавобгарлик маъ-

мурий мажбурлашнинг таркибий қисми бўлиб, унинг барча сифатларини ўзида мужассам этган.

Шунингдек, маъмурий жавобгарликнинг яна қуйидаги ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

биринчидан, маъмурий жавобгарликнинг асоси маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади;

иккинчидан, маъмурий жавобгарлик маъмурий жазо чораларини қўллаш билан боғлиқ бўлади. Маъмурий қилмишлар жиноятларга нисбатан ижтимоий ҳавфи камроқ бўлганлиги сабабли, маъмурий жазо чоралари жиноий жазога нисбатан юмшоқроқ бўлади;

учинчидан, маъмурий жазо чоралари суд органлари томонидан ҳам, ваколатли давлат органлари томонидан ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан, жиноий жазо фақат суд томонидан қўлланилади;

тўртинчидан, маъмурий жазо маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган шахсни қонунларга риоя этиш, турмуш қоидаларини ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш ҳамда шу ҳуқуқбузарни ўзи томонидан ҳам янги ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Маъмурий жазо жавобгарликка тортиш чораси бўлиб, у маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахсни қонунларга риоя этиш ва уларни ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш, шунингдек ана шу ҳуқуқбузарнинг ўзи томонидан ҳам, бошқа шахслар томонидан ҳам янги ҳуқуқбузарлик содир этилишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Содир этилган ҳуқуқбузарлик учун қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилади:

Жарима – маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этишда айбланган шахсдан давлат ҳисобига пул ундиришдир. Жариманинг миқдори маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган вақтдаги, давом этаётган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун эса бу ҳуқуқбузарлик аниқланган вақтдаги белгилаб қўйилган энг кам ойлик иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш – маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни ҳақини тўлаш шарти билан олиб

қўйиш шу ашёни мажбурий тарзда тортиб олиб, уни кейинчалик сотиб юбориш ҳамда сотишдан тушган пулни ашёнинг собиқ эгасига тортиб олинган ашёни сотиш харажатларини чегириб ташлаган ҳолда топширишдан иборатдир.

Ўқотар қуроғлар ва ўқ-дориларни, бошқа ов қуроғларини мусодара қилиш асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроғи ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни *мусодара қилиш* бу ашёни ҳақ тўламасдан мажбурий тарзда давлат мулкига ўтказишдан иборат бўлиб, бу чора туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан қўлланилади. Агар Ўзбекистон Республикасининг қонунларида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқбузарнинг шахсий мулки бўлган ашёгина мусодара қилиниши мумкин.

Махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш – муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум қилиш чораси туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан уч йилгача муддатга қўлланилади. Бундай ҳуқуқдан маҳрум қилиш муддати ўн беш кундан кам бўлмаслиги керак.

Ноғиронлиги сабабли транспорт воситаларидан фойдаланадиган шахсларга нисбатан транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш чораси қўлланилиши мумкин эмас, ушбу Кодекс 128³-моддасининг бешинчи қисмида, 128⁴-моддасининг учинчи қисмида, 131-моддасининг биринчи қисмида, 136-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилган ҳоллар бундан мустасно.

Асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш чораси қўлланилиши мумкин эмас.

Маъмурий қамоққа олиш – ушбу жазо чораси уч суткадан ўн беш суткагача муддатга, фавқулодда ҳолат тартиби шароитида эса, жамоат тартибига тажовуз қилганлиги учун – ўттиз суткагача муддатга қўлланилади. Маъмурий қамоққа олиш туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан, фав-

қулодда ҳолат тартиби шароитида эса, шунингдек ҳарбий комендант ёки ички ишлар органи бошлиғи томонидан белгиланади.

Маъмурий қамокқа олиш чораси ҳомиладор аёлларга, уч ёшгача боласи бўлган аёлларга, ўн тўрт ёшгача бўлган боласини яқка ўзи тарбиялаётган шахсларга, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

Чет эл фуқароларини ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан маъмурий тарзда чиқариб юбориш уларнинг Ўзбекистон Республикасига кириш ҳукуки кейинчалик бир йилдан уч йилгача муддатга чекланган ҳолда, мажбурий ёки назорат остида мустақил равишда чиқиб кетишидан иборат. Маъмурий тарзда чиқариб юбориш туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан қўлланилади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги ҳуқуқбузарни маъмурий жазодан озод қилишни ҳам назарда тутган. Хусусан, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 21-моддасига асосан, содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик кам аҳамиятли бўлган тақдирда, суд ҳуқуқбузарни маъмурий жавобгарликдан озод этиб, уни огоҳлантириш билан қифояланиши мумкин. Агар маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқувчи бошқа орган (мансабдор шахс) содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликнинг кам аҳамиятлилиги ҳақида хулосага келса, иш ҳуқуқбузарни маъмурий жавобгарликдан озод қилиш ҳақидаги масалани ҳал этиш учун ушбу Кодекснинг 308¹-моддасида белгиланган тартибда судга юборилади.

Назорат учун саволлар

1. Маъмурий ҳуқуқ деганда нимани тушунасиз?
2. Маъмурий ҳуқуқ манбаларини санаб беринг.
3. Маъмурий-ҳуқуқий норма тушунчасига таъриф беринг.
4. Маъмурий-ҳуқуқий муносабат ва унинг субъектлари нимадан иборат эканлигини тушунтиринг.
5. Ўзбекистон Республикаси давлат бошқаруви органларини санаб беринг.
6. Маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда нимани тушунасиз?

7. Маъмурий жавобгарлик ва унинг белгиларини тушунтириб беринг.

8. Маъмурий жазо тушунчаси ва унинг турларини тушунтириб беринг.

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алимов Х.Р. Маъмурий ҳуқуқ. Дарслик. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1995.– 203 б.

2. Алимов Х.Р., Махмудов А.А., Исмоилов Н.Т. Маъмурий ҳуқуқ. Дарслик. 2-нашр. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003. – 367 б.

3. Козлов Ю.М. Административное право: Учебное пособие. М.: Юристъ, 2003. – 318 с.

4. Хамедов И. Административное право. Учебник.- Т.: УМЭД, 2004. – 234 с.

5. Эркин Хожиев, Тўлқин Хожиев. Маъмурий ҳуқуқ: Бакалавриятнинг 5380100 – Юриспруденция йўналиши талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: 2006. – 800 б

6. Худойбердиева В., Хожиев Э. Маъмурий ҳуқуқ. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2001. – 98 б.

7. Erkin Xojiyev, To'liqin Xojiyev. Ma'muriy huquq. Darslik. – Т.: «Fan va texnologiya», 2008. – 608 б.

8. Ma'muriy huquq: Darslik/X.T. Odilqoriyev, I. Ismailov, N.T. Ismailov va boshq.; prof. X.T. Odilqoriyev va B.E. Qosimovning umumiy tahriri ostida. – Т.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2010. – 640 б.

9. Хван Л.Б. Административное право Республики Узбекистан. Курс лекций. – Т.: – 2010.

10. Хамедов И.А., Хван Л.Б., Цай И.М. Административное право Республики Узбекистан. – Т.: Konsauditinform-nashr – 2012.

3-мавзу. МОЛИЯ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Молия ҳуқуқи предмети ва тизими.
2. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар.
3. Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат.
4. Молия ҳуқуқи бўлими сифатида бюджет ҳуқуқи асослари.
5. Солиқ ҳуқуқи тушунчаси.

1. Молия ҳуқуқи предмети ва тизими

Маълумки, давлатнинг муҳим фаолият йўналишларидан бири — бу молиявий фаолиятдир. Давлатнинг ушбу соҳада юзага келади-ган, ўзгарадиган ва тугалланадиган ижтимоий муносабатлар мо-лия ҳуқуқи томонидан тартибга солинади. Молия ҳуқуқи давлатнинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнлари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларнинг барча турларига ўзининг тартибга солиш таъсирини кўрсатади.

Молиявий фаолият соҳасидаги ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ушбу муносабатларнинг барча қатнашчилари учун мажбурий бўлган ҳулқ-атвор қоидаларини молия ҳуқуқи нормаларида мустаҳкамлаш йўли билан амалга оширилади. Бундай қоидаларни ўрнатиш орқали давлат аслида молиявий фаолият соҳасида ва у билан боғлиқ бўлган муносабатларда юзага келадиган ўз функцияларини амалга оширишнинг муайян ҳуқуқий тартибини яратади. Аниқ ижтимоий муносабат молиявий муносабатдир, шу боисдан ҳам у қуйидаги ҳолларда молия ҳуқуқининг тартибга солувчи таъсирига учрайди: *биринчидан*, унда тегишли давлат органи, албатта, қатнашганида; *иккинчидан*, бу орган молиявий фаолиятни амалга ошириш учун унга берилган ваколатлардан фойдаланганда.

Молия ҳуқуқи предмети — давлат фаолияти турларидан бири, яъни молиявий фаолият доирасидаги чекланган ижтимоий муносабатлардир. Ушбу муносабатлар давлатнинг марказлаш-тирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларини режали асосда ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича

давлат фаолиятини амалга ошириш жараёнида юзага келади, ўзгаради ва тугалланади.

Молия ҳуқуқи — бу давлат молиявий фаолияти соҳасида, яъни ривожланишнинг муайян босқичида давлат вазифалари ва функцияларини амалга ошириш учун зарур бўлган марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағларини режали ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари йиғиндисидир.

Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, мулкчиликнинг турли шакллари ва бозор муносабатларини ривожлантириш молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг жиддий янгиланишини талаб қилади. Уларда бозор муносабатларини ривожлантириш шароитларида давлат молия сиёсатининг асосий йўналишлари, мақсади ва вазифалари мустаҳкамланади.

Молия ҳуқуқи бюджет тизими ва пул муомаласини мустаҳкамлаш, валюта муносабатларини тартибга солиш, қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш, молиявий назорат самарадорлигини ошириш ва ҳ.к. бўйича давлат томонидан қўриладиган чора-тадбирлар тизимида муҳим роль ўйнайди.

Бозор иқтисодиёти ривожланиши учун амалга оширилиши талаб қилинадиган молия соҳасидаги мазкур чора-тадбирлар молия қонунчилигида ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунчилигининг асосий негизини Ўзбекистон Конституцияси ташкил этиб, унда давлат молиявий муносабатлари ва молиявий фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг асосларини мустаҳкамловчи махсус «Молия ва кредит» боби берилган.

Республикада мустақиллик йилларида бир қанча асосий қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинган бўлиб, улар ҳозирги ривожланиш босқичида давлатнинг молиявий фаолияти ҳуқуқий негизини яратади. Уларга «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги, «Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида»ги, «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги, Бюджет кодекси, Солик кодекси ва бошқа қонунлар киради.

Ушбу қонунчилик ҳужжатларида молия ҳуқуқи нормалари ифодаланган бўлиб, улар молия механизмини тубдан ислоҳ қилишни муваффақиятли амалга ошириш ва унинг давлатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсирини кучайтиришга қўмаклашиш учун қаратилган.

Молия ҳуқуқи ўзининг ички тузилиши ва тизимига, яъни кўплаб бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутун бир элементларга эга бўлиб, унда молиявий-ҳуқуқий нормалар муайян изчилликда бирлашади ва жойлашади.

Молия ҳуқуқи тизими деганда, унинг молиявий муносабатлар билан объектив белгиланган ички тузилиши, молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг муайян изчилликда бирикуви ва жойлашишини тушунмоқ керак¹.

Ҳуқуқнинг кўпгина тармоқлари сингари молия ҳуқуқи икки қисмга бўлинади: **умумий** ва **махсус** қисмлар.

Умумий қисм молия ҳуқуқининг давлат молияси тушунчасини белгилайдиган нормалари, давлат молиявий фаолиятининг ҳуқуқий шакллари ва услублари ҳамда унинг принциплари, молиявий фаолиятни амалга оширувчи органлар тизими ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати, молиявий назоратнинг шакл ва услублари ҳамда бошқа умумий хусусиятдаги молиявий-ҳуқуқий нормаларни бирлаштиради. Молия ҳуқуқининг умумий қисми нормалари давлатнинг бутун молиявий фаолияти доирасида амал қилади ва унинг учун умумий аҳамиятга эгадир.

Махсус қисм тегишли молия ҳуқуқи институтларини ўз ичига қамраб олган айрим бўлимлар доирасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларни белгилайди. Бўлимда бир турдаги молиявий муносабатлар гуруҳини тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар мажмуи берилган. Молия ҳуқуқи институти бўлимга қараганда мазмун жиҳатидан нисбатан тор ва ўзаро яқин бўлган молиявий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормаларни бирлаштиради.

¹ Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н.И. Химичева. 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2003. 51-б.; Тедеев А.А., Парыгина В.А. Финансовое право: Учебник. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. 23–24-б.лар; Крохина Ю.А. Финансовое право России: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2004. — С.71–72.

Молия ҳуқуқининг махсус қисми қўйидаги бўлимлардан иборат: бюджет ҳуқуқи, давлат даромадларини ҳуқуқий тартибга солиш, давлат харажатларини ҳуқуқий тартибга солиш ва бошқалар.

Тартибга солинаётган муносабатларнинг бир турлилиги белгиси бўйича бўлимга бир неча молия ҳуқуқи институтлари кириши мумкин (масалан, «Бюджет ҳуқуқи» бўлимига бюджет тузилиши, бюджет жараёни, давлат мақсадли жамғармалари институтлари киради ва бошқалар).

Молия ҳуқуқининг махсус қисмига молия ҳуқуқи институтлари кириб, уларда банк фаолияти, пул муомаласи, ҳисоб-китоб муносабатлари, валютани тартибга солиш ва қимматли қоғозларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи нормалар гуруҳланган. Аъёнага кўра, молия ҳуқуқига оид дарсликларда ушбу кўрсатилган молия ҳуқуқи институтлари мустақил бўлимда бирлаштирилади.

Молия ҳуқуқи тизимида объектив мавжуд бўлган иқтисодий категория сифатидаги молия тизими ўз ифодасини топган. Молиялар бирлиги Умумий қисмда ҳуқуқий ифодасини топган. Махсус қисмнинг тузилиши молия тизими элементларини, унда айрим бўғинларнинг ажратилишини акс эттиради.

Ҳуқуқ тизимининг илмий асосланганлиги, унинг объектив мавжуд муносабатлар асосида тузилиши молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг энг тўғри қўлланиши учун имкон беради ва натижада қонунчилиқни мустаҳкамлашга ва молия ҳуқуқи томонидан ўзининг фаол ролини бажаришга ёрдам беради.

2. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар

Молиявий-ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий муносабатларнинг муайян бир турини ташкил этади, яъни ҳар қандай ҳуқуқий муносабатга ҳос бўлган умумий хусусиятлар унга ҳам ҳосдир.

Шу билан бирга, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар айрим ўзига ҳос хусусиятларга ҳам эга бўлиб, бу хусусиятлар уларни ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа турларидан ажратиш учун имкон беради. Ушбу хусусиятлар уларнинг юзага келиш соҳаси (давлат молиявий фаолияти), молиявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига ҳослиги

(давлат молиявий фаолиятини амалга оширувчи орган хоҳиш-иродасининг императивлиги ва бир томонламалиги), ҳуқуқий тартибга солиш объекти ва бошқалари билан белгиланади.

Молия ҳуқуқига оид махсус адабиётларда кўрсатилишича, молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

биринчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар фақат давлат пул жамғармаларини режали ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келади. Улар асосан давлат ва ижтимоий ҳаётнинг махсус соҳасида, яъни давлатнинг айнан молиявий фаолияти соҳасида вужудга келади;

иккинчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар аксарият ҳолларда мулкӣ муносабатларнинг бир тури сифатида вужудга келади, чунки ушбу муносабатлар объекти сифатида пул маблағлари қатнашади. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар доимо пул маблағлари сабабли юзага келади;

учинчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар томонларидан бири сифатида ҳамма вақт давлат ёки унинг ваколатли органи қатнашади. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг мазкур хусусияти шу билан изоҳланадики, молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий объекти ҳисобланган молиявий фаолият тўғридан-тўғри ва бевосита давлатнинг хоҳиш-иродаси ва манфаатларини ифодалайди. Айни шу давлат бутун жамият манфаатлари йўлида марказлаштирилган пул маблағлари жамғармаларини яратади ва тасарруф этади, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани молиялаштиришни ташкил этади.

Демак, **молиявий-ҳуқуқий муносабат** – бу давлат молиявий фаолиятида юзага келадиган, мулкӣ хусусиятга эга бўлган молиявий-ҳуқуқий норма билан тартибга солинган ижтимоий муносабатдир. Унинг қатнашчилари молиявий-ҳуқуқий норма билан белгиланган ва кафолатланган мажбуриятлар ҳамда ҳуқуқлар эгалари ҳисобланади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг бир қанча **турларини** ажратиш кўрсатиш мумкин. Масалан, молия тизимининг тегишли бўғинига қараб, бюджет, солиқ, давлат кредитини ташкил этиш бўйича, суғурта, пул муомаласи ва ҳисоб-китоблар, валютани

тартибга солиш ва ҳ.к. соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларни ажратиш мумкин.

Шунингдек, молиявий-ҳуқуқий муносабатларни *моддий ва процессуал ҳуқуқий муносабатларга* ажратиш қабул қилинган. *Моддий* молиявий-ҳуқуқий муносабатлар молия ҳуқуқи субъектларининг молиявий-ҳуқуқий нормалар материалларида мустаҳкамланган ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш воситаси ҳисобланади. *Процессуал* молиявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат пул жамғармаларини тақсимлаш тартиби, улардан фойдаланишни назорат қилиш шакл ва услубларини белгилаш муносабати билан юзага келади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар *томонлари ўртасидаги юридик алоқа хусусиятига* қараб, уларнинг *вертикал ва горизонтал* турларини ажратиш мумкин.

Давлат молиявий фаолияти соҳаси учун *вертикал* муносабатлар хос бўлиб, уларнинг моҳияти шундан иборатки, бир томонда ҳокимият ваколатлари мавжуд, иккинчисида эса, улар йўқ. Демак, бу ҳуқуқий муносабатларда, масалан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар учун хос бўлган юридик тенглик йўқ. *Горизонтал* молиявий-ҳуқуқий муносабатлар амалда ва юридик жиҳатдан ўзаро тенг бўлган томонлар ўртасида, яъни бир томон иккинчи томон учун мажбурий бўлган буйруқ бериш бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин. Бир томонлама юридик ҳокимият ҳужжатни чиқаришдан олдин келадиган келишув босқичида томонлар тенг ҳуқуққа эгадир. Бу турдаги муносабатлар кўпинча Молия вазирлиги билан Давлат солиқ қўмитаси ўртасида солиқ солиш масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, хусусан, амалдаги қонунчилик билан белгиланган у ёки бу турдаги солиқларни ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш бўйича йўриқномаларни тайёрлаш ва тасдиқлаш вақтида юзага келади.

3. Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат

Молиявий ресурсларни бошқаришнинг қонунийлиги ва самарадорлиги бўйича қабул қилинган нормалардан четга чиқиш ҳолларини аниқлаш, бундай четга чиқишлар мавжуд бўлганида эса, уларни бартараф этиш ва олдини олиш бўйича тегишли

чораларни ўз вақтида қабул қилиш зарур бўлади. Бу ерда гап молиявий назорат ҳақида бормоқда.

Молиявий назорат ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган, давлат ва нодавлат органлари ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг молия ресурсларини бошқариш қонунийлиги ва самарадорлигини белгилаш, молия интизомини таъминлаш ҳамда аниқланган тартиббузарликларни тугатиш ва огоҳлантириш бўйича ўз вақтида чора-тадбирлар қабул қилишга доир фаолиятидир.

Молиявий назорат *объекти*, авваламбор, молия тизимининг барча бўғинларидаги моддий ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш соҳаларида молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган пул муносабатлари ҳисобланади. Молиявий назоратнинг амал қилиш кўлами хўжалик муносабатларининг бутун мажмуини ҳам ўз ичига қамраб олади.

Молиявий назоратнинг *субъекти* – давлат органлари, шунингдек молиявий қонунчиликка риоя этилиши устидан текширишларни олиб бориш бўйича тадбирларни амалга ошириш ваколатига эга бўлган нодавлат ташкилотлари ва муассасалари ҳисобланади.

Молиявий назорат қатор вазифаларни бажаради. Улардан бири – бу «молиявий ресурсларнинг аҳволини назорат этишдан иборатдир. Ушбу назорат давлат бюджети олдидagi мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқ ижро этилишини, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларидан фойдаланишга доир операцияларнинг тўғри амалга оширилишини текширишни назарда тутади»¹.

Молиявий назоратнинг вазифаларига корхоналар, ташкилотлар томонидан уларнинг тасарруфидagi пул маблағлари (бюджет маблағлари, банк ссудалари ва ҳ.к.)дан тўғри фойдаланилиши ҳамда ташкилотлар, корхоналар ва муассасалар томонидан молиявий операциялар, ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва пул маблағларини сақлашга оид қоидаларга риоя этилишини текшириш ки-

¹ Финансовое право: Учебник / проф. О.Н. Горбунова. – М.: Юрист, 1996. – С.47.

ради. Шунингдек, молиявий назоратнинг яна бир вазифаси сифатида молия соҳасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва чеклашни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Молиявий назорат вазифаларини амалга ошириш натижасида молиявий фаолиятда қонунийлик принципи томонларидан бирини ифодаладиган *молия интизоми* мустаҳкамланади. *Молия интизоми* деганда, *давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш вақтида белгиланган кўрсатмалар ва тартибга қатъий риоя этилиши* тушунилади. Молия интизоми талаблари юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлат органлари учун амал қилади. Шундай қилиб, молиявий назорат давлат манфаатларини таъминлайди ва аниқ жисмоний шахслар ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига риоя этилиши (масалан, бюджетга тўловлар бўйича имтиёзлар бериш тўғрисидаги қонунларга риоя этилиши, солиқлар тўғри олиниши ва ҳ.к.ни назорат этиш)га ёрдам беради.

Молиявий назорат бир қанча элементлардан таркиб топган бўлиб, уларнинг мажмуи мураккаб бўлган мақсад тизимида ифодаланади. Молиявий назорат тизимини қуйидаги элементлар ёки тузилмавий даражаларга ажратиш тўғридир: *давлат назорати, аудиторлик назорати* (уни мустақил назорат деб ҳам аташади), *ички назорат* (яъни хўжалик субъектлари, ташкилотлар ва муассасалар даражасида амалга ошириладиган назорат)¹.

4. Банк ҳуқуқи тушунчаси ва тизими

Маълумки, банклар ҳар қандай давлат молия-кредит тизимининг таркибий қисмини ташкил этиб, ушбу тизимнинг самарали фаолият юритишида муҳим ўринга эга. Уларнинг фаолияти шу қадар турли-туманки, банкларнинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини аниқлаш ниҳоятда қийин. Улар нафақат пул муомаласи ва кредит муносабатларини ташкил этади, балки инвестициялаш, қимматли қоғозлар олди-сотдиси, мулк эгаси ёки маблағларни тақсимловчилар билан тузилган шартномалар бўйича пул маблағларини

¹ Финансовое право: Учебник / проф. О.Н. Горбунова. – М.: Юристъ, 1996. – С.605.

бошқаришни ҳам амалга оширади. Банклар маслаҳатчилар сифатида, иқтисодий дастурларни муҳокама этишда қатнашади ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг 1-моддасида банк тушунчасининг таърифи ўз ифодасини топиб, мустаҳкамлаб берилгани бежиз эмас. Унга мувофиқ, *банк – тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:*

юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш;

тўловларни амалга ошириш.

Банкнинг ушбу таърифи уни тижорат ташкилоти сифатида тавсифлайди, бу ташкилот жисмоний ва юридик шахсларнинг тижорат операцияларига хизмат кўрсатиш учун даъват этилган бўлиб, фойда олиш учун ўз таваккалчилиги ва хатарига асосан ҳаракат қилади. Шу билан бирга, бозор иқтисодиёти мамлакатлари банк тизимида тижорат фойдасини олиш банкларнинг асосий вазифаларидан бири саналади. Аммо бу вазифа ўзлари учун устувор ҳисобланмаган банклар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўз иш-фаолиятини кўзлаган мақсадларига мувофиқ равишда олиб бормокда. Гап Марказий банклар¹ ҳақида кетяпти, уларнинг асосий вазифаси мамлакат бутун кредит тизимига раҳбарлик қилиш, ҳукумат молия операцияларини амалга ошириш, тижорат банкларининг вақтинча бўш турган маблағларини ва мажбурий захираларини сақлаш ва ҳ.к.дан иборат. Улар давлат пул белгиларини эмиссия қилиш бўйича монополь ҳуқуққа эга бўлиб, унинг пул-кредит сиёсати бош ўтказгичлари ҳисобланади.

Шундай қилиб, **банк фаолиятининг моҳияти** тўғрисида гапириладиган бўлса, унинг асосини пул-кредит сиёсатини ташкил этиш ва пул белгиларини имитация қилиш деб ҳисоблаш мумкин.

¹ Бошқа мамлакатларда улар бошқача аталиши ҳам мумкин, масалан: АҚШда – Федерал резерв система, Буюк Британияда – Англия Банки ва ҳ.к.

Банк ҳуқуқи деганда банк фаолиятини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари мажмуини тушуниш лозим. Ҳуқуқнинг бу соҳаси банкларнинг ҳуқуқий макоми ҳамда уларнинг фаолиятини тартибга солишга қаратилган оммавий-ҳуқуқий ва хусусий-ҳуқуқий нормаларни ўз ичига қамраб олади.

Банк қонунчилиги деганда, ваколатли давлат органлари томонидан ўз ваколати доирасида қабул қилинган ҳамда банк тизими ва банк фаолиятини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуи тушунилади.

Банк қонунчилиги тизими ҳар хил турдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ўз ичига қамраб олади. Бу, авваламбор, қонунчилик ҳужжатлари бўлиб, уларда давлатнинг банк фаолияти соҳасидаги сиёсатига оид энг муҳим масалалар мустаҳкамлаб берилган. Бундай ҳужжатларга «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги, «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонунлар, Фуқаролик кодекси ва бошқалар кирази.

Банк тизимини ислоҳ қилиш ва янада ривожлантириш, банк фаолиятини такомиллаштириш соҳасидаги асосий, принципаал, устувор қоидалар Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари билан чиқарилади ва тасдиқланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг айти шу фармонлари ва қарорларида қабул қилинадиган туб қарорларнинг мақсадли йўналиши ва уларни амалга ошириш механизми очиб берилади¹.

Фармонларда кўрсатиб ўтилган қоидалар Ҳукумат қарорлари², Марказий банкнинг кўп сонли норматив ҳужжатларида янада аниқлаштирилиб, реал механизм билан мустаҳкамлаб берилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2000 йил 21 мартдаги ПФ-2564-сонли Фармони (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 йил, 4-сон, 110-модда).

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини ислоҳ қилишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2000 йил 24 мартдаги 104-сонли қарори.

Амалдаги қонунчилик Ўзбекистон Республикаси **банк тизимининг** икки даражали тузилмасини мустаҳкамлаб берган бўлиб, у бозор иқтисодиёти мамлакатлари учун хосдир.

Биринчи даража – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бўлиб, у мамлакатнинг бутун банк тизимига бошчилик қилиб, унга раҳбарликни амалга оширади. Унинг функциялари ўзининг асосий кўринишлари билан бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда бундай банклар бажарадиган вазифаларга ўхшашдир.

Иккинчи даража – тижорат банклари тизими бўлиб, унга акциядорлик, хусусий, аралаш турдаги банклар, чет эл капитали иштирокидаги банклар ва бошқалар киради. Тижорат банклари мамлакат банк тизимининг негизини ташкил этади. Уларнинг асосий вазифаси омонатларни жалб этиш, уларни қарз олувчилар ўртасида тақсимлаш, ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширишдан иборат. Хўжалик юритувчи субъектлар ва қарз маблағларининг бошқа истеъмолчилари учун тижорат банклари кредитларнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси банк тизими банк фаолиятини муҳим даражада марказлаштирмасликка асосланган бўлиб, иккинчи даражадаги банкларнинг мустақиллигини юқори даражага олиб келди. Аммо давлат мамлакатнинг молиявий манфаатларини, шунингдек, банкларнинг фактик ва потенциал мижозлари манфаатларини ҳимоялаш мақсадида банк фаолиятини тартибга солиш функцияларини ўз зиммасида сақлаб қолади. Бундай тартибга солишнинг асосий шакли ҳуқуқнинг фуқаролик, маъмурий ва бошқа тармоқлари нормаларини ўз ичига олган юридик ҳужжатларни қабул қилишдан иборат.

Банк фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда молия ҳуқуқи нормалари катта роль ўйнайди. Ўзбекистон ҳуқуқ тизимининг ушбу тармоғи унинг ўзига хос бўлган давлат ҳокимият кўрсатмаларига асосланган молиявий муносабатларни тартибга солиш услубларидан фойдаланиб, банк тизими фаолиятининг барқарорлиги ва хавфсизлигини ҳамда бозор қайта қуришлари шароитларида мамлакатни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришнинг асосий вазифаларига жавоб бера оладиган давлат пул-кредит ва валюта сиёсатининг самарали олиб борилишини таъминлайди.

5. Молия ҳуқуқи бўлими сифатида бюджет ҳуқуқи асослари

Ҳар бир суверен ва мустақил давлат ўз бюджетига эга бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг ҳам ўз Давлат бюджети мавжуд. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ Ўзбекистоннинг Давлат бюджети Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига қамраб олади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддаси).

Давлат бюджети деганда давлат функцияларини бажариш учун зарур бўлган, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан ҳар йили тузиладиган ва тасдиқланадиган марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш бўйича асосий молиявий режа тушунилади. Давлат бюджетининг аҳамияти ва мақсади шу билан белгиланадики, у барча молиявий режаларни мувофиқлаштиради, марказлаштирилган пул маблағларининг асосий қисми у орқали ўтади, унинг даромадлар ва харажатлар қисми жамиятнинг барча тармоқлари ва соҳалари билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 26 декабрда қабул қилинган ҳамда 2014 йил 1 январдан кучга кирган Бюджет кодексида¹ **Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига (Давлат бюджети)** «давлатнинг давлат вазифалари ва функцияларини молиявий жиҳатдан таъминлаш учун мўлжалланган марказлаштирилган пул жамғармаси» деб таъриф берилган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети икки, яъни даромадлар ва харажатлар қисмларидан иборат. Унинг даромадлар қисмида қонунчиликда назарда тутилган барча манбалар бўйича тушумларнинг ҳажмлари акс эттирилиб, уларга, авваламбор, белгиланган солиқлар ва йиғимларнинг барча турлари ҳамда бошқа даромадлар кирази. Харажатлар қисми бюджет маблағларидан фойдаланишнинг аниқ миқдори ва йўналишларини назарда тутди.

Давлат бюджетининг асосий ижтимоий-иқтисодий аҳамияти давлат пул маблағларининг марказлаштирилган жамғармаларини

¹ Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 йил, 52-1-сон.

ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарурлигини белгилайди. Бу муносабатлар молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг махсус гуруҳи билан тартибга солиниб, улар молия ҳуқуқи бўлимларидан бири — бюджет ҳуқуқини ташкил этади. Демак, **Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқини** давлат бюджети маблағларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар мажмуи сифатида белгилаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқи давлат бюджет қурилиши ва бюджет тизими, бюджет тизими даромадлари ва харажатлари тузилмаси, уларнинг турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиши, давлат ва унинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари ваколати, бюджет жараёни ва бюджет назоратини белгиловчи молиявий-ҳуқуқий нормалар мажмуидан иборат, дейиш мумкин.

Бюджет ҳуқуқи субъектлари жумласига:

- 1) давлат ва унинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари;
- 2) давлат ҳокимияти ва барча даражадаги бошқарув органлари;
- 3) давлат ва маҳаллий корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар киради.

Биринчи гуруҳга Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар, туманларга қарашли шаҳарлар кириб, улар бюджет соҳасида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Бошқача айтганда, тегишли даражадаги бюджет ҳуқуқи айти шу субъектларга тегишли бўлиб, уларнинг ваколатли органлари ва ҳокимият ижроия органларига тааллуқли эмас, бу органлар бюджет ҳуқуқий муносабатларида, умуман, давлат ёки унинг тегишли маъмурий-ҳудудий тузилмалари номидан ва уларнинг манфаатлари йўлида иштирок этади. Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг бюджетлари мавжуд бўлиб, у ёки бу давлат ҳокимияти ва бошқаруви органининг бюджетлари бўлмаслиги айти мана шу билан изоҳланади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ҳудудий бирликлари — посёлкалар, қишлоқлар, овул ва маҳал-

лаларнинг бюджет ҳуқуқи субъектлари бирмунча бошқача. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, улар ўз бюджетлари ҳуқуқига эга бўлмасдан, бюджет ҳуқуқий муносабатларида маҳаллий бюджетдан маблағ олувчилар сифатида қатнашади.

Бюджет ҳуқуқи *иккинчи гуруҳи* субъектларига барча даражадаги вакиллик органлари (Олий Мажлис, халқ депутатлари Кенгаши), умумий ваколатли ҳокимият ижроия органлари (Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари), молия-кредит органлари тизими (Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг тасарруфидаги молия органлари: Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, тегишли ҳокимиятларнинг молия бўлимлари), Марказий банк ва тижорат банклари қиради¹.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари тўпланиши муносабати билан ушбу жамғармаларни шакллантириш ва харажат қилиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз зиммасига юклатилган органлар ҳам бюджет ҳуқуқи мазкур гуруҳининг субъектлари сифатида иштирок этишади.

Бюджет ҳуқуқи *учинчи гуруҳ* субъектлари ноишлаб чиқариш соҳасидаги республика ва маҳаллий бюджет ташкилотлари, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш бўйича давлат мақсадли дастурлари ва чора-тадбирларини амалга оширувчи давлат ва маҳаллий ишлаб чиқариш корхоналаридан иборат.

Бюджет ҳуқуқий муносабатларининг ўзига хос хусусияти яна шундаки, улар бир йилдан ортиқ вақт давом эта олмайди, одатда, молия йилининг охирида тугайди. Бу шу нарса билан белгиланадики, давлат бюджети фақат бир молия йили учун қабул қилинади, қонунчиликда бу биринчи январдан бошланиб, ўттиз биринчи декабрга қадар бўлган давр тушунилади.

¹ Молия вазирининг 2001 йил 29 декабрдаги 130-сонли буйруғи билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қоидаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банклари Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларининг касса ижроси бухгалтерия ҳисобини юритади. Уларнинг зиммасига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағларининг харажат қилиниши устидан назорат ўрнатиш вазифаси ҳам юклатилган (Қоидаларнинг 237 ва 253-моддалари).

Бюджет ҳуқуқи нормалари, бошқа молиявий-ҳуқуқий нормалар каби, *моддий ва процессуал* нормаларга бўлинади. Бунинг устига, бюджет ҳуқуқида ушбу нормалар молия ҳуқуқининг бошқа бўлимларига нисбатан кўпроқ аниқ ажратилганлигини кузатиш мумкин. Шу муносабат билан адабиётларда мавжуд бўлган бюджет ҳуқуқи нормаларини «шартлилиқнинг муайян улушлари билан» моддий ва процессуал нормаларга бўлиш ўзини тўлиқ оқламайди¹.

Моддий бюджет нормалари бюджет қурилиши ва бюджет тизими, бюджетларнинг даромад ва харажатлар таркиби, давлат органларининг бюджет соҳасидаги ваколати ва ҳ.к.ни мустаҳкамлаб беради. *Процессуал* нормалар жараён хусусиятига эга бўлиб, бюджет ҳуқуқининг моддий нормаларини амалга оширишнинг юридик шакли ҳисобланади. Улар бюджетларни ва уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ижро этиш тартибини ҳамда бюджет жараёни соҳасида бюджет ҳуқуқи субъектлари ваколатларини амалга оширишнинг аниқ ҳуқуқий шакллари белгилаб беради.

Бюджет ҳуқуқи нормалари унинг *манбалари* бўлган турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Бюджет ҳуқуқининг дастлабки нормалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кўрсатилган бўлиб, унинг тегишли нормалари бюджет қурилиши ва давлат бюджет тизими асосларини белгилаб беради (122-модда), вакиллик ва ижроия органларининг бюджетни тартибга солиш соҳасидаги ваколатини мустаҳкамлаб беради (78, 100-моддалар).

Бюджет ҳуқуқининг манбалари тизимида 2013 йил 26 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси муҳим аҳамият касб этади. Ушбу Кодекс Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими бюджетларини (бундан буён матнда бюджет тизими бюджетлари деб юритилади) шакллантириш, тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш, тасдиқлаш, ижро этиш, давлат

¹ Финансовое право. Учебник./Под ред. проф. Н.И. Химичевой. – М.: БЕК, 1996. – С.116–117.

томонидан маблағ жалб қилиш ва бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ижросини назорат қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади (Кодекснинг 2-моддаси).

6. Солиқ ҳуқуқи тушунчаси

Давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири — бу унда солиқларнинг жорий қилинганлигидир. Солиқлар товар ишлаб чиқариши ва давлатнинг пайдо бўлиши билан бирга вужудга келган бўлиб, улар оммавий ҳокимиятнинг асосий ажралмас қисмлари бўлган армия, суд, давлат аппарати фаолиятини ҳамда давлатнинг бошқа эҳтиёжларини моддий жиҳатдан таъминлаш учун зарурдир.

Солиқлар — давлат бюджетининг даромад қисмига ўтказиладиган, юқори қонунчилик ҳокимият органларининг ҳужжатларига асосан юридик шахслар ва фуқаролар томонидан бегараз, мўйян миқдорда ва белгиланган муддатларда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун тўланадиган мажбурий тўловлардир.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 12-моддасига кўра, солиқлар деганда ушбу Кодексда белгиланган, муайян миқдорларда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва бегараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўловлари тушунилади.

Давлат органларининг солиқларни белгилаш, амалга киритиш ва бекор қилиш бўйича ваколатлари ҳамда солиқлар келиб тушадиган давлат бюджет тизими даражасига қараб *умумдавлат ва маҳаллий солиқлар* ажратилади.

Умумдавлат солиқларининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар, одатда, республика бюджетига тўғридан-тўғри келиб тушади, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари билан белгиланади, бекор қилинади ва жорий этилади ҳамда мамлакатнинг барча ҳудудида ундириб олинади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳам, умумдавлат солиқлари каби, Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари билан белгиланади ва бекор қилинади. Мазкур ҳолда уларнинг умумдавлат солиқларидан фарқи маҳаллий солиқларнинг айрим турларини жорий этиш тартибидадир. Мол-мулк солиғи ва ер солиғи Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари билан

жорий этилади ҳамда мамлакатнинг барча ҳудудларида ундириб олинади. Бошқа маҳаллий солиқлар, гарчи Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари (Солиқ кодекси) билан белгиланган бўлса-да, улар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар давлат ҳокимият органларининг қарорлари билан амалга киритилади. Демак, улар ҳуқуқий маъноси бўйича кўрсатилган органларнинг тегишли қарорлари қабул қилинган тақдирдагина мамлакатнинг у ёки бу ҳудудида ундириб олиниши мумкин. Маҳаллий солиқларнинг бошқа фарқли белгиси шундаки, улар тўлиқ маҳаллий бюджетлар ҳисобига ўтказилади.

Солиқ кодексининг 23-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар амал қилади.

Солиқларга қуйидагилар киради:

- 1) юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи;
- 2) жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи;
- 3) қўшилган қиймат солиғи;
- 4) акциз солиғи;
- 5) ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар;
- 6) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- 7) мол-мулк солиғи;
- 8) ер солиғи;
- 9) ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
- 10) транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинadиган солиқ.

Бошқа мажбурий тўловларга қуйидагилар киради:

- 1) ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар:
ягона ижтимоий тўлов;
фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига сугурта бадаллари;
бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар;
- 2) Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар:
Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар;

Республика йўл жамғармасига йиғимлар;

2¹) бюджетдан ташқари Умумтаълим мактаблари, касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмалар;

3) давлат божи;

4) божхона тўловлари;

5) айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим.

Ушбу модданинг иккинчи ва учинчи қисмларида кўрсатилган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар умумбелгиланган солиқлардир.

Ушбу Кодексда белгиланган ҳолларда ва тартибда солиқ солишнинг соддалаштирилган тартибида тўланадиган қуйидаги солиқлар қўлланилиши мумкин:

ягона солиқ тўлови;

ягона ер солиғи;

тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ.

Ушбу модда иккинчи қисмининг 1–6-бандларида, учинчи қисмининг 1–4-бандларида, бешинчи қисмининг иккинчи ва тўртинчи хатбошларида назарда тутилган солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар **умумдавлат солиқлари** ва бошқа мажбурий тўловлардир. Ушбу модда иккинчи қисмининг 7–10-бандларида, учинчи қисмининг 5-бандида, бешинчи қисмининг учинчи хатбошисида назарда тутилган солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар **маҳаллий солиқлар** ва **бошқа мажбурий тўловлар** жумласига киради.

Солиқ тўловчилар бўйича юридик шахслардан олинадиган солиқлар ва жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар ажратилади. Биринчи гуруҳга юридик шахслар даромади ёки фойдасига солинадиган солиқлар, иккинчи гуруҳга эса, жисмоний шахслар даромади ёки фойдасидан олинадиган солиқлар киради. Кўпгина умумдавлат ва маҳаллий солиқлар жисмоний шахслар томонидан ҳам, юридик шахслар томонидан ҳам тўланади, масалан, акциз солиғи, ер ости бойликларидан

фойдаланганлик учун олинадиган солиқ, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва ҳ.к.

Солиқларни белгилаш ва ундириб олиш билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар молия ҳуқуқи предметининг бир қисмини ташкил этади, яъни солиқ ҳуқуқи молия ҳуқуқининг институти ҳисобланади.

Солиқ ҳуқуқи деганда, солиқларни белгилаш ва ундириб олиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар мажмуи тушунилади.

Солиқ ҳуқуқи нормалари кўп сонли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар – **солиқ ҳуқуқи манбаларида** назарда тутилган. Бу ҳужжатлар ўзининг ҳуқуқий шакли ва мазмуни бўйича турли-туман бўлиб, улар бир-бири билан ўзаро узвий боғланган ҳолда муайян тизимни ташкил этади.

Солиқ муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамлаб берилган. Хусусан, мамлакатимиз Конституциясининг 123-моддасида республика ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилиши, солиқларни жорий қилиш ҳуқуқи эса, фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тегишли эканлиги назарда тутилган. Бундан ташқари, Конституциянинг 51-моддасида фуқароларнинг қонунчилик билан белгиланган солиқларни тўлаш мажбурияти мустаҳкамлаб берилган.

Солиқ муносабатларини тартибга солишга махсус бағишланган норматив ҳужжатлар ичида 2007 йил 25 декабрда қабул қилинган ва 2008 йил 1 январдан эътиборан кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси етакчи ўринни эгаллайди. Бу – мустақил Ўзбекистон тарихида қонунлар мажмуасини ўз ичига олган биринчи қонунчилик ҳужжати бўлиб, солиққа доир барча муносабатларни бир бутун ҳолда тартибга солади. У солиқ тизимининг ҳуқуқий асослари, солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, солиқ ишлари тартиботи ҳамда солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарликни белгилайди, солиқлар рўйхати, уларни жорий этиш, амалга киритиш ва ундириб олиш тартибини мустаҳкамлаб беради. Солиқ ҳуқуқининг муҳим манбаи Ўзбекистон Респуб-

ликаси Президентининг фармонлари бўлиб, улар воситасида бозор қайта қуришлари шароитларида бизнинг давлатимиз солиқ сиёсатининг энг принципиал масалалари тартибга солинади. Уларда давлатимиз солиқ тизимини такомиллаштириш ва уни бозор ислохотлари талабларига мувофиқлаштириш бўйича қабул қилинаётган асосий чора-тадбирларнинг мақсадли йўналиши белгиланади.

Солиқ ҳуқуқи манбалари ичида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари катта роль ўйнайди. Ҳукумат қарорларини қабул қилиш йўли билан солиқ муносабатларини оператив давлат-ҳуқуқий тартибга солиш жараёни амалга оширилади. Хусусан, бу – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг навбатдаги молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети макроиктисодий кўрсаткичлари ва параметрлари прогнози тўғрисидаги қарорларига тегишли. Уларда умумдавлат солиқларининг ставкалари аниқлаштирилади, бюджет тизими даражалари бўйича тартибга солинадиган солиқлар тақсимланади, маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг чегара миқдорлари белгиланади (уларни тегишли ҳудудларда амалга киритиш ҳуқуқи жойлардаги маҳаллий ҳокимият органларига берилади) ва ҳ.к.

Солиқ ҳуқуқи манбаларидан бўлган энг кўп сонли гуруҳни идоравий норматив ҳужжатлар ташкил этади. Улар, одатда, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлигининг биргаликдаги қарорлари билан қабул қилинади. Масалан, бу – амалдаги қонунчилик билан белгиланган умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг аниқ турларини ҳисоблаб ёзиш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги йўриқ-номалар, шунингдек, солиқ солишнинг у ёки бу масалалари юзасидан норматив тусдаги тушунтиришлардир. Айрим ҳолларда солиқ солиш масалалари бўйича норматив ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлиги томонидан Марказий банк, Давлат божхона қўмитаси, Ташқи ишлар вазирлиги ва бошқа давлат органлари билан ўзаро келишув бўйича қабул қилинади.

Солиқ тўловчи юридик ва жисмоний шахс бўлиб, унинг зиммасига қонун билан ўз маблағлари ҳисобидан солиқ тўлаш мажбурияти

юклатилган. Солиқ субъекти ҳамма вақт ҳам аниқ солиқ тўловчи бўлавермайди. Солиқ оғирлигини бошқа шахс зиммасига юклаш имкониятига боғлиқ ҳолда солиқ эгаси, яъни амалда солиқ тўловчи шахс деган тушунча ҳам бор. Солиқ эгаси, масалан, акцизости товарлар ҳамда қўшилган қиймат солиғи солинадиган товарлар, ишлар ва хизматлар истеъмолчилари ҳисобланади.

Солиқ солиш объекти — солиқ тўловчининг даромади ёки мулки бўлиб, ундан солиқ суммаси ҳисоблаб ёзилади ва солиқ солиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Масалан, ер солиғи объекти — ерга эгалик ҳуқуқи ҳисобланади, бевосита ернинг ўзи эмас (мазкур ҳолда ер солиқ солиш предметиدير).

Солиқ солиш бирлиги солиқ солиш объектининг бир қисми бўлиб, унга солиқ ставкаси белгиланади (даромаднинг 1 сўми, ер участкасининг 1 кв.м.) ва ҳ.к.

Солиқ ставкаси — солиқ солиш бирлигига белгиланадиган солиқ катталиги. Солиқ ставкаси фоизларда ёки қатъий суммада белгиланади. Солиқ тўловчининг даромадига нисбатан фоизларда ифодаланган солиқ ставкаси *солиқ квотаси* деб аталади. Фоизлар ставкаси асосан даромадларга солиқ солишда қўлланилади ва солиқ солиш бирлигидан фоизларда белгиланади (масалан, юридик шахсларнинг солиқ солинадиган даромади ҳар бир сўмидан 20 фоиз миқдорида солиқ олинади). Бизнинг республикамиз солиқ қонунчилиги бўйича фоиз ставкалари акциз солиғи, қўшилган қиймат солиғи, жисмоний шахслар мулкига солинадиган солиқ ва бошқаларга белгиланган. Қатъий ставкалар даромадлар миқдоридан қатъи назар, солиқ солиш бирлигига мутлақ суммада белгиланади ва, одатда, аниқ солиқлар (масалан, ер участкалари солиғи) солишда қўлланилади.

Солиқлар бўйича имтиёзлар — бу юридик ва жисмоний шахсларни амалдаги қонунчиликка мувофиқ солиқлар тўлашдан тўла ёки қисман озод этишдир. Қонунчилик ҳужжатида у ёки бу имтиёзларни бериш билан боғлиқ бўлган ҳолатлар назарда тутилади. Аниқ мақсадга қараб қонун чиқарувчи тўловчиларнинг айрим гуруҳларини солиқ тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилади, айрим объектлар, даромад манбаларини солиққа тортишдан чиқариб ташлайди.

Назорат учун саволлар

1. Молия ҳуқуқи қандай муносабатларни тартибга солиди?
2. Ўзбекистон Республикасида молиявий назоратни кимлар амалга оширади?
3. Бюджет ҳуқуқи деганда нима тушунилади?
4. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети деганда нимани тушунасиз ва унинг таркибий элементлари нимадан иборат?
5. Ўзбекистон Республикаси банк тизими ва унинг бозор муносабатларини ривожлантириш шароитидаги хусусиятларига тавсиф беринг.
6. Марказий банкнинг назорат функциялари нималарда намоён бўлади?
7. Тижорат банклари фаолияти қандай ташкил қилинади?
8. Солиқ ҳуқуқи деганда нимани тушунасиз?
9. Ўзбекистонда солиқларни ким жорий қилади?
10. Ўзбекистонда қандай солиқ турлари мавжуд?
11. Солиқ имтиёзлари деганда нимани тушунасиз? Уни ким жорий қилади?

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳуқуқи. Дарслик. 2-нашр. – Т.: «Asia ofset print» МЧЖ, 2004. – 240 б.
2. Карасева М.В. Финансовое право: Учебник. – М.: Юристъ. 2004. – 576 с.
3. Крохина Ю.А. Финансовое право: – М.: Норма. 2004. – 704 с.
4. Ли А. Ўзбекистон Республикасининг молия ҳуқуқи. Дарслик. / Масъул муҳаррир: М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 398 б.
5. Ли А. Финансовое право Республики Узбекистан. Учебник. / Отв. ред.: М.Ҳ. Рустамбоев. – Т.: ТГЮИ, 2003. – 416 с.
6. Рахимова А., Хожиев Э. Молия ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2002. – 406 б.
7. Хван Л.Б. Солиқ ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: Консаудитинформ, 2001. – 432 б.

8. Хван Л.Б. Налоговое право. Учебник. – Т.: Консультинформ, 2001. – 404 с.

9. Эркин Хожиев. Ўзбекистон Республикаси банк ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: 2007. – 320 б.

10. Билалхўжаева Ш. Бюджетное право Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТГЮИ, 2008. – 238 с.

11. Билалхўжаева Ш. Финансовое право. Учебно-методическое пособие. – Т.: ТГЮИ, 2008.

12. Билалхўжаева Ш. Банковское право. Учебно-методическое пособие. – Т.: ТГЮИ, 2008.

13. Реймова З.А., Каукишев Р.М. Ўзбекистон Республикасында финанс ҳуқуқи. Ўқув методик қўлланма. – Н.: «КМУ», 2005.

14. Эркин Хожиев. «Солиқ ҳуқуқи» фанидан ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. – 58 б.

4-мавзу. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва манбалари.
2. Фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари.
3. Мулк ҳуқуқи.
4. Мажбурият ҳуқуқи.
5. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик.

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва манбалари

Фуқаролик ҳуқуқи миллий ҳуқуқ тизимининг асосий соҳаларидан бири бўлиб, мулкӣ хамда мулкӣ бўлмаган шахсий муносабатларни тартибга солиш, мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборатдир. **Фуқаролик ҳуқуқи** – юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасидаги мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга соладиган хамда мустаҳкамлайдиган ҳуқуқӣ нормалар йиғиндисидир. Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳалари тизимида тутган ўрнини англашда ушбу ҳуқуқ соҳаси тартибга соладиган ижтимоӣ муносабатларни таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоӣ муносабатлар тизимида фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар кенг ўринни эгаллайди. Айниқса, бу муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро иқтисодӣ муомалада, кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳаракатларда кўп учрайди.

Фуқаролик кодекси (ФК)нинг 1-моддаси биринчи қисмига биноан, фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланади.

Фуқаролик қонунчилигининг ушбу тамойиллари, яъни асосий йўналишларидан ФК нормалари моҳиятини, мазмунини ва вазифаларини белгилашда асос сифатида фойдаланилади. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг моҳияти ҳам улар асосида белгиланади.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган қоидаларнинг мазмунини белгилашда кўпгина ҳолларда ушбу муносабатларнинг хусусиятлари ҳисобга олинади. Ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу турлари (мулкӣ, шахсий, ташкилий, оилавий, меҳнат ва ҳ.к.) умумий равишда эмас, балки улар аниқ белгиланган ёки маълум даражада уларнинг бир-бирига яқинлиги ва тегишли бўлиши ҳисобга олинган ҳолда тартибга солинади. Ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари, шунингдек ижтимоий муносабатларнинг элементлари (шахснинг ҳолати, объектнинг аломатлари ва ҳ.к.) билан белгиланади. Фуқаролик ҳуқуқи қоидалари воситасида тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг доирасини белгилашда ҳам ушбу талабга амал қилинади.

Фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар доираси ФКнинг 2-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солади.

Мулкӣ муносабатлар деганда, иктисодий муносабатлар, яъни ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари, умуман киши меҳнатининг ҳар қандай маҳсулотларни яратиш, эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар доираси ниҳоятда кенг. Булар жумласига олди-сотди, хилма-хил буюртмалар қабул қилиш (ижро этиш), турар-жойларни ижарага қўйиш ва ижарага олиш, корхоналар, ташкилотларнинг бир-бирига маҳсулотлар етказиб бериш, қурилиш ишларини амалга ошириш, транспорт корхоналари орқали юк ва йўловчи ташиш, етказилган зарарни қоплаш, қонун ва васият бўйича мерос олиш, умуман ҳар қандай шаклдаги мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар киради.

Мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга ФКнинг 100-моддасида кўрсатилганидек, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд оркали раддия талаб қилиш ҳуқуқи ва шу каби бошқа ҳуқуқлар мисол бўлади.

Мулкий характерда бўлмаган шахсий муносабатлар шахснинг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлган ва ундан бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқлардир. Бундай ҳуқуқлар жумласига фуқаронинг исмига бўлган ҳуқуқи (ФК, 19-модда), муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исмига бўлган ҳуқуқ (ФК, 1051-модда) ва ҳоказолар киради.

Кўриниб турибдики, фуқаролик ҳуқуқи ҳужжатлари воситасида тартибга солинадиган муносабатларнинг доираси таркибига биноан жуда ҳам кенг ва хилма-хилдир. Аввало, у мулкий муносабатларни ва шу билан бирга, мулк билан боғлиқ шахсий муносабатларни ўз ичига олади. Бироқ у бу билан чегараланмайди. Агар қонун ҳужжатлари билан бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқи предметининг мазмунини ташкил қилади. Шу билан бирга, ушбу муносабатларда фақат Ўзбекистон Республикаси эмас, балки хорижий мамлакатларнинг жисмоний ва юридик шахслари, шунингдек давлатлари ҳам иштирок этишлари мумкин.

Юқорида келтирилган муносабатлар улар иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиқ, мулкий мустақиллиқ, ушбу муносабатларнинг ҳақ эвазга амалга оширилиши, иштирокчиларнинг иқтисодий жиҳатдан бир-бирига қарам бўлмаслиги, мол-мулкнинг алоҳида бўлиши, юридик тенг ҳуқуқлилиқ, шахсий ҳуқуқларнинг узвий ва дахлсиз бўлиши тамойилларига асосланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари деганда, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган норматив ҳужжатлар тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонунида мустаҳкамланган. Конституциянинг 18, 27, 36, 42, 53, 54, 56-моддалари бевосита фуқаролик-

ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Масалан, Конституциянинг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши таъкидланган. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Фуқаролик ҳуқуқининг муҳим манбаси – бу 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексиدير.

Фуқаролик ҳуқуқининг муҳим манбалари Ўзбекистон Республикасининг жорий қонунлари ҳисобланади. Уларга мисол тариқасида «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги, «Ижара тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги (янги таҳрирдаги), «Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида»ги, «Гаров тўғрисида»ги (янги таҳрирдаги), «Лизинг тўғрисида»ги, «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги ва бошқа қатор қонунларни келтириб ўтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан чиқарадиган фармонлари, қарорлари ва фармойишлари фуқаролик ҳуқуқининг манбаи бўлиши мумкин. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, республика вазирликлариининг, давлат қўмиталарининг, идораларининг ўз Низомлари асосида чиқарган тегишли норматив ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқи манбалари ҳисобланади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда бу қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларга нисбатан маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади. Бирок, қўлланиладиган иш одатлари, маҳаллий одатлар ва анъаналар қонун ҳужжатлари нормаларига, шартнома шартлари мазмунига зид бўлмаслиги керак (ФКнинг 6-моддаси).

Фукаролик қонун ҳужжатларини тўғри шарҳлаш ва татбиқ этиш учун суд тажрибаси муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам, аммо у ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Фукаролик иши бўйича суд томонидан чиқарилган қарор фақат мазкур иш учунгина мажбурийдир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги «Судлар тўғрисида»ги Қонуни 17-моддасида «Олий суд Пленуми суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради», деб белгиланган.

Унга биноан Олий суд Пленуми суд ишларини кўришда қонунларни қўллаш масалалари юзасидан судларга раҳбарий тушунтиришлари фукаролик ҳуқуқининг манбалари бўлмаса ҳам, барча судлар учун мажбурий ҳисобланади ва судлар томонидан оғишмай ижро этилиши шарт. Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Хусусийлаштирилган турар жойларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги қарорини кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонуни 43-моддаси мазмунига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳўжалик судлов соҳасида суд ҳокимиятининг энг юқори органи бўлиб, у томондан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийдир.

Олий ҳўжалик суди Пленуми мажлисида дастурий кўрсатмалар қабул қилади. Шунини айтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонуни 12-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга», деб кўрсатилган. Шунини қайд этиш лозимки, судлар томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар ҳеч қандай норма яратмаслиги ва уларнинг асосан қонун нормаларини тушунтириш мақсадида қабул қилиниши ҳам ушбу ҳужжатнинг ҳуқуқ манбаси сифатида эътироф этилмаслигини англатади.

2. Фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари

Ижтимоий муносабатларнинг фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган қисми **фуқаролик-ҳуқуқий муносабат** деб аталади. Масалан, жисмоний ва юридик шахслар ўртасида тузиладиган олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, бирон-бир ишни бажариш, ижара, қарз тўғрисидаги шартномалар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар жумласига киради.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ижтимоий муносабат сифатида, энг аввало, шахслар ўртасидаги муносабатдир. Фуқаровий-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари, яъни шахслар иккига бўлинади:

- 1) *жисмоний шахслар ёки фуқаролар;*
- 2) *юридик шахс.*

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 3-боби «фуқаролар (жисмоний шахслар)»га бағишланган бўлиб, унинг 16-моддасида «фуқаро (жисмоний шахс)» тушунчасининг қуйидаги таърифи берилган:

Фуқаролар (жисмоний шахслар) деганда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар тушунилади.

Ҳар бир жисмоний шахс ҳуқуқий муносабатга кириша олиши учун ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлиши керак. Барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилган пайтдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди (ФК, 17-моддаси).

Ўзбекистон Республикасида фуқаролар ҳуқуқ лаёқатининг мазмуни ФКнинг 18-моддаси билан белгиланган. Унга асосан, фуқаролар:

- мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлишлари;
- мол-мулкни мерос қилиб олишлари ва васият қилиб қолдиришлари;
- банкда жамғармаларга эга бўлишлари;
- тадбиркорлик, деҳқон (фермер) хўжалиги билан ҳамда қонунда тақиқлаб қўйилмаган бошқа фаолият билан шуғулланишлари;

- ёлланма меҳнатдан фойдаланишлари;
- юридик шахслар ташкил этишлари;
- битимлар тузишлари ва мажбуриятларда иштирок этишлари;
- етказилган зарарнинг тўланишини талаб қилишлари;
- машғулот турини ва яшаш жойини танлашлари;
- фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтиронинг, конун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлишлари мумкин.

Фуқаролар бошқа мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Муомала лаёқати деганда фуқароларнинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқатини тушуниш лозим. Муомала лаёқатини юридик ҳаракатлар қилиш, яъни қонун бўйича маълум ҳуқуқий оқибатлар қилиш лаёқати деб ҳам таърифлаш мумкин. Бу ҳар бир шахсининг фуқаролик қонунчилиги билан берилган ўзига хос ҳуқуқларидан бири саналади.

Муомала лаёқати *тўлиқ, тўлиқсиз ва чекланган* бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида фуқаролар муомала лаёқатининг мазмуни ФКнинг 22-моддаси билан белгиланган. Унга асосан, фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқати, яъни муомала лаёқати у вояга етгач, яъни ўн саккиз ёшга тўлгач, тўла ҳажмда вужудга келади.

Вояга етгунга қадар қонуний асосда никоҳдан ўтган фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан эътиборан тўла ҳажмда муомала лаёқатига эга бўлади.

Никоҳ тузиш натижасида эга бўлинган муомала лаёқати ўн саккиз ёшга тўлмасдан туриб никоҳ бекор қилинган тақдирда ҳам тўла сақланиб қолади.

Никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганида суд вояга етмаган эрхотин суд белгиланган пайтдан бошлаб тўла муомала лаёқатини йўқотганлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Муомала лаёқатининг ҳуқуқ лаёқатидан фарқи шуки, барча фуқаролар ҳам муомала лаёқатига эга бўлавермайдилар. Муомала лаёқатига эга бўлишнинг шарти шундан иборатки, муомала лаёқатига эга бўлган фуқаролар ақли расолик билан ўз ҳаракатларининг оқибатларини тушуниб ҳаракат қиладилар. Маълумки, янги туғилган бола тўла ҳуқуқ лаёқатига эга бўлса ҳам, ўз ҳаракатлари билан биронта ҳуқуқ ва мажбурият олмайди. Онгли ҳаракатлар қилиш лаёқати фақат маълум ёшга етгандан кейингина бошланади.

Бинобарин, фуқаролик муомала лаёқатининг фуқаро тўла ҳажмда вояга етиши билан вужудга келишини кўрсатади. Вояга етиш 18 ёшга тўлиш билан бошланади. Бу ёшга етиш билан киши фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда, жумладан, мулкӣ муносабатларда тўла қатнашувчигина бўлиб қолмай, сиёсий ҳуқуқлар билан бирга, бошқа фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ҳам олади.

Вояга етган фуқаролар тенг даражада муомалага лаёқатли ҳисобланадилар. Фуқароларнинг муомала лаёқати фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина чекланиши мумкин. Фуқаронинг муомала лаёқатини чеклашга қаратилган битимлар ўз-ўзидан ҳақиқий эмас (ФК, 23-модда).

Тўла муомала лаёқати юқорида кўрсатилганидек, ўн саккиз ёшга етган фуқароларга берилгани сабабли бу ёшга тўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда улар иккига бўлиниб, яъни ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаган ва ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган шахслар муомала лаёқати ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар оналари, фарзандликка олувчилар ва ҳомийларининг розилигисиз қуйидагиларни мустақил равишда амалга оширишга ҳақли:

1) ўз иш ҳақи, стипендияси ва бошқа даромадларини тасарруф этиш;

2) фан, адабиёт ёки санъат асарининг, ихтиронинг ёхуд ўз интеллектуал фаолиятининг қонун билан қўриқланадиган бошқа натижаси муаллифи ҳуқуқини амалга ошириш;

3) қонунга мувофиқ кредит муассасаларига омонатлар қўйиш ва уларни тасарруф этиш;

4) Фуқаролик кодексининг 29-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган майда маиший битимларни ҳамда бошқа битимларни тузиш.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар ушбу кўрсатилган ҳолатлар учун ўзлари тузган битимлар бўйича мустақил равишда мулкӣ жавобгар бўладилар. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар, юқорида санаб ўтилганлардан ташқари, битимларни ўз ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки ҳомийларининг ёзма розилиги билан тузадилар. Бундай вояга етмаган шахс томонидан тузилган битим кейинчалик шахснинг ота-онаси, фарзандликка олувчилари ёки ҳомийси ёзма равишда маъқуллаганидан сўнг, у ҳам ҳақиқий ҳисобланади.

Етарли асослар мавжуд бўлганида суд ота-оналар, фарзандликка олувчилар ёки ҳомийнинг ёхуд васийлик ва ҳомийлик органининг илтимосномасига мувофиқ ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганнинг ўз иш ҳақи, стипендияси ёки бошқа даромадларини мустақил тасарруф этиш ҳуқуқини чеклаб қўйиши ёки бу ҳуқуқдан маҳрум қилиши мумкин.

Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар (кичик ёшдаги болалар) тўла равишда муомалага лаёқатсиз ҳисобланадилар.

Олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган болалар:

1) майда маиший битимлар;

2) текин манфаат кўришга қаратилган, нотариал гувоҳлантириш ёки давлат рўйхатидан ўтказишни талаб қилмайдиган битимлар;

3) қонуний вакил ёки унинг розилиги билан учинчи шахс томонидан муайян мақсад ёки эркин тасарруф этиш учун берилган маблағларни тасарруф этиш борасидаги битимларни амалга оширишга ҳақлидирлар (ФК, 29-модда).

Ўн олти ёшга тўлган вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган бўлса ёки ота-онаси, фарзандликка олувчилари ёхуд ҳомийсининг розилигига биноан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиниши мумкин. Вояга етмаган шахсни тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиш фуқаролик ҳуқуқида **эмансипация**, деб аталади. Эмансипация ота-онанинг, фарзандликка олувчиларнинг

ёки ҳомийнинг розилиги билан васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд, бундай розилик бўлмаган тақдирда, суднинг қарори билан амалга оширилади.

Фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш ёки муомала лаёқатини чеклаш фақатгина суд томонидан амалга оширилади. Масалан, ФКнинг 30-моддасига кўра, рухий касаллиги ёки ақли заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин ва бундай фуқарога васийлик белгиланади.

Фуқаролик кодексининг 31-моддасига кўра, спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини суиистеъмол қилиш натижасида ўз оиласини овир моддий аҳволга солиб қўяётган фуқаронинг муомала лаёқати суд томонидан фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чеклаб қўйилиши мумкин. Унга ҳомийлик белгиланади. Бундай фуқаро майда маиший битимларни мустақил тузиш ҳуқуқига эга. У бошқа битимларни ҳомийнинг розилиги билангина тузиши, шунингдек иш ҳақи, пенсия ва бошқа даромадлар олиши ҳамда уларни тасарруф этиши мумкин. Бироқ бундай фуқаро ўзи тузган битимлар бўйича ва етказган зарари учун мустақил равишда мулкӣ жавобгар бўлади.

Фуқаровий-ҳуқуқӣ муносабатларнинг яна бир иштирокчиси — бу юридик шахслардир. **Юридик шахс деганда**, ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилотни тушуниш лозим.

Юридик шахсларни жамиятдаги мулк шаклларига қараб турларга бўлиш мумкин. Масалан, хусусий ва оммавий мулк шаклларига қараб, давлатга тегишли ва нодавлат юридик шахсларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Фаолиятининг мақсадига кўра ажратиладиган юридик шахслар фуқаролик муносабатларда энг кенг тарқалганларидан бири саналади. ФКнинг 40-моддасида кўрсатилишича, фойда олишни ўз

фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот) юридик шахс бўлиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузилиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда ташкил этилиши мумкин.

Тижоратчи бўлмаган ташкилот ўзининг уставида белгиланган мақсадларига мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин. Бу, ўз навбатида, бу каби юридик шахсларнинг олдига тижорат мақсадларида ва фойда олиш мақсадларида фаолият олиб бориш вазифаларини амалга оширишларини чеклайди.

Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати у тузилган пайтдан бошлаб, яъни давлат рўйхатидан ўтиши билан вужудга келади ва уни тугатиш якунланган пайтдан эътиборан тугатилади. Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг устави, низоми ёки қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Юридик шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати бир вақтда, яъни у тузилиб, давлат рўйхатидан ўтганидан сўнг вужудга келади.

Фуқаролик кодексининг 42-моддасида юридик шахслар вужудга келишининг шакллари назарда тутилган. Хусусан, юридик шахслар мулкдор ёки у вакил қилган шахс томонидан ёхуд ваколатли органнинг фармойиши асосида, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ташкил этилади. Мулкдорлар, хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи субъектлари ёхуд улар вакил қилган шахслар юридик шахсларнинг муассислари ҳисобланади.

Юридик шахс устав асосида ёки таъсис шартномаси ва устав асосида ёхуд фақат таъсис шартномаси асосида иш олиб боради. Қонунда назарда тутилган ҳолларда тижоратчи ташкилот бўлмаган юридик шахс шу турдаги ташкилотлар ҳақидаги низом асосида иш олиб бориши мумкин.

Баъзи ҳолларда, юридик шахсни ташкил этишда, мазкур турдаги юридик шахсларнинг ташкилий тузилиши ва фаолиятига доир барча умумий қоидаларни назарда тутган типовой ёки намунавий уставларнинг бўлиши юридик шахс уставини тузиш вазифасини енгиллаштиради. Бундай намунавий уставларга фермер хўжалигининг намунавий уставини, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)нинг намунавий уставини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Юридик шахснинг органлари ҳам бўлади. Юридик шахс қонун, устав ёки низом бўйича белгиланган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи ўз органлари орқали фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларига эга бўлади.

Юридик шахсларнинг муомала лаёқати, яъни ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини олиш лаёқати, юқорида кўрсатилганидек, уларнинг органлари орқали амалга оширилади. Юридик шахсларнинг органлари қонун, устав ёки низомга мувофиқ равишда юридик шахснинг эрк-иродасини ифодалайди ва юридик шахс номидан фаолият олиб боради. Юридик шахсларнинг органлари якка бошчиликка асосланиб, директор, раис, бошқарувчи ёки коллегиял бошқарув, вакиллар мажлиси, умумий мажлис (ёки йиғилиш) сингари тартибда бошқарадиган орган бўлиши мумкин.

Давлат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахсларнинг органлари, қоида бўйича, якка бошчилик асосида белгиланади. Масалан, Самарқанд давлат университети ректори.

Кооператив ва жамоат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахсларнинг органлари икки турга: якка (тартиб) бошчиликка асосланган (масалан, бошқарув раиси) ёки коллегиял тартибда бошқаришга асосланган (масалан, аъзоларнинг умумий мажлиси, бошқаруви) бўлиши мумкин.

Юридик шахслар қуйидаги усулларда вужудга келиши мумкин:

1. Буйруқ (фармойиш) орқали. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги «Юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1990-сонли Қарори билан Тошкент давлат юри-

дик университетини ташкил этиш бунга мисол бўла олади. Одатда, бундай усул билан давлат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахслар ташкил топади.

Қолган икки усулда эса юридик шахсларнинг таъсисчиси бўлиб мулкдорлар ёки улар вакил қилган шахслар, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, бошқа ташкилотлар ва фуқаролар ҳисобланади.

2. Мурожаат қилиш усули. Бунда муассислар томонидан тузиладиган юридик шахсларнинг вужудга келиши имконияти қонун томонидан олдиндан белгилаб қўйилмаган бўлади. Бинобарин, бундай ҳолларда давлат органи худди шундай юридик шахснинг бўлиш-бўлмаслиги мақсадга мувофиқлигини текширади.

3. Рухсат олиш усули. Бундай усулда ташкил топадиган юридик шахсларнинг вужудга келиш имкониятлари қонунларда олдиндан белгилаб қўйилади ва бинобарин, уларнинг ташкил бўлиш-бўлмаслиги мақсадга мувофиқлиги текширилмайди, балки таъсис ҳужжатларининг (юридик шахсларни ташкил этиш ҳақидаги таъсис шартномаси ва уларнинг устави) қонунга мувофиқлиги текширилади, холос. Юридик шахснинг таъсис шартномаси иштирокчилар томонидан тузилади, устави эса, рўйхатга олинади (низоми тасдиқланади). Юқорида қад этиб ўтганимиздек, юридик шахсларнинг давлат рўйхатидан ўтказилиши унинг фаолият олиб бориши учун замин яратади. Юридик шахс қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги маълумотлар барчанинг танишиб чиқиши учун очиқ бўлган юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилади.

Юридик шахсни ташкил этишнинг қонунда белгилаб қўйилган тартибини бузиш ёки унинг таъсис ҳужжатлари қонунга мос келмаслиги юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказишнинг рад этилишига сабаб бўлади.

Бугунги кунда мамлакатимизда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказишни рад этганлик ва ноқонуний равишда мансабдор шахслар томонидан улар фаолиятига тўсқинликлар қилиниши учун жавобгарлик белгиланган. Бундан ташқари, 2012 йил 20 декабрда Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фао-

лияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинган бўлиб, қонунга мувофиқ ваколатли орган тадбиркорлик субъектига рухсат этиш хусусиятига эга ҳужжатни бериши учун бошқа ваколатли органлар томонидан бериладиган рухсат этиш хусусиятига эга ҳужжатларни олиши талаб қилинган ҳолларда, рухсат этиш хусусиятига эга ҳужжатларни бериш соддалаштирилган тартибда «бир дарча» орқали амалга оширилади, бунда ваколатли орган мазкур ҳужжатларни тадбиркорлик субъектининг иштирокисиз мустақил равишда олиши назарда тутилган. Бу, ўз навбатида, юридик шахс сифатида фаолият юритаётган тадбиркорларга берилган имтиёз ва қулайликлардан биридир.

3. Мулк ҳуқуқи

Жамиятда узоқ даврлардан буён давом этиб келаётган ижтимоий муносабатлар шуни кўрсатадики, инсоннинг мустақил ҳаёт кечириши ва фаолият кўрсатишида унинг ўз эғалигидаги мулки ҳамда ўша мулкимга нисбатан ўзининг эғалик қилиш ҳисси, хоҳиши муҳим бир таянч ҳисобланади. Ҳар бир индивиднинг ўз мулкини муомалага киритиши орқали юзага келадиган имкониятлари орқали бутун жамиятнинг ҳаракатланишига қарайдиган бўлсак, мулк бутун инсоният ривожига алоҳида роль ўйнашига гувоҳ бўламиз. Зотан, академик Ҳ.Р. Раҳмонкуловнинг таъбири билан айтганда, мулк ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида амалга ошириладиган ҳаракат манбаидир. Шунингдек, мулк «ашёлар юзасидан инсонлар ўртасида юзага келадиган муносабат»ни англатади.

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш мулкчилик муносабатларини тубдан қайта қўриб чиқишни тақозо этади. Шахснинг мулкдан бегоналашувига асосланган ижтимоий алоҳида имтиёзли мавқега барҳам берилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган мамлакатимиз иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши мустаҳкамлаб қўйилди.

Мулкдан ижтимоий ҳаётнинг соҳаларида фойдаланар, уни инсон эҳтиёжлари йўлида сарф қилар эканмиз, унинг давомли бўлиши ва ҳар қандай вазиятда ҳам хом ашё ёхуд маҳсулот сифа-

тида фойдаланиш учун, аввало, мулкни, унинг эгаси, яъни мулкдорни ҳар тарафлама муҳофаза қилишимиз, мулкдан фойдаланишда унинг характери, асосий вазифасидан келиб чиқиб, оқилона фойдаланиш меъёрларини ишлаб чиқишимиз лозим. Бундай меъёрлаш ҳар хил кўринишларда:

биринчидан, одоб-ахлоқ ва одат нормалари орқали шаклланган мулкни, жисми унинг қийматидан қатъи назар исроф қилмаслик, бошқа учун зарарли мақсадларда фойдаланмаслик, мулкни жамоатчилик фаровонлиги, хайрли мақсадлар йўлида эҳсон қилишга оид кишилар онгида сақланиб келаётган ёзилмаган қоидалар кўринишида;

иккинчидан, давлат, унинг масъул этиб тайинлаган махсус органлари орқали мулк, унинг мақоми, доираси ва турлари, уларга эгалик қилувчи субъектлар ҳамда уларнинг эгалик қилиш усуллари, бу соҳадаги ҳуқуқий чеклашлар ва тақиқлар, мулкнинг муҳофазасини таъминловчи институтлар, шунингдек мулкка, у орқали субъектга етказиладиган зарарларнинг қопланиш усулларини ўзида жамлаган, ёзма норматив ва индивидуал ҳуқуқий актларда расман ўз ифодасини топган тизимли ҳуқуқий тартибга солиш кўринишларида бўлиб келган.

Мамлакатимизда мулк, унинг муҳофазасига оид нормалар сифатида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Фуқаролик кодекси, «Ўзбекистон Республикасида мулчилик тўғрисида»ги Қонуни ва бошқа қатор махсус қонунларни кўришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-боби «Жамиятнинг иқтисодий негизлари» деб номланган бўлиб, унинг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётини хилма-хил шаклдаги мулк ташкил этиши мустаҳкамланган. Айни пайтда Конституцияда мулкдорларга нисбатан мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт қилиб қўйилган.

Табиат бойликлари ва киши меҳнати натижалари шахслар томонидан айрим-айрим ҳолда ўзлаштирилмай, балки биргалашиб ва ўзаро ҳамкорлик билан ўзлаштирилади. Бинобарин, мулк та-

биат нарсаларини ўзлаштиришда кишилар ва уларнинг жамоалари ўртасида бўлган муносабатни, яъни ижтимоий муносабатни, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини билдиради.

Мулк ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни эгаллаш, фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш соҳасида бўладиган ижтимоий муносабатларнинг мажмуи сифатида ҳам таърифланиши мумкин.

Юридик маънодаги «мулк» тушунчаси тўғрисида шуни айтиш керакки, шахслар томонидан табиат бойликларини, ашёларини ўзлаштиришда бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва мустаҳкамлайдиган ҳуқуқий нормалар тизими – юридик маънодаги «мулк» тушунчасида қўлланилади. Бу маънодаги мулк мулк ҳуқуқи (субъектга тегишли соф маънодаги субъектив ҳуқуқ сифатида эмас, балки муайян ҳуқуқ соҳаси) сифатида кўрилади.

Мулк ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг йирик институтларидан бири бўлиб, мулкларга оид умумий нормалар Фуқаролик кодексига ҳам бериб ўтилган. Мазкур кодекснинг 104-моддасида мулк ҳуқуқи тушунчасига таъриф берилган бўлиб, унга кўра, мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат.

Бу таъриф мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан муносабатининг барча ҳуқуқий жиҳатларини қамраб олади. Шу билан бирга, ушбу таърифда учинчи шахсларнинг мулкдор мулкига муносабатларининг энг муҳим қонуний асоси кафолатланган. Яъни, мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишдан муҳофазалай олиши императив меъёр сифатида мустаҳкамланган. Бу эса, ўз навбатида, мулкдор мулк ҳуқуқини мажбурий маънода «муқаддаслиги»ни ифодалайди.

Мулкни ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатини кўзлаб эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, мулк ҳуқуқини ҳар қандай бузилишлардан бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи тушунчалари мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил

этади. Субъектив мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган бу элементлар мулк эгасига қонун билан белгиланган доираларда берилади.

«Ўзбекистон Республикасида мулчилик тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддаси мулккий ҳуқуқ ҳақида тўхталиб, унда Ўзбекистон Республикасида мулккий ҳуқуқ тан олиниши ва қонун билан муҳофаза этилиши, мулкдор ўзига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига кўра эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши, айни пайтда, мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти-ҳаракатларни қилишга ҳақли эканлиги, мулкдор мулкдан қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ҳар қандай хўжалик ёки бошқа фаолиятни амалга оширишда фойдаланиши мумкинлиги қайд этилган. Ушбу қонуннинг 33-моддасида мулккий ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши ҳақидаги норма қайд этилган бўлиб, мулкдор ўзга шахс томонидан қонунга ҳилоф равишда эгаллаб олинган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунларига мувофиқ талаб қилиб қайтариб олиш ҳуқуқига эгаллиги, мулкдор ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузишларни, гарчи бундай бузишлар уни мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса-да, бартараф этишни талаб қилиши мумкинлиги ҳамда мулккий ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд ёки хўжалик суди томонидан амалга оширилиши таъкидлаб ўтилган.

Фуқаролик кодексининг 83-моддасида мол-мулкнинг турлари белгилаб берилган бўлиб, унга кўра, мол-мулк фуқаролик ҳуқуқлари объекти сифатида **кўчмас мулкка** ва **кўчар мулкка** бўлинади.

Кўчмас мулк жумласига ер участкалари, ер ости бойликлари, бинолар, иншоотлар, кўп йиллик дов-дарахтлар ва ер билан узвий боғланган бошқа мол-мулк, яъни белгиланган мақсадига номутаносиб зарар етказмаган ҳолда жойини ўзгартириш мумкин бўлмайдиган объектлар киради.

Қонунда бошқа мол-мулк ҳам кўчмас мол-мулк қаторига киритилиши мумкин.

Кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни қўлга киритиш ва улар бекор бўлишининг хусусиятлари қонунлар билан белгилаб қўйилади.

ФКнинг 164-моддасида белгиланишича, мулкдор ўзига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига кўра, ўз хоҳиши ва манфаатларини кўзлаб эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Шу маънода мулкдор ўз мулкига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда, ўз хоҳишига кўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоҳиши деганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўз манфаатларини кўзлаб, бировнинг (учинчи шахсларнинг) тазйиқисиз, ғайриҳуқуқий таъсирсиз ҳаракат қилиши назарда тутилади. Агар мулкдорга нисбатан бундай ҳолатда зўрлик, тазйиқ кўрсатилган бўлса, қонун мулкдорнинг хоҳиш-иродаси эркин амалга оширилишини кафолатлайди ва муҳофаза қилади. Айни вақтда мулкдорнинг ўз хоҳишига кўра иш тутиши қонун, инсоф ва адолат доирасида амалга оширилиши лозим.

Мулкни қонун талабларига мувофиқ қўлда сақлаб туришга **қонуний эгаллаш** деб айтилса, қонуний асослар бўлмай туриб бировларга қарашли мулкни эгаллаш, масалан, бировнинг ўғирлатган ёки йўқотган мулкни қўлда сақлашга қонунсиз эгаллаш деб айтилади.

Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи – мулкнинг фойдали хусусиятларини ўзлаштириш, мулкдан иқтисодий маънода фойда кўришдир. Мулкдан қонунга мувофиқ равишда фойдаланувчи шахс шу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи шу мулкни эгаллаш ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир. Мулкни эгалламай, қўлда сақламай туриб ундан фойдаланиб ҳам бўлмайди. Масалан, мулк ижараси шартномасига мувофиқ, ижарага берувчи даставвал мулкни ижарага олувчига қонун ёки шартномада кўзда тутилган тартибда топширади. Топшириш билан бир вақтда ижарага олувчида мулкка нисбатан эғалик қилиш ҳуқуқи ҳам вужудга келади ва у шундан сўнг ижарага берилган мол-мулкдан фойдаланиши мумкин. Мулкдан ишлаб чиқаришда ёки кундалик ҳаётда фойдаланишда бу мулк бутунлай истеъмол қилинади ёки муайян вақт давомида аста-секин эскиради.

Агар бировнинг мулкидан фойдаланиш қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмай туриб амалга оширилса, бундай фойдаланиш қонунсиз фойдаланиш ҳисобланади. Масалан, ўғирланган ёки йўқотилган мулкдан фойдаланиш.

Мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи — мулкнинг юридик тақдирини белгилаш, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳуқуқдир.

Мулк эгаси тасарруф этиш ҳуқуқига биноан мулк юзасидан хилма-хил битимлар, шартномалар, чунончи, ашёни сотиш, ҳадя қилиш, ижарага қўйиш тўғрисида шартномалар туза олади. Агар ашё бутунлай кераксиз бўлиб қолса, мулк эгаси бундай ашёни ташлаб юбориши, ўзидан бирон-бир усул билан соқит қилиши мумкин. Бу ҳуқуқ мулкдорга ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан, мол-мулкдан гаров нарсаси сифатида фойдаланиши ёки унга бошқача йўллар билан вазифа юклаш, уни бегоналаштириш ёки мол-мулкни бошқача усул билан тасарруф этишга имкон беради.

Бу ҳуқуқнинг қўлдан кетиши билан мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи ҳам қўлдан кетади. Масалан, мулкни омонатга қўйишда ашёни эгаллаш ҳуқуқи, ижарага беришда ашёни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи, бировга ўша ашёнинг сотилиши ёки ҳадя қилинишида эса, субъектив мулк ҳуқуқининг ҳар уч элементи: эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари ҳам бутунлай бошқа шахсга ўтади.

Айрим ҳолларда мулкни йўқотиш, ўғирлатиш ҳолларида мулк эгаси ўз мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлса ҳам, эгалик ҳуқуқини қонунда белгиланган ҳолларда ва муддатларда ўзи сақлаб туради. Фуқарога тегишли мулк ўғирлатилганида унинг кимнинг қўлида бўлиши аниқланганидан сўнг қонун билан белгиланган уч йиллик даъво муддати давомида талаб қилиб олиниши мумкин. Акс ҳолда мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи йўқолади. Умуман олганда, мулкни тасарруф этиш элементи кимда бўлса, шу шахс (гарчи, мулк қўлида, яъни эгалигида ёки фойдаланишида бўлмаса ҳам) мулкдор ҳисобланади. Зеро, тасарруф этиш элементи мулкнинг шакли ва ҳуқуқий мақомига қараб муайян ҳужжатлар (ордер, тилхат ва бошқалар) билан тасдиқланади.

Мулкдор ҳуқуқлари ва ваколатларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида баён қилинган

бўлиб, унга асосан мулкдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Бу конституциявий норма ФКнинг 172-моддасида батафсил талқин қилинган. Ушбу моддага асосан мулкдор ўз мулкый ҳуқуқларини амалга оширишда қуйидаги шартларга амал қилиши лозим.

Мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур.

Мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистеъмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас.

Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Тасарруф этиш ҳуқуқи мулкдорнинг ўз хоҳиши билан, ўз манфаатларини кўзлаб ашёнинг тақдирини белгилашининг юридик таъминланган имконияти бўлиб, ашёга нисбатан турли хил юридик актларни содир этиш орқали амалга оширадиган ҳуқуқи ҳисобланади.

Амалдаги Фуқаролик кодексида мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари ҳам белгилаб берилган бўлиб, унга кўра қуйидагилар мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари ҳисобланади:

1. Меҳнат фаолияти;
2. Мол-мулкдан фойдаланиш соҳасидаги тадбиркорлик ва бошқа ҳўжалик фаолияти, шу жумладан мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, битимлар асосида қўлга киритиш;
3. Давлат мол-мулкни хусусийлаштириш;
4. Мерос қилиб олиш;
5. Эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат;
6. Қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа асослар.

Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг дастлабки асосларидан яна бири ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлан-тиришдир. ФКнинг 189-моддасида кўрсатилишича, қонун ҳужжат-ларида ёввойи мевалар, ёнғоқ, замбуруғлар, резавор мевалар ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг ҳамма олиши мумкин бўлган бошқа объектларини йиғиш йўли билан фуқаро-лар мулкига айлантириш тартиби ва шартлари белгилаб қўйили-ши мумкин. Бундай тартибда мулк ҳуқуқи ўрмонлардан қўзиқо-рин, мевалар териш, дашту тоғлардан доривор гиёҳлар тўплаш, дарё ва кўллардан балиқ овлаш орқали вужудга келиши мумкин. Бироқ, маълумки, ушбу мулк объектлари ўсган мавжуд ҳудуд хусусий мулк ҳуқуқи асосида бошқага тегишли бўлмаслиги ло-зим. Мулк объектларининг баъзиларини овлаш учун ваколатли давлат органидан рухсат (лицензия) олинган бўлиши талаб эти-лади. Айни вақтда балиқ ва бошқа жониворларни овлаш овга рухсат берилган мавсумдагина йўл қўйилади, акс ҳолда овланган жониворлар мусодара қилиниб, ов қуроллари олиб қўйилиши ва уларга нисбатан тегишли жазо чоралари қўлланилиши мумкин.

Эгасиз ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи ҳам дастлабки асосда ву-жудга келади. Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Эгасиз кўчар ашёлар эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин. Бундай ашё тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи органда ҳисобга олиниб, уч йил ўтгач, тегишли давлат органи талаби асосида суд томонидан давлатга ўтказили-ши мумкин.

ФКнинг 192-моддасида топилмага нисбатан мулкый ҳуқуқлар-нинг вужудга келиши хусусиятлари белгиланган. Унда кўрсати-лишича, йўқолган ашёни топиб олган шахс бу ҳақда уни йўқот-ган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш ҳуқуқига эга бўлган ўзга маълум шахслардан биронтасини дарҳол хабардор этиши ҳамда топилган ашёни шу шахсга қайтариши шарт. Башарти, ашё бино-да ёки транспортда топилган бўлса, у шу бинонинг ёки транспорт воситасининг эгаси бўлмиш шахсга топширилмоғи лозим. Топил-ма топширилган шахс ашёни топиб олган шахснинг ҳуқуқларини

қўлга киритади ва унинг мажбуриятларини ўз зиммасига олади. Башарти, топилган ашё қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номаълум бўлса ёки унинг манзили бўлмаса, ашёни топиб олган шахс топилма тўғрисида милицияга, тегишли давлат органларига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига маълум қилиши шарт.

ФКнинг 193-моддасига асосан олти ой мобайнида топилманинг эгаси аниқланмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик ҳуқуқини қўлга киритади (агар у бу ҳуқуқдан воз кечса, топилма давлат мулкига ўтади).

ФКнинг 196-моддасида хазинага нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши хусусиятлари белгилаб қўйилган. Хазина деб эгасини аниқлаш мумкин бўлмаган ёки қонунга биноан ҳуқуқларини йўқотган, ерга қўмилган ёки бошқача усулда яширилган пул ёки қимматбаҳо буюмларга айтилади. Яшириб қўйилган мол-мулк (ер участкаси, иморат ва ш.к.) мулкдори бўлган шахсга ва хазинани топган шахс мулкига, агар улар ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, тенг улушларда тегишли бўлади.

Хазина у яшириб қўйилган ер участкаси ёки бошқа мол-мулк эгаси мулкдорнинг розилигисиз қазилма ишларини олиб борган ёки бойлик қидирган шахс томонидан топилган тақдирда, бу хазина у топилган ер участкасининг ёки бошқа мол-мулкнинг эгасига топширилиши шарт. Тарих ва маданият ёдгорликлари жумласига кирадиган ашёлардан иборат хазина топилган тақдирда, улар давлат ихтиёрига ўтади. Бироқ хазина топилган ер участкаси эгаси ва хазинани топган шахс хазина қийматининг эллик фоизи миқдорида мукофот олишга ҳақли.

Хазина топиш учун қазилма ва қидирув ишларини олиб бориш меҳнат ёки хизмат вазифаларига кирадиган шахслар (масалан, археологлар, геологлар)га нисбатан юқоридаги қоидалар қўлланилмайди (ФК, 196-модда, 5-банд).

Мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳосила усули деганда, муайян шахс томонидан мулк ҳуқуқининг олиниши дастлабки мулк эгасининг ҳуқуқига боғлиқ бўлган усул назарда тутилади. Бу усул мулк ҳуқуқининг маълум ашёга нисба-

тан пайдо бўлиши ёки бу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқининг илгари маълум шахсга тегишли бўлиши билан боғлиқдир. Шу маънода мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши ҳақида сўз юритилади. Бинобарин, ҳосила усули бўйича мулк ҳуқуқи вужудга келганда мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқнинг бир шахсдан иккинчи шахсга кўчирилиши тўғрисида сўз боради. Масалан, олди-сотди шартномаси тузилиши йўли билан ашёга нисбатан эгалик ҳуқуқи бир шахсда, яъни сотиб олувчида пайдо бўлади.

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиш усуллари ҳам хилма-хил. Бу усулларни қуйидагича туркумлаштириш мумкин:

1) мулкдорнинг ўз эрки-иродаси бўйича мулк ҳуқуқини бекор бўлиши (масалан, мол-мулкни сотиш, ҳадя қилиш ва ш.к.);

2) мол-мулкни тугатиш ва ҳисобдан чиқариш (йўқ қилиб ташлаш) ёки нобуд бўлиши натижасида мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши (ФКнинг 198-моддаси);

3) мулкдорнинг эрки, иродасидан ташқари мол-мулкнинг олиб қўйилиши орқали мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши. Мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибида йўл қўйилади (ФК, 199-модда).

Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибида бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади (ФК, 199-модда, 2-банд).

4. Мажбурият ҳуқуқи

Мажбурият фуқаролик ҳуқуқининг энг қадимий институтларидан бири ҳисобланади. Қадим замонлардаёқ кишилар ўртасида ўзаро товар айирбошлаш вужудга келган пайтдан бошлаб анъанавий кўринишдаги мажбурият муносабатлари вужудга келган. Лекин мажбурият муносабатларининг ҳуқуқий асосларда шаклланиши Рим фуқаролик ҳуқуқига бориб тақалишини ҳисобга олсак, мажбуриятлар ҳуқуқий кўриниш ҳосил қилишида давлатнинг ўрни бекиёслигини кўрамыз. Айнан қадимги Римда мажбу-

рийат тушунчасига ҳуқуқий таъриф беришга ҳаракат қилинган ва унга қуйидагича таъриф берилган: **мажбурият** ўзида ҳуқуқий оқибатларни ифодалайдики, бунинг натижасида биз давлатимиз қонунларига мувофиқ, бирор-бир нарсани амалга оширишга мажбурмиз.

Мажбуриятнинг мазмуни шунда ифодаланадики, унга мувофиқ, бизнинг қандайдир жисмий предметни ёки қандайдир сервитутни амалга оширишимиз, бунинг эвазига ушбу муносабатдан келиб чиқиб, у ҳам бизга нимадир бериши, қилиши ёки тақдим этиши лозим.

Ҳозирги кунга келиб эса, фуқаролик қонунчилигида мажбурият тушунчасининг анча мукамал ва ҳар томонлама ижтимоий муносабатларни ҳисобга олган таърифи ўз ифодасини топган.

Фуқаролик ҳуқуқида **мажбурият деб**, шундай фуқаролик ҳуқуқий муносабатга айтиладики, унга асосан шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, масалан, мол-мулк топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва хоказо ёки муайян ҳаракатни амалга оширишдан ўзини сақлашга мажбур бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 234-моддасига мувофиқ, **мажбурият** — фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, яъни мол-мулкни топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва хоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса — қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Мажбурият фуқаролик ҳуқуқида катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Мажбурият ҳуқуқи ёрдамида мулк ва бошқа неъматларнинг ҳаракати амалга оширилади. Образли қилиб гапирганда, мажбуриятлар инсон қон томирлари тизими бўлиб, улар ёрдамида фуқаролик-ҳуқуқий организмда ашёлар алмашинуви содир бўлади. Мажбуриятларсиз фуқаролик ҳуқуқидаги муомала амалга оширилишининг имкони мавжуд бўлмайди. Шунинг учун ҳам кўпчилик ҳуқуқшунос олимлар мажбуриятлар энг кенг тарқалган фуқаролик-ҳуқуқий муносабат тури эканлигини таъкидлашади.

Дарҳақиқат, мажбурият фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг кўпчилигида мавжуд бўлиб, фуқаролик ҳуқуқида амалга ошириладиган ҳаракатларнинг деярли барчаси мажбуриятлар билан боғлиқ бўлади. Масалан, товарни топшириш (олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация ва шу каби шартномаларда), иш бажариш (пудрат, майший пудрат, қурилиш пудрати ва ҳ.к.).

Мажбуриятнинг субъектлари ва объектлари унинг муҳим элементи ҳисобланади. Мажбуриятнинг *субъектлари* деб муайян ҳуқуқларга эга бўлган ва зиммасига мажбурият олган шахслар тушунилади. Улар **кредитор, қарздор** ва бошқалар ҳам бўлиши мумкин.

Кредитор — бу муайян бир ҳаракатнинг қилинишини ёки муайян ҳаракатни қилишдан сақланишни талаб этишга ҳақли бўлган тараф — кредитор деб аталади. *Қарздор* эса, маълум бир ҳаракатни амалга оширишга ёки ҳаракат қилишдан сақланишга мажбур бўлган шахс.

Фуқаролик кодексининг 235-моддасига биноан, мажбуриятнинг тарафлари — *кредитор* ёки *қарздор* сифатида бир ёки бир пайтнинг ўзида бир неча шахс иштирок этиши мумкин.

Мажбуриятда қарздор томонида иштирок этган шахслардан бирига кредитор билдирган талабларнинг ҳақиқий эмаслиги, шунингдек бундай шахсга талаб қўйишга доир даъво муддати ўтиб кетганлиги кредиторнинг қолган шахсларга бўлган талабларига ўзича дахл этмайди.

Агар тарафлар шартномага биноан бир-бирларига нисбатан мажбуриятли бўлса, тарафлардан ҳар бири бошқа тараф олдида унинг фойдасига нима қилиши шарт эканлиги жиҳатидан унинг қарздори ва айни бир пайтнинг ўзида ундан нима талаб қилишга ҳуқуқли эканлиги жиҳатидан унинг кредитори ҳисобланади. Мажбурият унда тарафлар сифатида қатнашмаган шахслар (учинчи шахслар) учун бурчлар ҳосил қилмайди.

Мажбуриятнинг мазмуни деганда, кредиторнинг қарздор томонидан муайян ҳаракатлар қилинишини (ёки қилинмаслигини) талаб этишга бўлган ҳуқуқи ва қарздорнинг шунга яраша бўлган бурчи тушунилади. Қарздор томонидан қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар ҳар хил: ашёни эгасига (кредиторга) топшириш, ашёларни фойдаланиш учун топшириш, маълум сумма — пулни тўлаш,

бирон-бир ишни бажариш ёки хизмат кўрсатиш, қарздор томонидан битимнинг тузилишини таъминлаш, бировга етказилган зарарни тўлаш, асоссиз орттирилган бойликни ўз эгасига қайтариш тўғрисида бўлиши мумкин.

Белгиланган мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик юзасидан қарздор бўлган шахс уни бутунлай бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги, мажбуриятни бажариш юзасидан белгиланган ҳуқуқ нормаларига риоя қилмаслик ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланиб, бу ҳол *мажбуриятни бузиш* деб кўрилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун қўлланиладиган **санкциялар** қуйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин:

1. Ихтиёрий бажарилмаган бурчни мажбурий ижро эттириш. Масалан, олинган қарз пули ихтиёрий равишда тўланмаганида уни мажбуран ундириш мумкин бўлади.

2. Шартномада кўрсатилган мажбурият бажарилмаганда уни бир томонлама бекор қилиш. Масалан, ижарага олувчи ўз мажбуриятини бажармаганда ижарага берувчининг талаби билан шартнома муддатидан аввал бекор қилиниши мумкин.

3. Мажбуриятнинг ижро этилиши тартибини ўзгартириш. Масалан, маҳсулот олувчи ташкилот аввал маҳсулотлари учун ҳақ тўлашни кечиктирганида маҳсулот етказувчи у билан акцепт шакли бўйича ҳисоб-китоб қилмай, балки харидор ташкилотга ноқулай бўлган аккредитив шакли бўйича ҳисоблашиш тартибига ўтиши мумкин.

4. Кредитор тараф зиммасида бўлган мажбуриятлар ҳажмини камайтиришга қаратилган санкциялар. Бунга мисол қилиб харидор ўзига шартнома шартларига номувофик сифатдаги ашё топширилганида, унинг нархини тегишлича камайтиришни талаб қила олишини кўрсатиш мумкин.

5. Қарздор тарафнинг зиммасида бўлган мажбуриятлар ҳажмини ошириш. Бундай санкция қўлланилишида мажбурият бузган қарздор тараф ўзи учун ноқулай бўлган баъзи вазифаларни, қўшимча мажбуриятларни бажаришга мажбур қилинади. Масалан, сифатли нарсa ўрнига сифатсиз ашё топширган сотувчи бу ашёнинг нуқсонларини тузатиш учун ёки камчиликларни йўқо-

тиш учун харидор томонидан қилинган харажатларни тўлашга мажбур қилиниши мумкин.

6. Мулкий жавобгарлик чоралари сифатида қўриладиган санкциялар.

Шартнома тузиш жараёнида олинган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида бир қатор чоралар олдиндан белгиланиши назарда тутилган. Булар *неустойка, ушлаб қолиш, гаров, кафиллик*. Кафолат, закат эса, шартнома мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш усуллари ҳисобланади.

Қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарздор мажбуриятини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши лозим бўлган пул суммаси **неустойка** дейилади.

Неустойканинг иккита ҳуқуқий асоси мавжуд, яъни – бу қонун ва шартнома. Агар неустойка шартномада келишилмаган бўлса, лекин мажбурият бажарилмаганида кредитор томонидан бу пеняни тўлаш талаб этилганида бу ҳақда қонунда мажбурият кечиктирилганлиги учун пеня ҳисоблаш назарда тутилганлиги боис пеня талаб қилиш ҳуқуқи мавжуд бўлади. Демак, шартномада неустойка борасида келишишнинг асосий мақсади келгуси мажбуриятнинг бажарилишини таъминлашдир.

Неустойка иккита шаклда: жарима ва пеня шаклида бўлади.

Жарима – шартнома қарздор томонидан бажарилмаганида ёки лозим даражада бажарилмаганида тўланадиган пул.

Пеня – шартнома мажбуриятлари кечиктириб бажарилганида ҳар бир кечиктирилган кун учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига фоиз ҳисобида тўланадиган пул ҳисобланади. Агар шартномада пеня ҳисоблашнинг муддати чегараланган бўлса, масалан мажбурият бажарилмаганда бир ой давомида бажарилмаган мажбуриятнинг 0,02 фоизи миқдорида пеня ҳисоблаш ҳақида келишилган бўлса, пеня ҳисоблаш иккинчи ойга ўтганида тўхтайдди. Агар пеня ҳисоблашнинг чегараси белгиланмаган бўлса, пеня ҳисоблаш давом этаверади. Пеняни қўллаш шартнома мажбуриятларининг ўз вақтида бажарилишини таъминлайди.

Неустойка тўғрисидаги келишув, албатта, ёзма равишда бўлиши лозим.

Мажбурият бажарилишини таъминлашнинг иккинчи усули — бу гаровни қўллаш. **Гаров** — бу бир шахснинг бошқа бир шахсга шартнома бўйича мажбуриятларини бажармаганида уни таъминлаш учун берадиган мол-мулки ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқ.

Гаров тури — бу закатат, ипотека, ҳуқуқлар гарови турида бўлади. Ҳуқуққа бўлган гаров — бу шахснинг мажбуриятни таъминлаш мақсадида бирор-бир мулкка, ашёга бўлган ҳуқуқини гаровга қўйиш ҳисобланади.

Агар гаровга қўйилган мулк гаровга олувчига тўла ўтказилса, закатат деб тушунилади.

Ипотека гарови деганда фақат кўчмас мулкни гаровга қўйиш тушунилади.

Қарздорнинг мажбуриятни таъминламаганлиги натижасида келиб чиқадиган қарзи гаровга қўйилган мулкнинг арзимас қисмини ташкил этса, ундирувни гаровга қўйилган мулкка қаратиш мумкин эмас.

Ундирув қўйидаги ҳолларда, албатта, суд тартибида амалга оширилади:

- 1) гаров тўғрисида шартнома тузиш учун бошқа шахс ёки органнинг розилиги ёки рухсати талаб қилинганда;
- 2) гаров нарсаси жамият учун тарихий, бадий ёки ўзга маданий аҳамиятга эга мол-мулк бўлса;
- 3) гаровга қўювчи йўқолган бўлса ва унинг турган жойини аниқлаш мумкин бўлмаса.

Кафиллик шартномасида бир шахс бошқа шахснинг шартнома бўйича мажбуриятларини бажармаганда кредитор олдида жавоб бериш масъулиятини зиммасига олади. Кредитор томон қарзни тўлаш бўйича биринчи асосий қардорга талаб қўйиши лозим. Тўғридан-тўғри кафилга талаб қўйилган ҳолларда кафил томонидан тегишли талаб қондирилаётганлиги ҳақида асосий қарздорни хабардор қилиш лозим. Чунки, асосий қарздор талабни қаноатлантирмаслик учун асос бўладиган важларини кафилга билдиришга ҳақлидир. Келгусида регресс даъво билан кафил асосий қарздорга мурожаат қилганда асосий қарздор ўзининг даъвони рад этиш бўйича

асосий важларини такдим этиши мумкин. Буларга Корея Республикаси билан тузилган шартномаларни мисол қилиб олиш мумкин.

Кафолат — бу шартнома мажбуриятларини таъминлаш мақсадида шартнома бўйича қарздорнинг мажбурияти юзасидан банк ва суғурта идораларининг ўз зиммаларига жавобгарлик олишлари. Кафиллик билан кафолатнинг фарқи шундаки, кафолатни кредит муассасалари, яъни банк ва суғурта идоралари амалга оширади, кафилликни эса, жисмоний шахслар ҳам ўз зиммаларига олиши мумкин, кафолатда эса, кафолат хатида кўрсатилган пул миқдорида жавобгар бўлинади, кафил эса, асосий қарздор билан бир хилда жавобгар бўлади. Бундан ташқари, кафолатда қарздор кафилга кафолат бергани учун ҳақ тўлайди. Масалан, суғурта идораси бирор-бир юридик шахсга банкдан 10 миллион кредит олиш мақсадида тузилган кредит шартномаси юзасидан келгусида мажбурият бажарилмаган тақдирда олинган 10 миллион сўм пулнинг 7 миллионини тўлаб бериш юзасидан мажбурият олади. Бу шахс олган кредит миқдорининг 8 миллион сўмини қайтара олмади. Банк муассасаси кредитга олинган ва қайтарилиши лозим бўлган 8 миллион сўм пулни қайтаришни асосий қарздорга ва кафолатчига талаб қилиб қўйди. Бундай ҳолда мажбуриятни таъминлаш қандай амалга оширилади?

Қарздорга мулкӣ жавобгарликни белгилашдан олдин, яъни кредиторга етказилган зиённинг ундан ундирилишидан олдин суд ҳар бир аниқ ҳолатда мазкур зиёнлар қарздорнинг ўз мажбуриятларини бузишдан келган-келмаганлигини аниқлаши, яъни қарздорнинг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан кредиторнинг зиёнлари ўртасида сабабли боғланиш бўлиш-бўлмаслигини аниқлаши лозим.

Масалан, агар темир йўл транспорти корхонаси юк олувчига зарарланган юкни етказиб берса, суд кредиторга бундай зарарни ким етказганлигини, маҳсулот юборувчи ташкилот ёки темир йўл корхонаси томонидан етказилганлигини, бундай зиённинг сифатсиз товар юборувчи ташкилотнинг айби, ҳуқуққа ҳилоф ҳаракати билан бўлган-бўлмаганлигини ёки ташиш учун қабул қилинган юкнинг йўлда сақланишини таъминламаган темир йўл корхонасининг ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатларидан бўлган-бўлмаганлигини аниқлаши лозим.

Шартнома тарафлари мажбуриятни бажаришнинг барча чораларини кўрган бўлса-ю, мажбуриятни бутунлай ёки қисман бажара олмаса, масъулиятни белгилаш бажариш учун талаб этилган субъектив асос — айб бўлмаганлиги сабабли бундай ташкилот мажбуриятни бажармаганлиги учун мулкӣ жавобгарликдан озод қилинади. Мажбуриятни бажармасликда юридик шахснинг айби мазкур ташкилот органлари ҳисобланган ва ўзларига берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилган айрим шахсларнинг айби билан кўрилади. Ташкилотлар томонидан берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи вакилларнинг, муайян хизмат вазифаларини бажарувчи ишчи-хизматчиларнинг айби билан белгиланади.

Қарздорнинг зарарни тўлаш мажбуриятлари қарздор шартнома шартларини бажармаганлиги учун кредитор, яъни шартноманинг иккинчи томонига етказилган зарарни тўлашга мажбурлигини билдиради. Етказилган зарарни аниқлашда даъво қўзғатилган кундаги нарх-наволардан келиб чиққан ҳолда ҳисоб-китоб қилинади.

Мажбуриятлар бажарилмаганлиги учун шартномада белгиланган неустойка: пеня ёки жаримани ҳамда етказилган зарарни ва бой берилган фойдани қоплаш бўйича жавобгарлик келиб чиқади.

Кредиторнинг ўзгариши мажбуриятга оид ҳуқуқӣ муносабатларда муайян субъектлар ўртасида вужудга келади. Мажбуриятни бажаришда иштирок этаётган тарафлар ўринларини бошқа шахс билан алмашинишларига қонун бўйича йўл қўйилади. Мажбуриятда қатнашувчи кредитор ҳам, қарздор ҳам бошқа шахслар билан алмашинишлари мумкин.

Кредиторнинг алмашиниши деб, мажбуриятда иштирок этаётган кредитор ўз ўрнини бошқа шахс билан алмашинишига айтилади. Кредиторнинг талаб қилиш ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтказилишига, агар бу қонун ёки шартномага зид бўлмасагина ёки талаб кредиторнинг шахси билан боғлиқ бўлмасагина йўл қўйиладди. Агар талаб кредиторнинг шахси билан чамбарчас боғланган бўлса, масалан, ФКнинг 314-моддасида кўрсатилганидек, алиментлар ва ҳаётга ёки соғлиққа етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабларнинг бошқа шахсга ўтишига йўл қўйилмайди.

Баъзи ҳолларда талаб қилиш ҳуқуқини ўтказишга шартнома бўйича ҳам йўл қўйилмайди. Масалан, умрбод таъминлаш шарт билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга берган шахс ўзининг талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказа олмайди. ФКнинг 318-моддасида кўрсатилишича, кредиторнинг мажбурият бўйича ҳуқуқлари бошқа шахсга қуйидаги ҳолларда ўтади:

1) кредитор ҳуқуқларидаги универсал ҳуқуқий ворислик натижасида;

2) кредитор ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги суднинг қарорига мувофиқ;

3) қарздорнинг мажбурияти ушбу мажбурият бўйича қарздор бўлмаган кафил ёки гаровга қўювчи томонидан бажарилиши оқибатида;

4) суғурта ҳолати бошланиши учун жавобгар бўлган қарздорга нисбатан кредитор ҳуқуқларининг суғурта қилувчига суброгацияси (ўтиши) натижасида;

5) қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Кредитор билан дастлабки қарздор ўртасидаги муносабатларга асосланган барча эътирозларни янги қарздор кредиторнинг талабига қарши қўя олади, жумладан, янги қарздор ҳам дастлабки қарздор каби мажбуриятнинг қисман бажарилганлигини ёки қарзнинг қисман тўланганлигини ёхуд ҳужжатда кўрсатилганга қараганда камроқ суммада олинганлигини айтиб, эътирозларини билдира олади.

Кредитор янги қарздордан мажбуриятни тўла ҳажмда бажаришни талаб қила олади, чунки мажбуриятни қўчиришда унинг мазмуни ўзгармайди. Масалан, қарз шартномасида қарздор алмашса, кредитор янги қарздордан тўла ҳажмда тўланишини талаб қила олади.

Агар кафил ёки гаровга қўювчи янги қарздор учун жавобгар бўлишига розилик бермаса, кафиллик ёки учинчи шахс томонидан берилган гаров қарзнинг бошқа шахсга қўчирилиши билан бекор бўлади.

Қарзни (мажбуриятни) қўчириш кўпинча фуқароларнинг ўзаро муносабатларида қўлланилади. Аммо мажбурият қарздорнинг шахси билан боғлиқ бўлса, қарзни қўчириш мумкин эмас.

Ёзма шаклда тузилган битимга асосланган талаб қилиш ҳуқуқини ўтказиш ва қарзни (мажбуриятни) кўчириш оддий ёзма шаклда қилиниши лозим. Агар битим нотариал тасдиқланган ва давлат рўйхатидан ўтказилган бўлса, у ҳолда ушбу ўтказиш тегишли шаклга риоя қилинган ҳолда амалга оширилади. ФКнинг 323-моддасида қарзни ҳам, мажбурият бўйича ижрони ҳам бир пайтда бошқа шахсга ўтказиш қоидалари назарда тутилган. Бунга асосан қарздори қарзни тўлаш мажбуриятидан озод қилмаган ҳолда қарзни ёки унинг бир қисмини бошқа шахсга ўтказишга рухсат берилади. Бу ҳолда ҳар иккала қарздор мажбуриятнинг бажарилиши учун шерик (солидар) жавобгар бўлади.

Қарздорнинг учинчи шахс билан шартномаси асосида учинчи шахс мажбуриятининг бажарилиши бўйича кредитор олдида эмас, балки фақат қарздор олдида бурчли бўлади.

Мажбурият – ҳуқуқий муносабат сифатида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига чуқур кириб борганки, ҳуқуқ соҳаларининг бошқа институтларида бу ҳол кузатилмайди.

5. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик

Юқоридаги бўлимларда таъкидлаб ўтилганидек, юридик жавобгарликнинг бир тури – бу фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликдир. **Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик** мулкӣй характердаги шартномавий муносабатларни бузганлик ёки шартномадан ташқари мулкӣй зарарни етказганлик, яъни фуқаролик-ҳуқуқий деликтнинг содир этилганлик ҳолатларида юзага келади. Унинг моҳияти шахсни салбий мулкӣй оқибатларни бажаришга мажбурлашдан иборат. Гайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли етказилган зарарнинг зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозимлиги – фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий тамойилидир (ЎЗР ФКнинг 985-моддаси). Зарарнинг қопланиши, баъзи ҳолларда, жарима санкциялари, масалан, неустойка тўлаш мажбурияти билан тўлдирилиши мумкин. Жавобгарликнинг бу турини юклаш судлар, хўжалик судлари ёки маъмурий органлар томонидан амалга оширилади (ФКнинг 10-моддаси).

Фуқаролик ҳуқуқида, одатда, мажбуриятни бузганлик учун қарздорнинг ёки зарар етказувчининг жавобгарликка тортилиши учун *қуйидаги тўртта асос* бўлиши кўрсатилган:

биринчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик;
иккинчидан, зарар етказилиши;

учинчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир бўлган зарар ўртасида сабабий боғланиш бўлиши;

тўртинчидан, қарздорнинг ёки зарар етказувчининг айби мавжуд бўлиши.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкӣ муносабатлар борасида зарар деганда, жабрланувчи мол-мулкининг ҳар қандай йўсинда камайиши, унга путур етказилиши тушунилади. Бундай путур етказиш жабрланувчининг мол-мулқиға ва шу билан бир қаторда унинг шахсига нисбатан содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида юзга келиши мумкин. «Ўзганинг мол-мулкиға етказилган зарар» тушунчаси ўз ичига нафақат моддий путур етказишни, балки жабрланувчини қандайдир бошқа қимматликлардан ва имкониятлардан маҳрум қилишни ҳам олади.

Фуқаролик қонунчилиги ва суд амалиёти «шартномали» ва «шартномасиз» етказилган зарарларни фарқлайди. «Шартномали» зарар маълум фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатда бўлган бир тарафнинг шартнома мажбуриятларини бажармаслиги ёхуд лозим даражада бажармаслиги оқибатида вужудга келса, «шартномасиз» етказилган зарар эса, маълум ижтимоӣ неъматға қилинган тажовуз туфайли вужудга келади, бунда тарафларда мажбурият муносабатлари мавжуд бўлмай, зарар бевосита ҳуқуқбузарлик (деликт) оқибатида етказилади.

Шартномаларда белгиланган мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик турларини қуйидагича гуруҳларға бўлиш мумкин:

1. Томонларнинг ўзи келишиб белгилайдиган жавобгарлик.

Неустойка — қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторға тўлаши шарт бўлган пул суммасидир.

Неустойка жарима ёки пеня шаклида бўлиши мумкин. Қарздор мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажарма-

ган ҳолларда тўлайдиган ва қонда тариқасида, қатъий пул суммасида ҳисобланадиган неустойка жарима ҳисобланади.

Қарздор мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириб юборганида тўлайдиган ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир куни учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан фоиз билан ҳисобланадиган неустойка пеня дейилади.

Неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши шарт ва уларнинг миқдори томонлар келишуви билан белгиланади.

2. Фуқаролик кодексининг 14, 324-моддалари етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини кўзда тутди. Етказилган зарарни қоплаш — агар қонун ёки шартномада зарарни камроқ миқдорда тўлаш назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўла қопланишини талаб қилишга ҳақли.

Зарар деганда, ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини тиклаш учун қилинган ёки қилиниши лозим бўлган харажатларни, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек, бу шахс ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) тушунилади. Агар ҳуқуқни бузган шахс бунинг натижасида даромад олган бўлса, ҳуқуқи бузилган шахс бошқа зарар билан бир қаторда бой берилган фойда бундай даромаддан кам бўлмаган миқдорда тўланишини талаб қилишга ҳақли. Қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши лозим.

Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик томонларнинг келишувидан қатъи назар қонун ва қонун ости ҳужжатларида белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, Фуқаролик кодексининг 327-моддасида бошқа шахсларнинг пул маблағларини ғайриқонуний ушлаб қолиш, уларни қайтариб беришдан бош тортиш, уларнинг тўланиши бошқача тарзда кечиктирилиши ёхуд бошқа шахс ҳисобидан асоссиз олиш ёки жамғариш натижасида улардан фойдаланганлик учун ушбу маблағлар суммасига фоиз тўланиши керак, деб кўрсатилган. Фоизлар миқдори кредитор яшайдиган жойда, кредитор юридик шахс бўлганда эса, унинг жойлашган ерида пул мажбурияти ёки унинг тегишли қисми бажарилган кунда мав-

жуд бўлган банк фоизининг ҳисоб ставкаси билан белгиланади. Қарз суд тартибида ундириб олинганда, суд кредиторнинг талабини даъво қўзғатилган кундаги ёки қарор чиқарилган кундаги банк фоизининг ҳисоб ставкаси билан белгилайди.

Шахснинг шаъни, кадр-қиммати, шунингдек фуқаро ёки юридик шахснинг ишбилармонлик обрўсига қилинган тажовуз натижасида уларга маънавий зарар етказиладиган бўлса, бундай зарар Фуқаролик кодексининг 1021, 1022-моддаларига биноан қопланиши керак. Бошқача қилиб айтганда, номулкий (маънавий зарар) нафақат мажбурият ҳуқуқи нормаларини бузиш ёхуд маънавий қимматликларга нисбатан қилинган тажовуз, балки ҳар қандай ҳуқуқбузарлик натижасида етказиладиган турли камситилишлар оқибатида етказилиши мумкин. Маънавий зарар жабрланувчини мулкӣ зарарга нисбатан кўпроқ қийин аҳволга солиши мумкин, бунда у маънавий қайғу натижасида ижтимоӣ ҳаётдаги фаоллигини давом эттиришга қийналади, руҳӣ оғрик сезади ва ҳ.к.

Шуни кўрсатиб ўтиш керакки, шартномадан ёхуд бошқа бир томонлама битимдан келиб чиқадиган мажбуриятларда унинг бажарилмаслиги бошқа шахсга ғайриқонунӣ равишда зарар етказиш — барча ҳолларда ҳуқуққа ҳилоф ҳисобланади. Мазкур ҳолларда қарздор хатти-ҳаракатининг ҳуқуққа ҳилоф бўлишини белгилашда қандай шартлар мавжуд бўлганида мажбуриятни ижро этмаслик учун фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликнинг белгиланишини аниқлаш зарур бўлади.

Зарарлар ҳамма вақт ҳам қарздорнинг мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлигидан келиб чиқавермайди. Баъзи ҳолларда мажбуриятнинг бажарилмаслиги натижасида, юқорида айтганимиздек, мулкӣ зарар етказилмаслиги ҳам мумкин. Аммо, аксарият ҳолларда, зарар жавобгарликни белгилаш учун зарур асос бўлади.

Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар баъзи ҳолларда қонун йўл қўйган ҳаракатлар натижасида ҳам етказилиши мумкин. Масалан, давлат, жамият ёки айрим фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонунӣ манфаатларини ҳимоя қилишда етказилган зарар қонунӣ, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракат ҳисобланади.

Шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан айб тўғрисида гапирар эканмиз, айб деб шахснинг мажбуриятини бажаришга талаб қилинган тарзда муносабатда бўлмаганлиги, қонун ва ахлоқ талабларига мувофиқ риоя қилмаганлиги ва натижада мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида айб қасд ёки эҳтиётсизлик (бепарволик) шаклида ифодаланади.

Қасд шаклида айб бўлишида шахс мажбуриятни онгли равишда, атайин бажармайди ёки лозим даражада бажармайди.

Фуқаролик муомаласида мажбуриятни бажаришга нисбатан бундай муносабатда бўлиш фақат айрим ҳоллардагина учрайди. Умумий қоида сифатида ташкилотлар ва фуқаролар ўз зиммаларига олган мажбуриятларни бажаришга виждонан муносабатда бўладилар. Мажбуриятларнинг айрим турлари бўйича қасд шаклида айб қонунларда бевосита назарда тутилади.

Бепарволикда қарздор мажбуриятни бажаришга интилмайди, ҳаракат қилмайди, бунинг учун барча куч ва қобилиятини етарли даражада сафарбар қилмайди, ишни бажаришда диққатсизликка, эътиборсизликка йўл қўяди.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида эҳтиётсизлик шаклидаги айб содир қилинганлигини белгилаш бирмунча мураккаб ҳисобланади. Мажбуриятни бажаришга қаратилган муносабатларга баҳо беришда қарздорнинг индивидуал хусусиятларига ҳам қараш керак. Чунончи, фуқаронинг ақлий, жисмоний томондан етарли даражада камолотга етмагани аниқланса, бундай шахсга нисбатан мулкий жавобгарликни белгиламаслик масаласи қўйилади. Баъзи ҳолларда мазкур шароитларда ҳар бир киши ёки ҳўжалик корхонаси хизматчиси томонидан амалга оширилиши лозим бўлган ғамхўрлик чоралари кўрилган-кўрилмаганлигига қараб баҳо бериш масаласи туғилади.

Фуқаролик кодексининг 329-моддасида (субсидиар) жавобгарликнинг ўзига хосликлари баён қилинган. Хусусан, қонун ҳужжатлари ёки мажбурият шартларига мувофиқ асосий қарздор бўлган бошқа шахснинг жавобгарлигига қўшимча равишда жавобгар бўлган (субсидиар жавобгарлик) шахсга талаб

лар қўйишдан олдин кредитор асосий қарздорга талаб қўйиши керак.

Агар асосий қарздор кредиторнинг талабини қондиришдан бош тортса ёки кредитор ундан қўйилган талабга оқилона муддатда жавоб олмаган бўлса, бу талаб субсидиар жавобгар бўлган шахсга қўйилиши мумкин.

Кредитор асосий қарздорга бўлган ўз талабини қондиришни субсидиар жавобгар шахсдан талаб қилишга ҳақли эмас, башарти бу талаб асосий қарздорга муқобил талабни ҳисобга ўтказиш ёки маблағларни асосий қарздордан низосиз ундириб олиш йўли билан қондирилиши мумкин бўлса.

Субсидиар жавобгар шахс ўзига кредитор томонидан қўйилган талабни қондиришдан олдин бу ҳақда асосий қарздорни огоҳлантириши, борди-ю, бундай шахсга нисбатан даъво қўзғатилган бўлса — асосий қарздорни ишда қатнашишга жалб қилиши керак. Акс ҳолда асосий қарздор ўзининг кредиторга қарши эътирозларини субсидиар жавобгар шахснинг регресс талабига қарши қўйиш ҳуқуқига эга.

Қарздор айби бўлган тақдирда, мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Қарздор мажбуриятни лозим даражада бажариш учун ўзига боғлиқ бўлган ҳамма чораларни кўрганлигини исботласа, у айбсиз деб топилади.

Айбнинг йўқлиги мажбуриятни бузган шахс томонидан исботланади. Башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс мажбуриятни лозим даражада бажаришга енгиб бўлмайдиган куч, яъни фавқулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади. Қарздорнинг шартлашувчи шериклари томонидан мажбуриятларнинг бузилиши, мажбуриятни бажариш учун зарур товарларнинг бозорда йўқлиги, қарздорда зарур пул маблағларининг бўлмаганлиги бундай вазиятлар жумласига кирмайди.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган мулкӣ зарар учун ҳам қўлланилади.

Ушбу жавобгарлик турига тортишдан мақсад экологик қонун ва талабларни бузганлик оқибатида етказилган зарарни ўз вақтида қоплашдан иборатдир.

Қонун талаби ва амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг келиб чиқиши учун қуйидаги шартлар бўлиши лозим:

– етказилган иқтисодий, экологик ва мулкӣ зарарнинг мавжудлиги;

– экологик ҳуқуқий нормаларни бузганлик учун айбнинг мавжудлиги;

– қилинган ижтимоий ҳаракат ва ҳаракатсизликнинг қонунга ҳилофлиги;

– экологик ва иқтисодий зарар охирги зарурат ва зарурий мудофаа туфайли етказилган бўлса, суднинг ушбу ҳолат юзасидан жазо чорасини белгилаши.

Ҳуқуқбузарликнинг объектив томони эса, ҳуқуққа қарши ҳатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида субъект томонидан ҳуқуқий муносабатнинг бузилиши ва белгиланган экологик қонунларга ҳамда бошқа ҳуқуқий нормаларга амал қилмасликдан иборат.

Экологик қонун ва талабларни бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг энг асосий хусусияти шундаки, субъектнинг экологик соҳада маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилиши уни етказилган зарарни ўз вақтида тўлаши ёки қоплаши мажбуриятидан озод этмайди.

Демак, **фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик** – мулкӣ ҳарактердаги шартномавий муносабатларни бузганлик ёки фуқаролик-ҳуқуқий деликт содир этганлик учун вужудга келади. Бу жавобгарликнинг моҳияти – шахсни салбий мулкӣ оқибатларга дучор қилишдир. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий принципи – зарарни тўла ҳажмда қоплаш ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. Фуқаролик ҳуқуқи қандай муносабатларни тартибга солади?
2. Фуқаролик ҳуқуқининг манбаларини айтиб беринг.

3. Жисмоний шахснинг белгилари нималардан иборат?
4. Муомала лаёқати ва ҳуқуқ лаёқатининг ўзаро фарқли жиҳатлари нималарда намоён бўлади?
5. Юридик шахс деганда нимани тушунасиш?
6. Жисмоний шахснинг юридик шахсдан фарқи нимада?
7. Мажбурият деганда нимани тушунасиш?
8. Мажбурият бажарилмаганда қандай оқибатлар юз беради?
9. Мажбурият бажарилишини таъминлаш воситалари деганда нимани тушунасиш?
10. Неустойканинг мазмуни нимадан иборат, унинг қандай шакллари биласиз?
11. Фуқаровий ҳуқуқий жавобгарликнинг келиб чиқиш асослари нимадан иборат?

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т.1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Baktria press, 2013. – 912 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т.2. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Baktria press, 2013. – 912 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т.3. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Baktria press, 2013. – 800 б.
4. Раҳмонкулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. – 322 б.
5. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 614 б.
6. Баратов М.Х. Давлат мулк ҳуқуқи/Монография. – Тошкент: ТДЮИ, 2008.
7. Раҳмонкулов Х.Р., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ЎЗР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2006.

5-мавзу. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, тамойиллари ва манбалари.
2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари.
3. Тадбиркорлик фаолиятининг турлари.
4. Тадбиркорлар иштирокида тузиладиган шартномалар.
5. Тадбиркорлик қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик.

1. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, тамойиллари ва манбалари

Бозор муносабатларининг тобора ривожланиб бориши жамиятда тадбиркорларнинг кўпайиб боришига олиб келади. Ўз навбатида, иқтисодий фаровонликнинг муҳим кафили бўлган тадбиркорлик субъектлари, уларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш зарурати юзага келади. Бу муносабатлар ҳўжалик ҳуқуқи ва ҳўжалик қонунчилиги билан тартибга солинади.

Ҳўжалик-ҳуқуқий муносабатлар доираси, бозор иқтисодиётининг ривожланиб бориши билан бирга, борган сари кенгайиб боради, хусусан, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида корхоналар, тадбиркорлар, фермерлар, деҳқон ҳўжаликлари, банклар, биржалар ва шунга ўхшаш бошқа субъектлар ўзига хос махсус фаолият кўрсатадилар.

Ҳўжалик ҳуқуқи иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятни тартибга солувчи нормалар йиғиндисидан иборат. «Иқтисодий фаолият» атамаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида белгиланган. «Иқтисод» сўзи «экономика» (грекча «экономос») сўзидан олинган бўлиб, «ҳўжалик» деган маънони англатади. Ушбу атама қонун чиқарувчи томонидан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Ҳўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар» деб номланган XIII бобида қўлланилган. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси 69-моддасида «ҳўжалик фаолияти», Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни 18-моддасида «иқтисодий фаолият» иборалари қўлланилганлигини мисол тариқасида кўрсатиб ўтиш мумкин.

Хўжалик ҳуқуқи иқтисодий муносабатларининг субъектлари ўртасида юзага келувчи алоқаларни тартибга солади. Бу муносабатда иштирок этадиган субъектлар мутлақо эркин бўлиб, фақат қонунга ва тузилган шартнома шартларига қатъий риоя этадилар.

Иқтисодий (хўжалик) фаолиятнинг қуйидаги босқичларини: 1) ишлаб чиқариш (эксплуатация)гача бўлган босқич (рўйхатдан ўтказиш, лицензиялаш, рухсатнома олиш); 2) ишлаб чиқариш (эксплуатацион), (товарларни ишлаб чиқариш, уларни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш); 3) ишлаб чиқаришдан (эксплуатациядан) кейинги босқич (солиқ хизмати олдидаги, статистика органлари олдидаги мажбуриятларнинг вужудга келиши); 4) иқтисодий (хўжалик) фаолияти манфаатларининг субъектлари сифатида: жамият ва давлат; корхоналарнинг меҳнат жамоалари; маҳсулот истеъмолчилари; корхона мулкдорларини ажратиш мумкин.

Хўжалик фаолияти фақат товар ишлаб чиқаришга оид муносабат эмас, балки ишлаб чиқаришни бошлаш учун бино олиш ёки қуриш, жой олиш, ёқилғи, хом ашё, асбоб-ускуналарга эга бўлиш билан боғлиқ муносабатларни ҳам қамраб олади. Ана шулар хўжалик ҳуқуқининг предметини ташкил этувчи муносабатлар бўлиб, бевосита даромад (фойда) олишга қаратилмаган бошқа мақсадлар билан ҳам боғлиқ бўлади. Булар жумласига мулкни бошқариш, корхонани тузиш ва тугатиш бўйича ташкилий мулкрий тусдаги боғлиқ барча фаолиятларни киритишимиз мумкин.

Хўжалик ҳуқуқи фанида хўжалик муносабатлари асосан *уч гуруҳга*: хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатларга, хўжаликка раҳбарлик қилишдан келиб чиқадиган (хўжаликни бошқариш) муносабатларга ҳамда ички муносабатларга ажратилади.

Хўжалик муносабатларининг биринчи гуруҳи бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш билан боғлиқ хўжалик фаолиятидир.

Хўжалик муносабатларининг иккинчи гуруҳи хўжалик фаолиятига раҳбарлик қилишдан келиб чиқади.

Ички хўжалик муносабатлари эса, ҳар бир корхонанинг, бирлашманинг ишлаб чиқариш тузилмалари ўртасидаги ички муносабатлари шаклида намоён бўлади.

Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари унинг субъектлари билан ҳам боғлиқдир.

Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтиш, аввало, давлат мулкни, давлат тасарруфидан чиқарилиб, хусусий мулкни шакллантиришдан бошланди. Алоҳида фуқаронинг хусусий мулк эгаси сифатида эътироф этилиши унинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши учун имконият берди ва бунинг учун етарли ҳуқуқий асослар яратилди. Эндиликда алоҳида фуқаро фойда олиш мақсадида таваккалчилик асосида, тегишли тартибда давлат рўйхатидан ўтган вақтдан эътиборан тадбиркор мақомига эга бўлгач, хўжалик фаолияти билан бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан тенг ҳуқуқлилиқ асосида шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлди.

Республикамизда бозор муносабатларининг босқичма-босқич шаклланиб боришида тадбиркорлик фаолиятининг, тадбиркорлик муносабатлари иштирокчиларининг ҳам роли, таъсири тобора муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Жумладан, бу муносабатнинг ўзига хос хусусиятлари, яъни ишлаб чиқаришни ташкил этиш, тадбиркорликни рўйхатга олиш, уни корхона шаклида расмийлаштириш, ҳисоб-китоб олиб бориш, солиқ тўлаш, бозорга товар, иш ва хизмат билан чиқиш тартибини ва қондасини белгилаш, бошқа корхона ва ташкилотлар билан бўладиган ўзаро муносабатларни ҳуқуқий бошқаришни тақозо этади. Агар муқаддам фуқаро бозорга чиқиши бизнинг иқтисодимиз учун тасодифий бир ҳол бўлиб ва маъмурий ҳуқуқ қоидалари билан бошқарилган бўлса, ҳозирги бозор муносабатлари шароитида бу муносабатлар бир бутун бўлиб, товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятини тартибга солувчи ягона қоидалар билан тартибга солинади. Демак, корхона, ташкилотларнинг тадбиркорларнинг моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлари бир бутун ҳолда хўжалик ҳуқуқига оид қонунлар орқали тартибга солиниб туриладиган хўжалик муносабатларининг *биринчи гуруҳини* ташкил этади.

Хўжалик муносабатлари бевосита фойда олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳам мавжуд бўлади. Бундай фаолиятга мисол сифатида мулкни бошқариш, идора қилиш, корхона ташкил этиш, тугатиш билан боғлиқ ташкилий-мулкӣ характердаги фаолиятларни кўрсатиш мумкин. Ана шу муносабатлар ҳам бевосита хўжалик ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солиниб турилади.

Хўжалик субъектлари вилоят, шаҳар, туман, маҳаллий ҳокимият идоралари билан тегишли хўжалик фаолиятини ташкил этиш ва мулкни бошқаришда иштирок этади. Бундай хўжалик муносабатлари фойда олиш билан боғлиқ бўлса ҳам, хўжалик бошқаршини ўз ичига олади.

Давлат бюджетдаги муассасалар, матлубот жамияти, хайрия фондлари ва вазифаларини ҳал этиш учун хўжалик муносабатларига киришадиган бошқа муассасалар фаолияти фойда олиш билан боғлиқ бўлмаган фаолият жумласига киради. Бу муносабат тадбиркорлик фаолияти билан жуда яқин бўлиб, шакли жиҳатидан уни амалга оширишдан деярли фарқланмайди ва шу туфайли хўжалик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлади. Бу хўжалик муносабатларининг *иккинчи гуруҳини* ташкил этади.

Давлат жамият манфаатини ҳисобга олган ҳолда хўжалик фаолиятини амалга оширувчи субъектларга иқтисодий таъсир этади, унинг фаолиятини назорат қилади. Бу муносабат хўжалик ҳуқуқи предметининг *учинчи гуруҳини* ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма учун мажбурий режали тартиб ўз кучини йўқотади. Аммо режа фақат алоҳида олинган ҳолатларга, яъни давлат эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган топшириқларни бажаришга татбиқ этиладиган бўлади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида хўжалик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш бозор учун товар (иш ва хизмат) ишлаб чиқаришга ихтисослашган фаолияти билан боғлиқ бўлади.

Шу сабабли ҳар қандай субъект ўзига тегишли мулк юзасидан ишлаб чиқариш фаолиятига киришади ва уни амалга ошириш жараёни хўжалик ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Хўжалик ҳуқуқи давлатнинг ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир этиши бўйича келиб чиқадиган муносабатларга ҳам татбиқ

этилади. Бу давлат билан бошқа субъектларнинг ўзаро вертикал бўйича хўжалик юритиш муносабатларидир.

Ҳозирги шароитда режалаштириш шаклидаги давлат раҳбарлиги, назорат, идора этиш ўз характери ва хусусиятини йўқотди. У кўпроқ шартнома асосида таъсир этиш усулига ўтди.

Масалан, корхоналарнинг ўз ички бўғинларига раҳбарлик қилиши ички хўжалик шартномаларига асосланади. Бироқ озми кўпми қабул қилинган режали хужжат натижасида ташкил топадиган тегишли муносабатлар ва раҳбарлик, давлат эҳтиёжи учун давлат буюртмаси устидан мулк эгасининг назорат қилиш функцияси ўрнатилган қоида ва тартиб йўли билан давлат таъсир чорасини амалга ошириш (ижтимоий, экологик ва шунга ўхшаш) тартибга солишнинг маълум бир йиғиндисини ташкил этади, иқтисодга давлатнинг таъсир этиш чораларининг янги турлари: солиқ, антимонополия назорати ва бошқалар келиб чиқади.

Хўжалик фаолиятини амалга ошириш юзасидан келиб чиқадиган муносабатлар қандайдир итоат этиш ёки ҳукмронлик қилишга қаратилган эмас, балки товар айирбошлаш, корхоналарнинг ва регионларнинг ўзаро товар шаклида бўлмаган ҳаракатидир. Шунингдек, бу тўлиқ хўжалик юритиш, оператив бошқариш муносабатлари бўлиб, айирбошлаш жараёнида аниқ, ўзаро хатти-ҳаркат сифатида намоён бўлади. Масалан, корхона ўз фондини ташкил этади, меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ишлаб чиқади ва татбиқ этади, асбоб-ускуналардан фойдаланишни ташкил этади ва ҳ.к. Фуқаролар хўжалик фаолиятини амалга оширишда ишлаб чиқариш воситалари, материаллар, хом ашёга эга бўлади ва уларни белгиланган тартибда ишлаб чиқариш, товар айирбошлаш жараёнида қўллайди, харажат қилади. Шундан бир савол пайдо бўлади. Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитида бир тармоқли бошқаришда вертикал ва горизонтал алоқаларни бирлаштириш мақсадга мувофиқми? Юридик адабиётларда ҳозир ҳам вертикал муносабат мажбурий-ҳуқуқий тартибга солишга доир, деган фикрлар мавжуд. Бу фикрлар уларни ҳар хил муносабат деб ҳисоблашга асос бўлмайди. Улар ҳаммаси иқтисодий мазмуни билан бирлашган муносабатдир. Маълумки, тадбиркорлик фаолияти давлат таъсири чораси билан ҳам ривожланади. Демак, юқоридан

куйига (вертикал) ва ён атрофдаги горизонтал муносабатлар бу ягона ҳўжалик муомаласи, такрорий ишлаб чиқариш жараёнидан ташкил топадиган иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Демак, ҳўжалик (тадбиркорлик) ҳукуқи миллий ҳукуқ тизимининг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда бозор иқтисодий муносабатларига босқичма-босқич боришда давлат ва жамият манфаатларини ҳисобга олган, ҳўжалик субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ва бозор шароитида давлатнинг иқтисодга раҳбарлик қилиш чора-тадбирларини белгиловчи ҳукуқий қоидалар йиғиндисидан иборатдир.

Ҳукуқ соҳасининг барча тармоқлари сингари ҳўжалик ҳукуқининг ҳам асосий ва энг муҳим **тамойиллари** мустақил Ўзбекистон Республикаси қонунларида мужассамлашган асосий қоидалардир. Ушбу ҳўжалик ҳукуқига оид тамойиллар республикада бозор муносабатларини ташкил этишда барча ҳўжалик субъектларининг иқтисодий фаолиятини маълум бир мақсад сари йўналтириб, ҳукуқий тартибга солиб туради.

Биринчидан, ҳўжалик ҳукуқининг асосий тамойилларидан бири ҳўжалик (тадбиркорлик) субъектларининг иқтисодий фаоллик эркинлигидир. У Конституциямизнинг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Бу тамойилнинг бозор иқтисодий муносабатларини ташкил этишдаги аҳамияти шундан иборатки, муқаддам иқтисодий муносабатлар фақат юқори турувчи давлат органларининг директив кўрсатмалари асосида белгиланган эди. Бундай тартиб ишчи, хизматчи ва зиёлиларнинг ишбилармонлиги, ижобий ташаббускорлиги, қисқаси, ижтимоий фаоллигига тўсқинлик қилиб қолган эди. Бозор иқтисодиётига ўтиб бориш эса, жамият эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда мулкӣ муносабатларнинг ўзгариб боришига, моддий ишлаб чиқаришни ривожлантириб, меҳнат унумдорлигини оширишга, эркин меҳнатнинг қарор топишига олиб келди. Натижада ҳўжалик субъектлари юқоридан бериладиган буйруқ ёки кўрсатмага асосланмасдан, балки улар иқтисодий қонуниятларга бозор қонуниятларига таянган ҳолда моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда эркин бўлиб, фақат бозор талабларига риоя этган ҳолда иқтисодий рақобатда мустақил қатнаша оладиган бўлди.

Иккинчидан, хўжалик (тадбирколик) субъектларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш тамойили. Бу тамойилнинг моҳияти ҳар бир моддий товар ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи хўжалик субъектининг иқтисодий манфаати қонунларда белгиланган тартибда тегишли органлар орқали ҳимоя қилинади. Энг аввало, иқтисодий манфаатларнинг ҳимояси солиқ муносабатларида ёрқин кўзга ташланади. Жумладан, янги ташкил этилган корхоналар ва тадбиркорларга моддий жиҳатдан ўз иқтисодини тиклаб олишда имтиёзлар берилган. Банк орқали уларга қарз беришда ва солиқ тўлашда ҳам маълум бир имтиёзлар яратилган. Хўжалик субъектларининг мулкый ҳуқуқлари бузилганда қонунга мувофиқ ҳимоя қилинади. Жумладан, хўжалик субъектининг мулкига зарар етказилганда, шу зарар тўла ҳажмда зарар етказган шахсдан ундириб олинади. Агар мулк эгасининг хоҳишидан ташқари, қонунга зид ҳолда бошқа шахсга ўтказилса, бу мулкка даъво қўзғатилиб, эгасига (хўжаликка) қайтарилади (Фуқаролик кодексининг 228–233 моддалари). Агар тўсқинлик қилинса, ундай тўсқинликлар бартараф этилади. Мулк эгасининг ҳуқуқлари Фуқаролик кодексининг 231-моддасида белгиланганидек ҳимоя қилинади.

Бундан ташқари, ФКнинг 232-моддасида белгиланганидек, хўжалик субъекти мулкдор бўлмаса ҳам лекин мол мулкка мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, хўжалик юритиш, оператив бошқариш ҳуқуқи асосида ёки қонун ёхуд шартномада назарда тутилган бошқа асосга кўра эгалик қилаётган бўлса ҳам унинг шу мол-мулкка бўлган ҳуқуқлари ФКнинг 228–231-моддалари қоидаларига мувофиқ ҳимоя қилинади.

Хўжалик субъектининг иқтисодий манфаатлари, ҳуқуқи ҳам қонун билан ҳимоя қилинади. Жумладан, хўжаликлар бошқа шахслар билан шартнома муносабатларига киришганида уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда монополиядан ҳимоялаш тамойили муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бу тамойилнинг мазмуни товар ишлаб чиқарувчиларнинг ва хизмат кўрсатувчиларнинг бозорларда эркин ҳаракат қилишини таъминлаш мақсадида монополистик фаолиятни чеклашга, носоғлом рақобатнинг келиб чиқишига йўл қўймасликка қаратилган чора-тадбирлар олиб борилишида намоён

бўлади. Бу соҳада Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 6 январда қабул қилинган «Рақобат тўғрисида»ги Қонуни муҳим аҳамиятига эга.

Ана шу қонун орқали айрим шахслар томонидан бозорни монополлаштириб, ўз шахсий манфаатига хизмат қиладиган жойга айлантиришига қарши кураш олиб бориляпти. Эркин бозорнинг тобора кенг ривож топишига шарт-шароит яратилиб, бозорнинг эшиги ҳамма учун очиқ бўлиши, нарх-наво талаб билан таклиф натижасида белгиланиши таъминланмоқда.

Учинчидан, хўжалик муносабатларига иқтисодий услубларни қўллаш асосида давлатнинг таъсир этиш тамойили. Бу тамойил мамлакатимизнинг иқтисодий ривожланишига директива, буйруқ орқали таъсир этиш усулининг иқтисодий усулга, яъни меҳнат жамоасининг, якка шахснинг товар ишлаб чиқариш, иш ва хизмат кўрсатиш, унинг ассортиментини кенгайтириш ва сифатини оширишда манфаатларини ҳисобга олишга қаратилгани билан изоҳланади. Бунга мисол сифатида солиқ ундиришни олайлик. Муқаддам солиқлар ҳамма ташкилотлардан олинган даромаддан бир хилда ушлаб қолинмасдан, балки илғор корхонанинг маблағидан самараси паст корхона учун ҳам олиб қолинар эди. Ҳозир эса, солиқлар тизимининг аниқ қўйилиши ҳар бир корхона ва ташкилотларнинг ўз ривожидан манфаатдорлиги таъминланиши, кашфиёт, ихтиро ва такомиллаштириш таклифлари қилиб фойдаланишларига имконият яратилган. Давлатнинг корхона ва ташкилотларга таъсир этиши бериладиган буйруққа ва кўрсатмага эмас, балки иқтисодий усулга асосланади.

Иқтисод сиёсатдан ҳоли бўлган ҳолда ривожланади. Бу сиёсат мутлақо иқтисодга алоқаси йўқ экан, деган, ҳулоса эмас, албатта. Иқтисод билан сиёсат бир-бири билан боғланмаган ҳолда, бири иккинчисига таъсир этган ҳолда бўлади. Шу нуқтаи назардан, аввал иқтисод ривожланиб боради, сўнгра сиёсат шунга яраша шаклланади.

Тўртинчидан, республикамизнинг мустақил тараққиётини белгиловчи асосий тамойилларидан бири нархларни эркинлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллантиришдир. Бу, энг аввало, бозорни товарлар ва хизматлар билан тўлдиришга қаратилган иқти-

содий омиллардан биридир. Шу сабабли давлатимиз нархларни бирданига ўз ҳолича қўйиб юбормасдан аста секинлик билан эркин нархга ўтиб боришни таъминлади. Нарх-наво талаб билан таклиф ўртасида белгилана бошлади. Чинакам талаб ва таклиф асосида вужудга келадиган эркин бозор нархларнинг амал қилиши бозор иқтисодиётининг ғоят муҳим бўғини бўлиб, бу бўғин маҳсулот ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларни ўзаро жипс таъсирини таъминлайди. Аммо давлатнинг бозор баҳосига таъсир этиши, маълум бир иқтисодий усуллар орқали олиб борилади, албатта.

Давлатнинг, энг аввало, бозор ва баҳога таъсири уни кузатиш ва назорат қилиш орқали амалга оширилади. Давлат хўжалик муносабатларига нисбатан баҳони назорат қилиш стандарт хизмати, солиқ хизмати, санитария ва экология хизмати каби усуллар орқали фаолият кўрсатади.

Бозор инфраструктураси — бу бевосита транспорт хизматини йўлга қўйиш, юк ташиш, тушириш, сақлаш ва товарларни сотиш билан боғлиқ хизмат турларининг сифатини ошириш, бозорни ўрганиш, бозордаги нарх-наво ҳақида маълумот олиб туриш каби хизматларни ўрнига қўйиш ва шунга ўхшаш бозор ривожига қўмак берувчи бошқа хизмат турларини самарали ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлардир.

Бешинчидан, хўжалик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан яна бири — бу товар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг ўзаро рақобатидир. Бу тамойилнинг асосий мазмуни ва моҳияти шундан иборатки, бозор иқтисодиёти шароитида ким кам меҳнат ва харажат сарф қилиб, кўп ва юқори сифатли маҳсулот (иш ва хизмат) ишлаб чиқара олса, у ижтимоий ҳамда иқтисодий тараққиётда имтиёзга эга бўла олади. Маълумки, бу тамойил иқтисодиётнинг ривожига энг биринчи ва ҳал қилувчи восита ҳисобланади. Чунки, у рақобатбардошликни чиниқтиради, ёмон ишловчи корхонани самарадорликка олиб чиқади ёки узоқ муддат давомида товарларига талаб йўқлиги сабабли зарар кўриб келаётган, тўловга қобилиятсиз корхоналарни қайта ташкил этиш ёки касодга учрагани сабабли Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги «Банкротлик тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ мутлақо тугатиб юборишга олиб келади.

Олтинчидан, қонунийлик тамойили барча ҳуқуқ соҳаларига доир бўлган умумий тамойил бўлса-да, ҳўжалик ҳуқуқида у бозор муносабатларига ўтиш шароитида ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу тамойил мазмунида ҳўжалик субъектларининг қонун ман этмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишлари мумкинлиги қоидаси ётади. Демак, корхона ҳамда ташкилотлар давлат ва жамиятга фойдали бўлган, қонун билан тақиқланмаган фаолият билан шуғулланиш устуворлигини таъминлаши шарт. Бу эса, бозор муносабатларига ўтиб боришимиз билан боғлиқ ҳолда иқтисодни ташкил этиш, самарадорликка эришиш, давлатимиз ва халқимизнинг буюк келажагини таъминлашимизнинг асосий восталаридан бири бўлади.

Олдинги мавзулардан маълумки, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг манбаи — бу ваколатли давлат органлари томонидан белгиланган тартибда қабул қилинадиган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир. **Ҳўжалик ҳуқуқи манбаи деб**, ҳўжалик субъектлари ўртасида келиб чиқадиган ҳўжалик фаолиятига оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи қонунчилик нормаларининг йиғиндисига айтилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси — ҳўжалик ҳуқуқининг асосий манбаидир. Энг аввало, Конституциянинг 12-боби жамиятнинг иқтисодий негизлари хусусида белгиланган қоидалари ҳўжалик ҳуқуқининг манбаи бўлиб ҳисобланади. Жумладан, Конституциянинг ана шу боби 53-моддасида «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди», — деб белгиланган.

Шунингдек, Конституциянинг хусусий мулкнинг давлат ҳимоясида бўлиши, мулкдорнинг мулкига ўз хоҳишича эғалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши (Конституциянинг 54-моддаси), ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий захираларнинг умуммиллий бойлик бўли-

ши (Конституциянинг 55-моддаси) каби моддалари хўжалик ҳуқуқига бевосита манба бўлиб ҳисобланади.

Хўжалик ҳуқуқининг муҳим манбаларига Ўзбекистон Республикасининг кодекслари ва қонунларини киритиш мумкин. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қабул қилиниши ва амалга киритилиши бу борада муҳим воқеа бўлди. Фуқаролик кодексининг мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи, мулкнинг бир шахс эгалигидан иккинчи шахс эгалигига ўтишига қаратилган шартномалар хусусидаги қоидалари бевосита бозорни ташкил этишга, уни товарлар ва хизматлар билан тўлдиришга, хўжалик субъектининг бозор муносабатларида эркин иштирок этишини таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси, Хўжалик процессуал кодекслари ҳам хўжалик ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади. Ҳаво кодексида аэропортлар, ҳаво транспорти орқали ташиш, корхона, ташкилот, муассаса ва фуқароларга бир марталик буюртма асосида шартномага мувофиқ хизмат кўрсатишга доир қоидалар белгиланган. Хўжалик процессуал кодекси эса, бевосита хўжалик субъектлари ўртасида ва тадбиркорлар иштирокидаги мулкӣй низоларни хўжалик судлари томонидан ҳал қилишда қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси парламенти томонидан қабул қилинган бир қатор қонунлар хўжалик ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади. Бу қонунларнинг аксарияти бозор муносабатларини шакллантиришга хизмат қилади. Масалан, бозор иқтисодиёти муносабатларини қонунӣй кафолатлашга қаратилган мулкчилик тўғрисидаги қуйидаги қонунларни кўрсатиб ўтиш мумкин: «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунлар. Хўжалик ҳуқуқининг янги шароитларда бозор иқтисодиёти муносабатлари билан бирга ривожланишида Президентимиз томонидан қабул қилинган фармонлар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентини Конституция ва қонунларга асосланиб, уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган

Фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради, деб белгиланган. Бунга мисол 1999 йил 28 июндаги «Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартибини соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 1999 йил 23 июлдаги «Корхоналар банкротлиги ва санация механизмини такомиллаштириш тўғрисида»ги, 2005 йил 14 июндаги «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2005 йил 14 июндаги «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2005 йил 24 июндаги «Тадбиркорлик субъектларининг хўжалик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлари учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш тўғрисида»ги, 2012 йил 13 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасининг Хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2016 йил 5 октябрдаги «Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармонларини кўрсатиш мумкин.

Хўжалик ҳуқуқининг манбаларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси чиқарадиган норматив ҳужжатлардир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасида белгиланганидек, Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Ушбу қарорларда хўжалик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг мулк ҳуқуқи ва бозорни ташкил этиш, товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ фаолиятларни ташкил этиш, ривожлантиришнинг чора-тадбирлари белгиланади. Бунга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 20 августдаги «Лицензиялашни бекор қилиш ҳамда истеъмол товарларини олиб ке-

лиш ва Ўзбекистон Республикасининг ички бозорида сотишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорини мисол қилишимиз мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва давлат қўмиталари ўз ваколатлари доирасида қабул қилган ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам ҳўжалик ҳуқуқи манбаси сифатида қўрилади. Айниқса, маҳаллий ҳокимият ва идора этиш органлари ўз ҳудуди доирасида кучда бўладиган ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111-моддасида мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассаса, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек табдиркорлар ўртасидаги иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган ҳўжалик низоларини ҳал этиш Олий ҳўжалик суди ва ҳўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади, деб кўрсатилган. Ҳўжалик судларида қўрилган ишларнинг тўғри ва аниқ ҳал етилиши юзасидан суд амалиётини умумлаштириб Олий ҳўжалик суди пленумида қарорлар қабул қилинади. Бундай қарорлар ҳўжалик ҳуқуқи учун манба бўлмасада, қонунларни ҳўжалик судлари томонидан тўғри татбиқ этиб, ҳўжалик низоларини тез ва тўғри ҳал этишда муҳим қўлланма вазифасини ўтайди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ҳўжалик соҳасида норматив ҳужжатларни қабул қилиш ваколати берилган органларнинг жуда кўплигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бу органлар ҳўжалик соҳасида ҳозирги кунда қабул қилинаётган норматив ҳужжатлар муайян тизимига эга эмас. Шу билан бирга қабул қилинаётган норматив ҳужжатларда такрорланиш, бирини иккинчисига нисбатан зид қоидаларини ҳам учратиш мумкин.

2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари

Ҳўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқининг субъектлари – бу ҳўжалик (тадбиркорлик) фаолиятини амалга оширишга ваколатли бўлган шахслардир. Ҳўжалик (тадбиркорлик) фаолияти субъектлари тушунчаси ва мақомини аниқлаш учун олдинги мавзуларда ёритилган «ҳуқуқ субъекти» ва «фуқаролик ҳуқуқи субъек-

ти» тушунчаларини эсга олиш керак бўлади. Хукук субъектининг таркибига амалдаги конун ҳужжатларига биноан ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган ижтимоий муносабатларнинг барча иштирокчилари киради. Ўз навбатида, ҳар бир ҳуқуқ тармоғининг ўз субъектлари бўлганидек, ҳўжалик ҳуқуқининг ҳам ўз субъектлари бор.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектлари фуқаролик ҳуқуқи фанида ягона «шахслар» деган умумий ном билан ифодаланади. «Шахслар» ҳам, ўз навбатида, уч гуруҳга бўлинади: биринчиси, фуқаролар (жисмоний шахслар) бўлиб, у ўз ичига Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахсларни олади; иккинчиси, юридик шахслар бўлиб, у ўз ичига фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот)ларни олади ва бундай ташкилотлар Ўзбекистон Республикаси, чет эл ёки аралаш (қўшма) корхоналар шаклида бўлиши мумкин; учинчиси, давлат бўлиб, у алоҳида субъект сифатида бевосита ўз номидан, шунингдек унинг номидан маъмурий ҳудудий тузилмалар ёки давлат органлари иштирок этишлари мумкин.

Жисмоний ва юридик шахслар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда тадбиркор сифатида, шунингдек бундай мақомга эга бўлмасдан ҳам иштирок этишлари мумкин. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи субъектлари бир вақтнинг ўзида ҳам ҳўжалик ҳуқуқи, ҳам тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари ҳисобланиши мумкин, аммо ҳўжалик ва тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари бир-биридан фарқ қилади. Фарқ шундаки, тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда субъект ҳар доим таваккал қилиб, ўз жавобгарлигини зиммасига олиб, фойда олишни мақсад қилган ҳолда фаолият юритади, ҳўжалик ҳуқуқи субъектлари эса ҳўжалик юритиш, ҳўжаликни бошқариш билан боғлиқ ва иқтисодиётнинг давлат бошқаруви соҳасидаги муносабатларини тартибга солади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгунга қадар ҳўжалик ҳуқуқининг субъекти фақатгина социалистик ташкилотлар ва уларнинг бўлинмаларигина бўлиши мумкин эди, аммо фу-

қароларнинг хусусий хўжалик фаолият юритишлари ман қилинган эди.

Хўжалик фаолияти кенг жабҳалари ҳозирда тадбиркорлик фаолиятига айлантирилиши билан турли мулк шаклларига эга бўлган корхоналар хўжалик муносабатларининг иштирокчилари бўлиб қолмай, балки якка тадбиркорлар ҳам бўлиши мумкин. Чунки, ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари таркибини шу муносабатларнинг характери белгилайди. Ҳозирги шароитда эса, ушбу муносабатларнинг асосий характери – фойда олиш мақсадида хўжалик фаолиятини амалга оширишдан иборат.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А. Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида «Биз кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликнинг янги ички маҳсулот ишлаб чиқаришда нафақат ҳал қилувчи мавқе эгаллаши, айтилиб ўтган вақтда унинг аҳоли фаровонлиги ва даромадларини орттиришда, ишсизлик муаммосини ечишда ҳам муҳим омилга айлантиришга эришмоғимиз лозим»¹, деб таъкидлаган эди.

Ҳақиқатан, амалдаги қонун ҳужжатларимизга мувофиқ ҳолда хусусий секторнинг ривожланишига кенг йўл очиб берилмоқда, бунинг натижасида эса, хўжалик фаолиятида тадбиркорлик кенг қанот ёймоқда. Бу эса, ўз навбатида, фуқароларнинг хўжалик муносабатларининг субъектлари деб тан олинishiга олиб келди, аммо бу ҳар қандай фуқаро ҳам хўжалик ҳуқуқининг субъекти бўлиши мумкин, деган сўз эмас, балки бу ерда гап фақат хўжалик фаолиятини амалга оширувчи тадбиркор фуқаролар устидагина бормоқда, холос.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хўжалик ҳуқуқининг субъектига қуйидагича таъриф бериш мумкин: **хўжалик ҳуқуқининг субъекти** – бу хўжалик (тадбиркорлик) фаолиятини амалга оширувчи, ўзининг мулкига, хўжалик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган, ўз фаолияти юзасидан мустақил даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ва ўзининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга

¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – Б.280.

мурожаат қила оладиган (юридик шахс мақомини олган) турли мулк шаклларига мансуб корхоналар ва уларнинг тузилмалари ҳамда якка тадбиркор мақомига эга бўлган фуқаролар ҳисобланади.

Хўжалик ҳуқуқининг субъектларига хос бўлган қуйидаги белгиларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

1. Хўжалик ҳуқуқи субъектининг энг асосий белгиси — бу унинг ўз мол-мулкига эга бўлишидир. Ўз мол-мулкига эга бўлишнинг ҳуқуқий шакли мулк ҳуқуқидир. Лекин, баъзи хўжалик юритувчи субъектлар (масалан, унитар корхоналар, давлат корхоналари) ўз мол-мулкига эга бўлмасдан ашёвий ҳуқуқ асосида (хўжалик юритиш, оператив бошқариш ҳуқуқи) ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка эга бўлишлари мумкин. Мулк ҳуқуқи унинг сохибига тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, шунингдек, ташкил этилган корхонага раҳбарлик қилиш, уларнинг фаолиятини амалга ошириш шартларини аниқлаш имкониятини беради.

2. Хўжалик ҳуқуқи субъектларининг муҳим белгиси — бу уларнинг давлат рўйхатидан ўтганлиги ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда муайян фаолият турлари билан шуғулланишлари учун, албатта, рухсатнома (лицензия)га эга бўлишидир.

3. Хўжалик ҳуқуқи субъектларини яна бир белгиси билан бошқа субъектлардан ажратиш мумкин, бу уларнинг хўжалик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлишидир. Бундай ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг доираси Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан ҳамда уларга мувофиқ қабул қилинган мазкур хўжалик юритувчи субъектларининг таъсис ҳужжатлари билан аниқланади.

4. Хўжалик ҳуқуқи субъектларининг навбатдаги белгиси шуки, улар ўз фаолиятлари учун мустақил жавобгар ҳисобланадилар. Жавобгарлик унинг ўз мол-мулки доирасида амалга оширилади. Хўжалик ҳуқуқи субъектлари ўз фаолиятларига ўзларига тегишли мол-мулк доирасида жавобгар бўлишлари билан бирга, ўзларининг бузилган ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш имкониятига эга эканликлари тўғрисидаги қоидалар қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган.

Мулк шакллариининг хилма-хиллигидан келиб чиқиб, хўжалик ҳуқуқининг *субъектларини қуйидаги турларга* бўлиш мумкин:

1. Фуқароларнинг хусусий мулкига асосланган хўжалик юритувчи субъектлар;

2. Жамоа мулки кўринишидаги хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар (жамоа, оила, маҳалла, ишлаб чиқариш кооперативлари, акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар, ширкатлар) ва бошқалар;

3. Давлат мулкига асосланган хўжалик юритувчи субъектлар (республика мулкига, маъмурий-территориал тузилмаларнинг мулкига асосланган);

4. Тўла ёки улуш қўшиб иштирок этишга асосланган (қўшма корхоналар) хўжалик юритувчи субъектлар;

5. Мулкчиликнинг аралаш шаклига асосланган хўжалик юритувчи субъектлар.

Хўжалик ҳуқуқи субъектларини ваколатларига кўра қуйидаги турларга:

1) фақат хўжалик фаолиятини амалга оширувчи корхоналар (фермер хўжаликлари, хусусий корхоналар ва бошқалар);

2) бошқарувни амалга оширувчи субъектлар (хокимият, вазирликлар, давлат органлари);

3) ҳар иккаласини қўшиб олиб боровчи субъектлар (концерн, корпорация)га бўлиш мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектларни фаолият мақсадига (турига) қараб икки турга:

1) тижоратчи ташкилот;

2) тижоратчи бўлмаган ташкилотга бўлиш мумкин.

Тижоратчи ташкилот — бу фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўйган субъект бўлиб (хусусий корхоналар, хўжалик жамиятлари), тижоратчи ташкилотларнинг ҳуқуқий ҳолатлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган. Тижоратчи бўлмаган хўжалик юритувчи субъектлар ўз олдига муайян мақсадни кўзлаган ҳолда ҳаракат қилиб, фойда кўришни кўзламайди.

3. Тадбиркорлик фаолиятининг турлари

Хўжалик ҳуқуқий муносабатларни бозор иқтисодиёти шароитидаги мазмуни, объектига қараб бир неча **турларга** ажратиш мумкин. Жумладан:

- мутлақ ашёвий-ҳуқуқий муносабатлар;
- мутлақ нисбий ашёвий-ҳуқуқий муносабатлар (хўжалик юриш, оператив бошқариш);
- ўз хўжалик фаолиятини юритиш бўйича мутлақ-ҳуқуқий муносабатлар;
- номулкий-ҳуқуқий муносабатлар;
- нисбий-ҳуқуқий муносабатлар.

Мутлақ ашёвий ҳуқуқий муносабатнинг объекти ашё ҳисобланиб, бу тарздаги муносабатлар учун характерли хусусият шундан иборатки, субъект қонун йўл қўйган асосларда ўзининг мулкка бўлган ҳуқуқини, яъни эгалик, фойдаланиш ва тасарруф этиш бўйича хулқ-атворини белгиловчи ҳаракатни амалга оширади.

Хўжалик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ашёвий муносабатлар ишлаб чиқариш, товар айирбошлаш, тақсимот ва ишлаб чиқариш истеъмол билан чамбарчас боғлиқдир. Ишлаб чиқаришдан ташқаридаги, шахсий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган предметлар хўжалик-ҳуқуқий ашёвий муносабатлар объекти бўла олмайди. Масалан, савдо ташкилотлари томонидан аҳолига сотиш учун олинган товарлар мулк ҳуқуқи объекти ҳисобланади. Бу тарздаги мол-мулк фуқаро эгаллигига ўтиши билан фуқаролик ҳуқуқи қоидалари билан тартибга солинадиган фуқаро мол-мулки объектига айланади.

Мутлақ нисбий ашёвий-ҳуқуқий муносабатлар жумласига хўжалик юритиш ва оператив бошқаришни киритиш мумкин. Бундан ташқари, умрбод мерос қилиб қолдириладиган мулк, хўжалик фаолиятини юритиш учун ижара ва бошқа тартибда мулкка эга бўлиш муносабатларини киритиш мумкин. Бундай мулкдорлар муносабати мутлақ нисбийдир. Чунки, бу муносабат субъектлари ўзларининг мулккий ҳуқуқларини ўзгаларнинг эркисиз амалга ошира олмайди, улар мулк эгаси билан нисбий ҳуқуқий муносабатда бўлиб, ушбу мулкларни эгаллайди, фойдаланади ва тасарруф этади.

Ўз ҳўжалик фаолиятини юритишдаги мутлақ ҳуқуқий муносабатлар субъект ўз фаолиятини эркин юритишда вужудга келиб, мазкур фаолият муносабат объекти сифатида майдонга чиқади. Бунда ҳўжалик юритишни қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда амалга оширадиган шахс учун мажбур шахс бўлмайди. Бошқа барча шахслар ҳўжалик (тадбиркорлик) фаолиятини амалга ошираётган субъект фаолиятига тўсқинлик қилмасликлари лозим бўлади. Бунга мисол қилиб, ўз ҳўжалик фаолиятини юритаётган ҳўжалик юритувчи субъект томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг баҳосини белгилаши, таннархини шакллантириши, белгиланган норматив ҳужжатларга биноан санитария, гигиена, экологик, ёнғинга қарши талаблар бўйича ва ўзга фаолиятларни амалга оширишда вужудга келадиган мутлақ ҳуқуқий муносабатларни келтириш мумкин. Мабодо, ҳўжалик юритувчи субъект белгиланган тартибга ҳилоф иш тутса, ваколатли давлат органи йўл қўйилган ҳуқуқбузарликни бартараф этиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатни амалга ошириши, жумладан, зарарларни ундиришни талаб қилиши мумкин. Бундай ҳолда вужудга келадиган муносабатлар, албатта, нисбий характерда бўлади.

Номулкий ҳуқуқий муносабатлар ҳўжалик юритувчи субъектлар ўз фаолиятларида фойдаланадиган номоддий неъматлар, хусусан, фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, товар ишлаб чиқарилган жой номи, тижорат сиридан фойдаланишда, шунингдек ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш каби жараёнларда вужудга келадиган муносабатлар ҳисобланади. Булар каби номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар мутлақ ҳисобланади, чунки бундай неъматларга нисбатан ҳўжалик юритувчи субъектнинг мутлақ ҳуқуқи қонун билан эътироф этилган ва бу каби мутлақ ҳуқуқ объекти бўлган интеллектуал фаолият натижалари ва ўзига ҳос воситаларидан учинчи шахслар ҳуқуқ эгасининг розилиги билангина фойдаланишлари мумкин, ҳолос.

Нисбий ҳуқуқий муносабатлар, аввало, мажбуриятда намоён бўлиб, бунда икки ёки ундан ортиқ шахслар ўзаро ҳуқуқ ва мажбурият соҳиблари бўлади. Бу ерда биз кредитор ва қарздор ўртасидаги мажбуриятда нисбий муносабатларни кўрамиз, аммо ҳар

доим ҳам нисбий-ҳуқуқий муносабатлар мажбурият-ҳуқуқий муносабатлари шаклида бўлмаслиги мумкин. Масалан, бир неча шахслар иштирокидаги биргаликда ҳўжалик фаолияти юритиш тўғрисидаги келишув, ширкатга бирлашиш, чет эл инвестори билан қўшма корхона тузиш ва капитални сарфлаш тўғрисидаги битимларда кредитор ва қарздор иштирок этмаслиги мумкин ёки иштирокчиларни мажбурият-ҳуқуқий муносабатларга киришган дейиш қийин. Бу ерда биз шахсларнинг ўзаро куч ва маблағларни сарф қилиш асосида умумий ҳўжалик юритиш мақсадида бирикиш муносабатларини кўришимиз мумкин. Шунинг учун нисбий ҳўжалик-ҳуқуқий муносабатлар нафақат мажбурият ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади, балки ундан ҳам кенгроқ муносабатларни ўз ичига қамраб олади. Шартномага асосланган барча муносабатлар нисбий ҳуқуқлар жумласига киради.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ҳўжалик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий муносабатлардан бирмунча кенгрокдир. Ҳўжалик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқи тартибга соладиган мулкӣй ва номулкӣй муносабатлар доираси фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган мулкӣй ва номулкӣй муносабатлар доираси ичида туради. Ҳўжалик ва тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари бир вақтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўлиши мумкин, аммо фуқаролик ҳуқуқининг субъекти ҳўжалик ҳуқуқининг ёки тадбиркорлик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланмаслиги мумкин. Масалан, жисмоний шахс ўз эҳтиёжларини кондириш учун ашё харид қилиш жараёнида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришар экан, у на ҳўжалик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиси, на тадбиркорлик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиси бўлади, аммо у тадбиркор шахс мақомини олган ҳолда тадбиркорлик фаолияти юритиш мақсадида товар сотиб олар экан, бир вақтнинг ўзида ҳам фуқаролик, ҳам тадбиркорлик, ҳам ҳўжалик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиси ҳисобланади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, ҳўжалик-ҳуқуқий муносабатлар доираси тадбиркорлик-ҳуқуқий муносабатлар доирасидан анчайин кенгрокдир. Шу боис, ҳар қандай тадбиркорлик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиси ҳўжалик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиси ҳисобланса-да, аммо аксинча бўлмаслиги мумкин, чунки тадбиркорлик муносабатларида субъект

ҳар доим таваккал қилиб, ўз мулкӣ жавобгарлиги асосида фойда олишни ўз олдига мақсад қилиб иш юритади. Хўжалик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчилари фаолияти эса, ҳар доим ҳам фойда олишга қаратилган бўлмаслиги мумкин ва ҳ.к. Қолаверса, иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солиш жараёнида вужудга келадиган муносабатларни ҳам хўжалик-ҳуқуқий муносабатлар ва бир вақтнинг ўзида тадбиркорлик-ҳуқуқий муносабатлар дейиш мумкин.

Хўжалик-ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида давлат, маъмурий-ҳудудий тузилмалар, корхоналар ва уларнинг бўлинмалари, юридик шахс тузмасдан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи тадбиркор фуқаролар иштирок этишлари мумкин. Улар барча иқтисодий ишлаб чиқариш жараёнларида, жумладан, моддий ишлаб чиқариш, айирбошлаш, ишлаб чиқариш, тақсимот жараёнларида фаол иштирок этиб, муносабатга киришадилар.

Хўжалик мажбуриятлари тўғрисида сўз кетар экан, хўжалик субъектлари қайси жабҳада фаолият юритишларидан қатъи назар уларни қуйидагича турларга ажратиш мумкин:

- оператив хўжалик мажбуриятлари;
- хўжалик бошқарув мажбуриятлари;
- ички хўжалик мажбуриятлари.

Оператив хўжалик мажбуриятлари хўжалик ҳуқуқи субъектларининг махсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизмат кўрсатиш соҳасида ўзаро шартномавий муносабатлари туфайли вужудга келади. Тадбиркор фуқаролар ҳам мазкур ҳуқуқий муносабатнинг субъекти ҳисобланадилар. Хўжалик ҳуқуқи субъектлари хўжалик фаолиятини амалга оширишда оператив хўжалик мажбуриятларининг мукамал бўлиши учун ўз фаолиятларини режалаштирадилар.

Хўжалик ҳуқуқининг субъектлари ичида корхона муҳим ўрин тутиб, ўз фаолиятини мустақил режалаштиради ва хом ашё ресурслари ҳамда материалларнинг мавжудлигини ишлаб чиқарилаётган махсулотга, бажарилаётган ишга белгилайди, шу билан бир қаторда, у давлат эҳтиёжлари учун шартнома асосида махсулот ишлаб чиқаради, ишларни бажаради ва хизмат кўрсатади.

Хўжалик ҳуқуқи субъектлари барча жабҳаларда ўз хўжалик фаолиятларини амалга оширишда бошқа субъектлар билан муносабатларини шартномавий мажбурият негизида курадилар. Ҳатто, субъект давлат эҳтиёжлари учун ишларни бажараётган ва маҳсулотни етказиб бераётган тақдирда ҳам, давлат (унинг органлари) билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатлар шартнома асосида ўрнатилади ва унга мувофиқ маҳсулотни ишлаб чиқариш, ишларни бажариш юзасидан иккинчи тарафни давлат хом ашё ёки техника воситалари билан таъминлаш мажбуриятларини олиши мумкин.

Хўжалик бошқарув мажбуриятлари тўғрисида сўз кетар экан, бу турдаги мажбуриятларни, аввало, давлат органлари ҳужжатлари, шунингдек давлатлараро битимлар, ҳудудлар ва корхона (бирлашма)лар ўртасидаги шартномалар асосида келиб чиқишини таъкидлаш жоиз. Масалан, давлат эҳтиёжлари учун капитал қурилишни молиялаштириш мақсадида давлат бюджетини тасдиқлаш тўғрисидаги ҳужжат тегишли мажбурият келтириб чиқаради. Мазкур ҳужжатга асосан давлат ёки ҳужжатда кўзда тутилган маъмурий-ҳудудий тузилма (маҳаллий бюджет) молиялаштирувчи ҳисобланса, ишни бажарувчи маблағни қабул қилувчи ҳисобланади. Шунингдек, бундай мажбурият монополияга қарши курашувчи орган томонидан чиқарилган ҳужжат асосида ҳам келиб чиқиши мумкин. Бунга асосан корхона ишлаб чиқаришни ҳужжатда кўзда тутилган тарзда ташкил қилишга масъул бўлади ва ҳ.к.

Давлат идоралари ва мансабдор шахслар ўзларининг қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган ваколатларига мувофиқ тарздагина корхонага кўрсатма беришлари мумкин.

Давлат идоралари ёки ўзга идоралар ўз ваколатларига қирмайдиган ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига ҳилоф ҳужжатларни қабул қилган тақдирда корхона бундай ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб, ариза билан судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Корхона ҳуқуқини бузган давлат идораси ёхуд уларнинг мансабдор шахслари кўрсатмаларини бажариш натижасида, шунингдек, бундай идоралар ёки уларнинг мансабдор шахслари корхонага

нисбатан қонунда кўзда тутилган мажбуриятларни тегишлича амалга оширмаганликлари оқибатида корхонага етказилган зарарни тўлайдилар. Зарарни тўлаш тўғрисидаги низоларни суд ёки хўжалик суди ўз ваколатларига мувофиқ ҳал қилади.

4. Тадбиркорлар иштирокида тузиладиган шартномалар

Мустақил республикамизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотлар, маъмурий буйруқбозлик тузимидан воз кечиш ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ўзгаришларни амалга оширишни ва биринчи навбатда, ишлаб чиқариш-хўжалик алоқалари ўрнатишнинг бозор муносабатларига мос шакл ва услубларини яратишни тақозо қилди.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, илгари «Бир корхонанинг иккинчи корхонага маҳсулот етказиб бериши, уларни қайси ҳудудда жойлашганлигидан қатъи назар марказлаштирилган тарзда амалга оширилар ва бунинг учун маблағлар ва фондлар ажратилар эди. Бошқача қилиб айтганда, маҳсулот керакми ёки керак эмасми, унга талаб борми ёки йўқми, бундан қатъи назар, у бутун Иттифок бўйича мол етказиб берувчилар ва истеъмолчиларга тақсимланиб чиқилар эди. Бириктирилган истеъмолчи эса бу маҳсулотни олиши ва ўз навбатида, ўз маҳсулотини бошқа корхоналарга етказиб бериши шарт эди»¹. Яъни, корхоналар ўртасидаги хўжалик муносабатлари ажратилган лимитлар, фондлар, нарядлар ва буюртмаларга асосланган бўлиб, шартномалар тузилмас, тузилса ҳам иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган ҳужжат сифатида қаралар эди.

Бозор муносабатлари шароитида эса, шартномалар — барча мулк шаклидаги корхоналар, шунингдек тадбиркорлар ҳамда бошқарув органлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ўрнатувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Шартномаларнинг етакчилик роли ва иқтисодий муносабатларни ўрнатишнинг янги тамойиллари ҳуқуқий жиҳатдан Ўзбе-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т.: Ўзбекистон. 1995. — Б.209—210.

кистон Республикасининг Фукаролик кодекси; мулк; кооперация; ижара; тадбиркорлик; деҳқон, фермер, ширкат ҳўжаликлари; акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; банклар ва банк фаолияти; чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторларнинг кафолатлари; ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги ва бошқа қонунларда белгилаб қўйилган.

Шартнома деб, икки ёки бир неча (жисмоний ёки юридик) шахснинг ҳуқуқлар ва бурчларни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувига айтилади.

Шартнома тарафларнинг битими (келишуви) сифатида қўйидаги белгилар билан характерланади:

- а) тарафлар эркининг эркин ифодаланиши;
- б) унинг мазмунини ташкил этувчи барча муҳим шартлар бўйича тарафларнинг келишганлиги;
- в) тарафларнинг ўз мажбуриятлари бўйича ҳаракатларини (қоида тариқасида) ҳақ эвазига бажариши;
- г) шартнома муносабатларида тарафларнинг тенглиги;
- д) шартномани ижро қилишнинг юридик кафолати;
- ж) шартнома мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарлик.

Ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ҳўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш вақтида юзага келадиган муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Фукаролик кодекси, «Ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ҳўжалик шартномаси деб, тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса, товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишувга айтилади.

Юридик шахслар, шунингдек юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар ҳўжалик шартномаларининг субъектлари (тарафлари) бўлади.

Хўжалик шартномаси тарафлари белгиланган тартибда қуйидаги *ҳуқуқларга* эга:

хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш муносабати билан зарур бўлган маълумотномалар ва бошқа ҳужжатларни сўраш ва олиш;

хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ масалалар юзасидан экспертларнинг ёзма хулосаларини сўраш ва олиш, мутахассислар билан маслаҳатлашиш;

давлат органлари ва бошқа органларга, мансабдор шахсларга илтимосномалар билан мурожаат этиш ҳамда шикоятлар бериш ва улардан асослантирилган ёзма жавоблар олиш;

бошқа тарафнинг иктисодий ахволи, нуфузи ва ишчанлик жиҳатлари хусусидаги маълумотларни тўплаш;

хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг қонунда назарда тутилган воқеалари ва усулларини қўллаш.

Хўжалик шартномасининг тарафлари қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган ўзга ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Хўжалик шартномаси *тарафлари*:

хўжалик шартномалари тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этишлари;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда хўжалик шартномаларининг ўз вақтида тузилишини таъминлаши;

тузилган хўжалик шартномалари бўйича зиммаларига олинган мажбуриятларни ўз вақтида ва тегишли тартибда бажаришлари шарт.

Хўжалик шартномаси тарафлари қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган бошқа мажбуриятларга ҳам эга бўлади.

Хўжалик шартномаси – фуқаролик-ҳуқуқий шартнома ҳисобланиб, унга нисбатан Фуқаролик кодексининг битимлар ва шартномаларга тегишли барча нормалари татбиқ қилинади.

Шу билан бир қаторда, *хўжалик шартномаси* ўзига хос *хусусиятларга* эга бўлиб, улар қуйидагилардир:

биринчидан, шартнома фақат тадбиркорлик фаолияти соҳасида, яъни фойда олиш мақсадида;

иккинчидан, шартнома юридик шахслар ва якка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорлар ўртасида;

учинчидан, шартнома товарлар бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш тўғрисида;

тўртинчидан, шартнома фақат ёзма тарзда тузилади.

Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги шартномавий муносабатларнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат: ҳўжалик шартномалари тузишнинг эркинлиги; тарафларнинг ўзаро манфаатдорлиги; шартнома интизомига риоя этиш; тарафларнинг ўзаро мулкый жавобгарлиги.

Ҳўжалик шартномалари фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг бир кўриниши бўлганлиги сабабли шартнома тузиш эркинлиги тамойили ҳам Фуқаролик кодексида белгиланган қоидаларга асосланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1-моддасида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги, мулкнинг дахлсизлиги билан бир қаторда шартнома эркинлиги ҳам фуқаролик ҳуқуқининг асоси сифатида таърифланади. Шартнома эркинлигининг моҳияти ва маъноси кодекснинг 354-моддасида очиб берилган. Бу моддада барча фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркин деб эътироф этилганлар.

Шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмайди, шартнома тузиш бурчи Фуқаролик кодексида, бошқа қонун ёки олинган мажбуриятда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Масалан, агар тегишли маҳсулот турига давлат бурютмаси берилган бўлса, давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот етказиб бериш шартномасини тузиш мажбурийдир.

Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни, шунингдек турли шартномаларнинг элементларини ўз ичига оладиган аралаш шартномани ҳам тузишлари мумкин.

Шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатлари императив нормаларида кўрсатиб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

Мисол учун, кишлок хўжалиги маҳсулотлари контрактация шартномасида бошқа шартлар билан бир каторда хўжаликка белгиланган фойздан кам бўлмаган миқдорда аванс тўлаш назарда тутилиши лозим.

Шундай қилиб, барча хўжалик юритувчи субъектлар шартнома тузишда эркиндирлар, яъни улар нима ҳақда, ким билан шартнома тузишни танлашлари, мажбуриятларни, ўзаро хўжалик муносабатларининг амалдаги қонунларга зид бўлмаган бошқа ҳар қандай шартларини мустақил аниқлашлари мумкин.

Демак, **хўжалик шартномаси** – тарафлар ўртасидаги мажбуриятлар келиб чиқишининг асоси ҳисобланади; хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий фаолиятини режалаштиришга асос бўлади; тарафлар ўртасидаги мулкӣ муносабатларнинг ҳуқуқӣ шакли ҳисобланади.

5. Тадбиркорлик қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик

Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқӣ базаси тўғрисида»ги Қонуни 25–32-моддаларида хўжалик шартномаларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарлик қоралари назарда тутилган.

Жумладан қонунда қуйидаги ҳолатлар бўйича жавобгарлик белгиланган:

- товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юборганлик, тўлиқ етказиб бермаганлик учун;
- сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган товарларни етказиб берганлик учун;
- бут бўлмаган товарларни етказиб берганлик учун;
- товарларни марка белгисисиз, шунингдек товарни идишсиз ёки ўралмаган ҳолда етказиб берганлик учун;
- аккредитивдан фойдаланмаганлик учун;
- тўлов, товар-транспорт ҳужжатларини юборишни кечиктирганлик учун;
- товарларни танлаб олмаслик ёки уни рад этганлик учун;

– товарлар ҳақини тўламаганлик ёки ўз вақтида тўламаганлик учун;

– маблағларни акцептсиз ҳисобдан чиқарганлик учун.

Шу ўринда, кўрсатиб ўтилган жавобгарликнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиш лозим, чунки қонунда белгиланган жавобгарлик чоралари ҳозирги вақтда суд амалиётида кенг қўлланилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуни 25-моддаси товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юборганлик, тўлиқ етказиб бермаганлик, ишларни бажармаганлик ёки хизмат кўрсатмаганлик учун товар етказиб берувчи (пудратчи)нинг сотиб олувчига (буюртмачига) кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлаш тарзида жавобгарлигини белгилайди, лекин бунда пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган товарлар, бажарилмаган ишлар ёки кўрсатилмаган хизматлар баҳосининг 50 фоизидан ошиб кетмаслиги лозим. Пеняни тўлаш шартнома мажбуриятларини бузган тарафни товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юбориш, тўлиқ етказиб бермаслик ёки хизматларни кўрсатмаслик оқибатида етказилган зарарни қоплашдан озод этмайди. Мазкур модда хўжалик алоқаларининг деярли барча соҳаларида (олди-соти, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, пудрат, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш ва ҳоказо) юзага келадиган шартномавий муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажармаганлик учун жавобгарликни белгилайди.

Қонун жавобгарлик чорасини белгилашда пеня миқдорини 0,5 фоиз деб белгиланган бўлса-да, унинг энг юқори миқдорини 50 фоиздан ошиб кетмайдиган миқдорда чегаралаган, бироқ тарафлар шартномада бундан ҳам юқори ёки кам миқдордаги жавобгарлик чораларини белгилашлари мумкин. Қонуннинг 26-моддаси сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган товарларни (ишларни, хизматларни) етказиб берганлик учун жавобгарликни белгилайди.

Бунда етказиб берилган товарлар (ишлар, хизматлар)нинг сифати, ассортименти ва нави бўйича стандартлар, техник шартлар, намуналарга (эталонларга), қонун ҳужжатларида ёки ҳўжалик шартномасида белгиланган бошқа мажбурий шартларга мос келмаган тақдирда сотиб олувчи (буюртмачи) қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади:

- товарлар, бажарилмаган ишлар ёки кўрсатилмаган хизматларни қабул қилишдан бош тортишга;

- уларнинг ҳақини тўлашни рад этишга;

- етказиб берувчидан (пудратчидан) сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган товарлар (ишлар ва хизматлар) қийматининг 20% миқдорида жаримани ундириб олишга;

- агар товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, тўланган суммани белгиланган тартибда қайтаришни талаб қилишга.

Жаримани ҳисобдан чиқариш тўғрисидаги тўлов талабномаси етказиб берувчи (пудратчи)га хизмат кўрсатувчи банк муассасасига лозим даражада эмаслиги тўғрисида далолатнома тузилгандан кейин 10 кундан кечиктирмай тақдим этилиши лозим.

Жаримани ҳисобдан чиқариш тўғрисидаги тўлов талабномаси белгиланган 10 кунлик муддатни бузган ҳолда тақдим этилган ҳолларда, жаримани ундириш белгиланган тартибда амалга оширилади. Бут бўлмаган товарлар етказиб берилган тақдирда сотиб олувчи (буюртмачи) товарларни бутлаб беришни талаб қилишга ҳақли. Етказиб берувчи сотиб олувчининг (буюртмачининг) талабини олган пайтдан бошлаб, агар тарафларнинг келишувида ўзга муддат белгиланган бўлмаса, 15 кунлик муддат ичида товарларни бутлаб бериши шарт;

бундан буён товарлар бутлаб берилгунга қадар уларнинг ҳақини тўлашдан бош тортишга, агар товарларнинг ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, белгиланган тартибда тўланган суммалар қайтарилишини талаб қилишга;

етишмаётган қисмлар қийматини қўшган ҳолда етказиб берувчидан бут бўлмаган товарлар қийматининг 20% миқдорида жарима ундиришга;

товарларни етказиб берувчи белгиланган муддатда товарларни бутлаб бермаса, бут бўлмаган товарларни қайтариб бериш ҳамда бут бўлмаган товарларни бутланган товарларга алмаштиришни талаб қилишга ҳақли.

Бут бўлмаган товарларни етказиб берганлик қайсидир жиҳатдан товарларни тўлиқ етказиб бермаганликка ўхшаб кетади. Шунинг учун ҳам улар ўртасидаги тафовутни аниқлаштириш мақсадга мувофиқдир. Тўлиқ етказиб бермаганлик – шартноманинг амал қилиш муддати давомида унинг товарларни тўлиқ етказиб бериш ҳақидаги шартларининг бажарилмаслигидир.

Бут бўлмаган товарларни етказиб берганлик эса шартнома, давлат стандартлари, техник шартлар ва бошқа меъёрий-техник ҳужжатлар билан назарда тутилган ашёлар, эҳтиёт қисмлар ва бошқа элементларсиз тайёрланган (ишлаб чиқарилган) ёки улар бўлган тақдирда ҳам асосий белгиланишдаги товарга қўшиб бермаган ҳолда товарларни етказиб беришдир.

Қонунда товарларни марка белгисисиз, шунингдек товарни идишсиз ёки ўралмаган ҳолда етказиб берганлик учун ҳам жавобгарлик белгиланган. Унга кўра, жавобгарлик етказиб берувчи томонидан қўйидаги шартлар: марка белгиси қўйилмаган; лозим даражада маркировкаланмаган; идишсиз ёки ўралмаган; тегишли идишга жойланмаган; лозим даражада ўралмаган ҳолда товарлар етказиб берилган тақдирда келиб чиқади.

Етказиб берувчи томонидан ушбу шартлар бажарилмаган тақдирда сотиб олувчи (буюртмачи) қўйидаги ҳуқуқларга эга бўлади: бундай товарлар қийматининг 5% миқдорида жаримани ундиришга; товар қабул қилингандан кейин яна жўнатилиши ёки сақланиши керак бўлган ҳолларда, жарима ундиришдан ташқари ўз кучи билан ва етказиб берувчи ҳисобидан товарларни ўраш ва идишларга жойлашга; сотиб олувчи (буюртмачи) билан етказиб берувчи бир шаҳарда жойлашган бўлса, ундан товарларни ўраб беришни ёки идишларга жойлаб беришни талаб қилишга.

Маркировка – бу товарнинг ўзи ёки у жойлаштирилган идишга тушириладиган ёзувлар, шартли белгилар ва расмлар бўлиб, товар сифатининг ўзига хос гувоҳномасидир, чунки маркировкага қараб товарнинг сифати учун жавоб берадиган ишлаб чиқарув-

чини (тайёрловчини) аниқлаш мумкин. Лозим даражада маркировкаламаслик – стандартлар, техник шартлар ёки шартнома шартларини бузган ҳолда товарларни маркировкалашдир, жумладан: маркировкада кўрсатилиши мажбурий бўлган бир ёки бир неча реквизитларнинг кўрсатилмаганлиги; маркировка ёзувининг ёки белгисининг ноаниқ туширилганлиги ва уларни ўқиш имкониятини бермаслиги.

Товарларнинг идиши ёки ўраш воситаси (упаковка) – товарларни ташқи муҳит таъсиридан, шикастланишдан, камайиб кетишидан сақланишини таъминлайдиган ҳамда уни ташиш, сақлаш ва реализация қилиш жараёнини енгиллаштирадиган восита ёки воситалар йиғиндисидир.

Аккредитивдан фойдаланмаганлик учун қонунда товар етказиб берувчининг (пудратчининг) жавобгарлиги белгиланган.

Аккредитив – нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланиладиган шакллардан бири бўлиб, бунда аккредитив очган банк (банк эмитент) мижоз-тўловчининг (харидорнинг, буюртмачининг) топшириғи билан маблағларни олувчига (етказиб берувчига, пудратчига) аккредитивда назарда тутилган барча шартлар бажарилган тақдирда тўловни амалга ошириш мажбуриятини олади.

Фуқаролик кодексининг 797-моддаси талабларига кўра, аккредитивнинг амал қилиш муддати ва у бўйича ҳисоб-китоб қилиш тартиби пул маблағларини тўловчи билан олувчи ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади. Шартномада яна қуйидагилар кўрсатилган бўлиши керак: банк-эмитентнинг (аккредитив очган банкнинг) номи; аккредитивнинг тури ва уни бажариш усули; маблағларни олувчини аккредитив очилганлиги ҳақида хабардор қилиш усули; аккредитив бўйича маблағлар олиш учун олувчи томонидан тақдим этиладиган ҳужжатларнинг тўлиқ рўйхати ва аниқ тавсифи; товарлар жўнатилганидан (хизматлар кўрсатилган, ишлар бажарилганидан) кейин ҳужжатларни тақдим этиш муддатлари, уларни расмийлаштиришга қўйиладиган талаблар.

Қонуннинг 29-моддасига мувофиқ, товар етказиб берувчи (пудратчи) талабига биноан қўйилган аккредитив у амал қиладиган муддат ичида фойдаланилмаса, етказиб берувчи (пудратчи) сотиб

олувчига (буюртмачига) аккредитивнинг фойдаланилмаган суммасининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди. Қонуннинг 30-моддаси тўлов, товар-транспорт ҳужжатларини юборишни кечиктирганлик учун етказиб берувчининг (пудратчининг) жавобгарлигини белгилайди.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам тўлов ёки товар-транспорт ҳужжатларининг нусхасини юбориш ва бошқа ахборотни тақдим этиш тартиби тарафлар ўртасида тузилган шартномада белгиланиши ва унда қуйидаги шартлар кўрсатилган бўлиши лозим:

- қайси тўлов ҳужжатлари юборилиши шартлиги;
- қайси товар-транспорт ҳужжатлари юборилиши шартлиги;
- бу ҳужжатларни юбориш муддати (товар жўнатилгандан кейин неча кун ичида юборилиши лозимлиги);
- товарлар жўнатилганлиги тўғрисидаги ахборотга нималар кириши ва ахборот қандай тартибда (телефонограмма, факс, хат, телеграмма ва ҳ.к.) ва неча кун ичида берилиши лозимлиги;
- тарафлар ўртасидаги алоқа шартлари ва алоқа воситаларининг рақамлари билан коди.

Тўлов ёки товар-транспорт ҳужжатларининг нусхасини юбориш ва бошқа ахборотни тақдим этиш тартиби тарафлар учун бажарилиши мажбурий бўлган бошқа меъёрий ҳужжатлар (қарор, йўриқнома, давлат стандарти ёки техник шартлар)да белгиланган бўлиши мумкин. Мазкур ҳужжатларни вақтида юбормаганлик ёки бошқа ахборотни тақдим этмаганлик тарафлар ўртасидаги ҳўжалик алоқаларининг издан чиқишига, сотиб олувчининг (буюртмачининг) қабул қилиб олинган товарларни вақтида қирим қилмаслигига, етказиб берилаётган товарларни жойлаштириш учун тайёргарлик кўрилиши лозимлиги сабабли хабарномасиз келган товарларни жойлаштиришда муаммолар туғилишига сабаб бўлиши мумкин.

Ҳўжалик низолари деганда, ҳар қандай юридик шахс ёки якка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар – ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларининг бузилиши натижасида улар ўртасида юзага келадиган келишмовчиликлар тушунилади.

Бу низолар иқтисодиёт соҳасидаги юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқади.

Ҳўжалик низоларини қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун ҳўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар;

шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар;

мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низолар;

мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки тегишли даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар;

мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар;

мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;

етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар. Бу турдаги низолар давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида етказилган зарар билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкин;

шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низолар;

давлат органлари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган, ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган ман-

фаатларини бузадиган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга ошириладиган ижро ҳужжатини ёки бошқа ҳужжатни ижро этилиши мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

давлат рўйхатига олишни рад этганлик ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатига олишдан бош тортганлик устидан берилган шикоятлар билан боғлиқ низолар;

агар қонунда сўзсиз (акцептсиз) тартибда жарима ундирилиши назарда тутилмаган бўлса, текширув вазифаларини амалга оширувчи давлат органлари томонидан ташкилотлар ва фуқаролардан жарималар ундириш тўғрисидаги низолар;

текширув вазифаларини амалга оширувчи органлар томонидан қонун ҳужжатларининг талабларини бузган ҳолда сўзсиз (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш тўғрисидаги низолардир.

Назорат учун саволлар

1. Тадбиркорлик ҳуқуқига таъриф беринг.
2. Тадбиркорлик ҳуқуқининг тамойилларини санаб ўтинг, уларга тавсиф беринг.
3. Тадбиркорлик ҳуқуқи қандай манбаларга асосланади?
4. Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектларини санаб, уларга қисқача тавсиф беринг.
5. Юридик шахс тузмасдан туриб якка тартибдаги тадбиркорлик фаолиятини юритиш деганда нимани тушунасиз?
6. Тадбиркорлик фаолияти деганда нимани тушунасиз?
7. Тадбиркорлар иштирокида тузиладиган қандай шартномаларни биласиз?
8. Тадбиркорлар ўртасида тузиладиган шартномаларнинг ўзига хос жиҳатларини ёритиб беринг.
9. Тадбиркорлик қоидалари бузилганда қайси турдаги жавобгарлик келиб чиқади?

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарх: Илмий шарҳлар. Т.1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Baktria press, 2013. – 912 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарх: Илмий шарҳлар. Т.2. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Baktria press, 2013. – 912 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарх: Илмий шарҳлар. Т. 3. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Baktria press, 2013. – 800 б.
4. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. – 322 б.
5. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 614 б.
6. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.
7. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1–2-том. Ш.Н. Рўзиназаров ва бошқалар. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
8. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Ф.Х. Отахоновнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
9. Хозяйственное (предпринимательское) право. Учебник. // под ред. Окюлова О. – Т.: ТГЮИ, 2010. – 560 с.
10. Окюлов О., Отахонов Ф. Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш муаммолари. – Тошкент, ТДЮИ, 2010. – 200 б.

6-мавзу. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИНИНГ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси ва аҳамияти.
2. Меҳнат шартномаси ва уни тузишга доир талаблар.
3. Иш вақти, дам олиш вақти ва меҳнат ҳақи миқдори.
4. Интизомий жавобгарлик.
5. Меҳнатни муҳофаза қилиш тушунчаси ва унинг аҳамияти.
6. Меҳнат низолари тушунчаси ва унинг классификацияси.

1. Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси ва аҳамияти

Бозор муносабатлари тизими нафақат мулкӣ, иқтисодӣ муносабатлар, шунингдек, мулк билан боғлиқ бўлмаган бошқа хил ижтимоӣ муносабатлар асосида унинг субъектларининг фаол иштирокини қонун асосида тартибга солиш замирида юзага келади. Бозор муносабатларини ҳуқуқӣ тартибга солишда бошқа ҳуқуқ соҳалари каби меҳнат ҳуқуқи ҳам алоҳида ўринга эга.

Меҳнат ҳуқуқи — бу меҳнат муносабатларининг юзага келиши, амал қилиши ва бекор бўлишини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари йиғиндиси бўлиб, мазкур нормалар ходимларнинг ўзаро биргаликда меҳнат қилиш тартибини, меҳнат меъёрларини, меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат низоларини кўриб чиқиш тартибини белгилайди.

Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти ривожланиб бораётган ҳозирги пайтда тадбиркорлик ва ишбилармонлик фаолияти кенг тарқалиб, аҳоли даромад манбаларининг анъанавий шакллари юзага келаётган бўлса-да, фуқароларнинг корхона ва ташкилотларда ёлланиб ишлашлари орқали миллий даромад яратилишида қатнашаётганлари, иш ҳақи сифатида даромад олиш йўли билан эса, ушбу миллий даромаддан ўз улушларини олаётганлари жамият иқтисодий ҳаётида салмоқли ўринга эга бўлиб бормокда. Ана шундай шароитда фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқларини рўёбга чиқаришнинг ҳуқуқӣ механизмини чуқур англаб етиш, бу механизмнинг самарали ишлашини таъминлаш катта аҳамиятга эга.

Маълумки, меҳнат қилиш ҳуқуқи фуқароларнинг энг муҳим ижтимоӣ-иқтисодий ҳуқуқларидан саналади ва шу сабабли бу

соҳадаги ҳуқуқларнинг таъмин этилиши шахснинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мулкий мустақил бўлган шахсгина тўла мустақилдир.

Ҳар қандай давлат бозор муносабатларига ўтар экан, сўзсиз бу борада ҳал этиши керак бўлган энг муҳим ҳам моддий, ҳам ижтимоий вазифалардан бири, бу меҳнат қилиш ҳуқуқларини кафолатлаш ҳамда уларни муҳофаза қилишдан иборатдир. Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига юз тутиши, турли мулк шаклидаги корхоналарнинг ташкил этилиши, ўз навбатида, меҳнат бозорининг кенгайиши ва ўсишига замин яратди. Бугунги кунда бозор муносабатларининг узлуксиз чуқурлашиб ва такомиллашиб бораётганлиги, бозорнинг мустақил сектори сифатида мамлакатимизда меҳнат бозорининг шаклланаётганлиги, ишчи кучининг тобора кўпроқ товар сифатидаги хусусиятлари намоён бўлаётганлиги ҳам меҳнатга, меҳнат ҳуқуқларига янгича ёндашувларни тақозо этмоқда.

Ҳуқуқшунослик фанлари орасида инсон ҳуқуқлари, уларнинг кенгайтирилиши, таъминланиши муаммолари билан шуғулланувчи фан тармоқларидан бири бўлган меҳнат ҳуқуқи фани ўзига хос ўринни эгаллайди.

Зеро, меҳнат қилиш ҳуқуқи инсоннинг энг муҳим ижтимоий-иқтисодий-табiiй ҳуқуқларидан бири сифатида халқаро ҳуқуқий ҳужжатлардан ҳам, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида ҳам тўла эътироф этилган.

Мамлакатимиз иқтисодий фаол аҳолиси асосий қисмининг ёлланиб, меҳнат шартномаси асосида меҳнат қилиши ва шу орқали ўзи ҳамда оила аъзолари учун тирикчилик ўтказиш манбаига эга эканлиги меҳнат ҳуқуқи фанининг жамиятдаги мавқеи ортишига сабаб бўлмоқда.

Бозор муносабатлари тамойилларига таянувчи қатъий талаб ҳамда шартлар тобора кучайиб бораётганлиги «ходим – иш берувчи» муносабатларида ходим ҳуқуқларини давлат йўли билан ҳимоялаш ва кафолатлаш эҳтиёжини кучайтирмоқда. Буларнинг барчаси меҳнат ҳуқуқи билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш, улар хусусида чуқур илмий мушоҳада қилиш, ечимларини топиш ус-

тида илмий тадқиқотлар олиб борилишини изчил йўлга қўйишни талаб қилмоқда.

Инсон, давлат, жамият ҳаётида меҳнатнинг аҳамиятини янги-дан англаб етилаётганлиги, меҳнат билан боғлиқ муносабатлар, шу жумладан унинг ҳуқуқий масалалари, «ходим — иш берувчи — давлат — жамият» тарзидаги алоқаларда уларнинг ҳар бири эгал-лайдиган мавқеини меҳнат ҳуқуқи нуктаи назаридан илмий ўрга-ниш зарурлигига эътибор қаратилаётганлиги тараққиётимизнинг катта аҳамиятга эга бўлган ижобий ходисаси сифатида баҳолан-моғи лозим.

Жаҳон тажрибасида ҳамда дунёнинг бозор иқтисодиёти асо-сида ривожланган етакчи мамлакатларининг миллий қонунчилик тизимида меҳнат қилиш ҳуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя-лашнинг самарали усул ҳамда йиллар давомида синовдан ўтган воситалари ўзининг ҳуқуқий ифодасини топган. Уларни ўрганиш ҳамда бу соҳадаги миллий қонунчилигимизнинг янада такомил-лаштирилишида уларнинг ижобий хусусиятларидан унумли фой-даланиш фақатгина фуқароларимизнинг меҳнат қилиш ҳуқуқла-рини кафолатлаш ҳамда уларни муҳофаза қилишда эмас, айни пайтда давлатимиз ва жамиятимизнинг иқтисодий манфаатларини таъминлаш борасида ҳам муҳим ҳуқуқий аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, меҳнат ҳуқуқининг аҳамияти қуйида-гиларда намоён бўлади: ходимларни ижтимоий-ҳуқуқий муҳофа-залаш; фуқароларнинг меҳнат фаолиятлари учун нормал шарт-шароитларни яратиш; иш берувчиларнинг қонуний ҳуқуқ ва ман-фаатларини ҳимоялаш; ижтимоий-меҳнат муносабатларида ходим-лар, иш берувчилар ва давлатнинг ўзаро манфаатларини муво-фиклаштириш.

2. Меҳнат шартномаси ва уни тузишга доир талаблар

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддаси би-лан фуқароларга берилган меҳнат қилиш ҳуқуқларини амалга ошириш, ёлланма меҳнат қилиш ҳуқуқининг асосий ташкилий-ҳуқуқий шакли — фуқаро билан иш берувчи ўртасида тузилади-ган меҳнат шартномаси бўлиб, Меҳнат кодексининг 72-моддасида

келтирилган расмий таърифга кўра: «**Меҳнат шартномаси** — ходим билан иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишувдир».

Бироқ, ушбу расмий тариф меҳнат шартномасига хос барча жиҳатларни қамраб ололмайди. Чунки, меҳнат ҳуқуқи назарияси меҳнат шартномасига фуқаролар меҳнат қилиш ҳуқуқларининг рўёбга чиқарилиш шакли, меҳнат муносабатлари юзага келиши ва амалга ошиши асоси ҳамда меҳнат ҳуқуқи фани институтларидан бири сифатидагина эмас, балки ходим билан иш берувчи ўртасида юз берган юридик факт, ушбу фактни ўзида қайд этувчи ёзма ҳужжат ҳамда меҳнат муносабати тарафларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофазалашнинг юридик воситаси сифатида ҳам қарайди.

Меҳнат шартномаси тузилиши воситасида ходим ва иш берувчининг ўзаро муносабатлари индивидуаллаштирилади ҳамда ҳуқуқий тартибга солинади. Фақат меҳнат шартномаси тузилиши йўли билангина фуқаро ходим мақомини олади, меҳнат жамоасига қўшилади, корхона локал меъёрий ҳужжатлари, ички меҳнат тартиби қоидалари, меҳнат қонунлари тўла ҳажмда унга татбиқ этила бошланади.

Меҳнат қонунлари ишга қабул қилишни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солар экан, иш тури, жойи ва касб-корини танлаш эркинлиги, меҳнат ҳуқуқларининг амалга оширилишида барча фуқароларнинг ўзаро тенг эканликлари, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли табақаларини давлат қўллаб-қувватлашининг амалга оширилиши каби қоидаларга асосланади.

Меҳнат шартномаси юридик аҳамиятга эга ҳужжат сифатида қуйидаги **вазифаларини бажаради**:

— ходим ва иш берувчи ўртасида юзага келган меҳнат-ҳуқуқий муносабатни қонуний тарзда қайд этади;

— ходимни иш берувчига нисбатан ва иш берувчининг ўз ходимига нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятларини мустаҳкамлайди;

- ходимнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда ҳуқуқни тиклаш ва ҳимоя қилишда далил-ҳужжат бўлиб хизмат қилади;
- ходимнинг хизмат вазифалари доирасини белгилаб беради;
- ходимнинг корхонага ишга қабул қилинишини расмийлаштиришга асос бўлади ва шу асосга кўра ходим корхона меҳнат жамоаси таркибига қўшилади ҳамда жамоа аъзосига хос ҳуқуқлар ва мажбуриятларни қўлга киритади.

Меҳнат шартномаси унинг тарафлари ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи юридик ҳужжат сифатида муайян ҳолатларни ўзида ифодалайди ва бу ҳолатлар унинг мазмунини ташкил этади.

Меҳнат шартномасининг мазмуни тарафлар келишуви бўйича, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланади.

Ходимлар ва иш берувчилар ҳуқуқ ҳамда манфаатларини тўла ҳимоя қилиш учун меҳнат қонунчилиги меҳнат шартномасига қўйиладиган асосий талабларни, унинг тузилиши, ўзгартирилиши ва бекор қилиниши тартибларини белгилаб беради, меҳнат шартномасини тузиш билан боғлиқ кафолатларни назарда тутати. Меҳнат шартномаси тузиш воситасида ходим ва иш берувчи ўртасидаги муносабат предмети, доираси, шартнома томонларининг бир-бирларига нисбатан ҳақ-ҳуқуқлари аниқлаб олинади. Меҳнат шартномаси келгусида ходим ва иш берувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларни давом эттириш ва янада ривожлантириш учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат шартномаси унда иштирок этаётган тарафларнинг, биринчи навбатда, ходимнинг манфаатларини реал ва самарали тарзда таъминлаш мақсадида фақат ёзма равишда тузилиши лозим. Меҳнат кодексининг 74-моддасида белгиланганидек, меҳнат шартномаси ёзма шаклда тузилади.

Меҳнат шартномаси бир хил кучга эга бўлган икки нусхада, одатда, давлат тилида, зарур ҳолларда эса, ходим тушунадиган бошқа тилда ҳам тузилади ва томонлар имзолаганларидан сўнг кучга кирди, уларнинг ҳар бирига сақлаш учун берилади. Меҳнат шартномаси ишга қабул қилиш ваколатига эга бўлган раҳбар томонидан имзоланиб, унинг имзоси корхона муҳри билан (муҳр мавжуд бўлган

тақдирда) тасдиқланади. Шартномада томонларнинг манзиллари, бошқа маълумотлар кўрсатилади.

Меҳнат кодексида (73-модда) ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарори билан тасдиқланган тавсияларда кўрсатилганидек, меҳнат шартномаси (контракт) зарур шартлар ва қўшимча шартларни ўз ичига олади.

Қуйидагилар **меҳнат шартномаси (контракт)нинг зарур шартлари** ҳисобланади:

1) иш жойи — ходим ишга қабул қилинаётган корхона, муассаса, ташкилот (унинг таркибий бўлинмаси)нинг номи;

2) меҳнат функцияси — мазмуни лавозим йўриқномалари, малака мажбуриятлари ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган муайян мутахассислик, малака ёхуд лавозим бўйича иш (раҳбарлар, мутахассислар ва хизматчиларнинг ҳамда бошқаларнинг ягона тариф — малака маълумотномаси, малака маълумотномаларига мувофиқ);

3) иш бошланадиган кун — қонун ҳужжатларига мувофиқ тузилган меҳнат шартномаси имзоланган пайтдан бошлаб кучга киради, агар ишнинг бошланиши санаси қайд этилмаган бўлса, ходим шартнома имзоланган кундан кейинги иш кунидан (сменадан) кечикмай ишга тушиши шарт;

4) меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори ва бошқа шартлар. Меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори томонларнинг келишувига кўра белгиланади ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақи миқдоридан кам бўлиши ва энг кўп миқдор билан чегараланиши мумкин эмас.

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда айрим меҳнат шартномалари (контракт)ни тузишда зарур шартлар рўйхати кенгайтирилиши мумкин. Масалан, муддатли меҳнат шартномаси (контракт) тузишда ишнинг бошланиши санасигина эмас, балки унинг тамом бўлиш санаси ҳам қайд этилади. Ходимни муайян ишни бажариш даврига ишга қабул қилишда ходим амалга ошириши учун қабул қилинаётган аниқ иш кўрсатилади. Ўриндошлар билан меҳнат шартномаси (контракт) тузишда қонун ҳужжатлари билан назарда тутилган энг кўп муддат доирасида кундалик ишнинг аниқ муддати белгиланади.

Томонларнинг келишувига кўра меҳнат шартномаси (контракт)-да қўшимча шартлар назарда тутилиши мумкин. Улар томонларнинг мажбуриятларини аниқлаш, уларни тўлдириш, ходимга қўшимча имтиёз ва афзалликлар берилишини назарда тутиши мумкин.

Қўшимча шартларга қуйидагилар киритилиши мумкин:

ходимга меҳнат шароитлари белгиланган ҳолда ЯТММ ва ММда назарда тутилган қўшимча меҳнат мажбуриятлари юклаш;

бир неча касбда ишлаш тартиби ва шартлари кўрсатилган ҳолда меҳнат шартномаси (контракт)нинг мустақил шарти сифатида бир неча касб (лавозим)да ишлаш;

агар ходим синов муддати билан ишга қабул қилинаётган бўлса, синовнинг аниқ муддати (қачондан қачонгача);

ходимнинг юқори малакаси, агар бу амалдаги қонун ҳужжатларида, жамоа шартномасида (барча даражадаги битимларда) ёки корхона, ташкилот, муассасада амал қилувчи бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда мураккаброқ ишларни бажариш билан боғлиқ бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш (тариф ставкалари, лавозим маошлари, қўшимча ҳақлар, устамалар, мукофотлар ва бошқа хилдаги тақдирлашлар)нинг юқорироқ миқдорларини якка тартибда белгилаш;

ходим учун белгиланган иш вақти режими (тўлиқсиз иш куни, тўлиқсиз иш ҳафтаси, қисқартирилган иш вақти, соатбай иш, иш кунининг бошланиши ва тамом бўлиши ва бошқалар);

қўшимча (ҳақ тўланадиган ва ҳақ тўланмайдиган) дам олиш кунлари, таътиллار бериш;

ижтимоий-маиший тусдаги шароитлар (болалар боғчасида ўрин, санатория-курортда даволанишга йўлланма таъминланиши, транспорт хизмати, марказлаштирилган тартибда озиқ-овқат масулотлари билан таъминлаш, уй-жой бериш ва бошқалар);

муддатли меҳнат шартномаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда муддатидан олдин бекор қилинганда неустойка тўлаш.

Ходимларнинг алоҳида тоифалари учун шартноманинг қўшимча шартлари: пул ёки товар бойликларга хизмат кўрсатувчи шахслар учун тўлиқ моддий жавобгарлик шарти; корхона рабарлари учун меҳнат шартномасини тўхтатишнинг қонунчиликда назарда тутилмаган қўшимча асослари ва бошқалар.

Меҳнат шартномалари:

номуайян муддатга;

беш йилдан ортиқ бўлмаган муайян муддатга;

муайян ишни бажариш вақтига мўлжаллаб тузилиши мумкин.

Номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномаси ходимнинг розилигисиз муайян муддатга, шунингдек муайян ишни бажариш вақтига мўлжаллаб қайта тузилиши мумкин эмас.

Муддатли меҳнат шартномалари:

бажарилажак ишнинг хусусияти, уни бажариш шартлари ёки ходимнинг манфаатларини ҳисобга олган тарзда, номуайян муддатга мўлжалланган меҳнат шартномаларини тузиш мумкин бўлмаган ҳолларда;

корхона раҳбари, унинг ўринбосарлари, бош бухгалтер билан, корхонада бош бухгалтер лавозими бўлмаган тақдирда эса, бош бухгалтер вазифасини бажарувчи ходим билан;

қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда тузилиши мумкин.

Иш берувчи томонидан қонунда назарда тутилмаган асос билан, шунингдек зарурат мавжуд бўлмаган ҳолларда муддатли меҳнат шартномаси тузилиши ғайриқонуний бўлиб, тегишли жавобгарликни келтириб чиқаради.

Корхона раҳбари мулкдор унга берган ваколатлар доирасида ходимлар билан меҳнат шартномалари тузади.

Ишга қабул қилиш ҳақидаги буйруқ тузилган меҳнат шартномасининг мазмунига тўла мувофиқ равишда чиқарилади.

Ишга қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахс томонидан ёки унинг ижозати билан ходимга ҳақиқатда ишлашга рухсат этилган бўлса, ишга қабул қилиш тегишли равишда расмийлаштирилган ёки расмийлаштирилмаганлигидан қатъи назар, иш бошланган кундан эътиборан меҳнат шартномаси тузилган, деб ҳисобланади.

3. Иш вақти, дам олиш вақти ва меҳнат ҳақи миқдори

Иш вақтининг нормаланиши ёлланиб ишловчи ходимлар ҳаёти ва саломатлигининг муҳофаза этилиши, уларга зарур қулай ҳаётий шарт-шароитлар яратиб берилишида ҳамда шахс сифатида камол топишларини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, иш вақ-

тининг чекланганлиги айни пайтда дам олиш ҳуқуқлари кафолатланганлигини англатади. Бундан ташқари, иш вақтининг чекланиши ишлаб чиқаришда юз бериши мумкин бўлган турли бахтсиз ҳодисаларнинг олди олинишига, касб касалликлари юз беришига йўл қўйилмаслигига сабаб бўлади.

Иш вақти ва дам олиш вақти ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий тушунча бўлиб, жамиятдаги муносабатларнинг муҳим соҳасини ўзида акс эттиради. Иш вақтини ҳуқуқий тартибга солиш орқали меҳнат меъёри билан истеъмоладан меъёри ўртасидаги ўзаро мутаносиблик таъминланади.

Иш вақти ва дам олиш вақти инсоннинг энг муҳим манфаатларига дахлдор бўлганлиги туфайли уни оқилона нормалаш ва инсоннинг жисмоний, психофизиологик ва интеллектуал имкониятларини ҳисобга олган ҳолда белгилаш жамият тараққиёти учун катта аҳамиятга эга бўлган вазифадир.

Шу сабабли халқаро гуманитар масалаларга оид халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ушбу масалаларга катта эътибор қаратилгандир. Жумладан, Халқаро меҳнат ташкилотининг 47-сонли «Қирк соатлик иш ҳафтаси тўғрисида»ги Конвенциясида барча турдаги ишлар, иқтисодиётнинг барча тармоқларида банд бўлган ходимлар учун ҳафтасига **қирк соатдан кўп бўлмаган** иш вақти белгиланиши жорий этилди ва ушбу Конвенция аъзоси бўлган давлатлар ўз миллий қонунчилигини мазкур Конвенция талабларига мослаштирдилар.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга кiritганидан сўнг ўз тараққиётининг дастлабки йилларидаёқ ХМТнинг ушбу 47-сонли Конвенциясини ратификация қилди ва ўз миллий меҳнат қонунчилигини унга мувофиқлаштирди.

Иш вақти — ходим меҳнатини ўлчаш воситаси бўлиб, унинг ёрдамида ишлаб чиқаришга сарфлаган ресурсларининг ҳажми аниқланади. Иш вақти, яъни муайян ишлаб чиқариш натижасига эришиш учун сарфланган вақтни аниқлаш орқали меҳнатнинг самарадорлиги белгиланади ва ходимнинг қўшган ҳиссаси аниқланади.

Меҳнат кодексининг 114-моддасига кўра, ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз

меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган вақт иш вақти ҳисобланади.

Юридик адабиётларда иш вақтига бирмунча кенгрок таъриф берилади ва унинг таркибига ходим ўз меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган вақтгина эмас, балки корхона ҳудудидаги ёхуд иш берувчи томонидан белгилаб берилган бошқа ердаги иш жойида бўлган, ўз хизмат вазифаларини ёки иш берувчининг бошқа қонуний топшириқларини бажариш билан машғул бўлган вақт назарда тутилади. Муайян ҳолларда ходим хизмат вазифаларини бажармаётган вақт ҳам (иш тўхтаб турганида, давлат ёки жамоат ишларига жалб этилганида, иш куни давомидаги қисқа муддатли танаффуслардан фойдаланаётганида ва бошқ.) иш вақти саналади ва бунда ходимнинг иш жойи ва иш ҳақи сақланади.

Иш вақтини ҳуқуқий тартибга солиш қўйидаги мақсадларни кўзлайди:

1) ходим томонидан ижтимоий зарур меҳнат меъёри бажарилишини таъминлаш;

2) ходимнинг меҳнатини муҳофаза қилиш ва меҳнат шароитини энгиллаштириш;

3) ходимнинг дам олиши ва камол топиши учун бўш вақтни таъминлаш;

4) ходим сарфлаган меҳнатни ҳисоблаш ва шунга мутаносиб ҳақ тўланишини таъминлаш.

Иш вақтининг давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солиниши ва нормаланиши ходимларга қонун билан назарда тутилган кафолатлардан саналади. Иш вақтининг энг кўп муддатини чеклаб қўйиш орқали давлат фуқаролар ҳаёти ва саломатлигини ишлаб чиқаришнинг зарарли омиллари таъсиридан ҳимоялаш чораларини кўради, уларга шахсан ва оилавий камол топишлари учун имконият ва шароит туғдиради.

Иш вақти иш куни, иш ҳафтаси, иш оyi ва иш йили нормалари билан нормаланади. Бу нормаларга риоя қилиш иш берувчининг ҳам, ходимнинг ҳам мажбурияти саналади. Иш вақтининг қонун билан белгилаб қўйилган нормалари тарафлар келишуви билан узайтирилиши мумкин эмас.

Иш вақтининг давлат томонидан нормаланишида, одатда, ўзига хос ўлчов бирлиги воситасини ҳафталик иш вақти нормаси бажа- ради ва иш куни, иш оyi, иш йили нормаларининг белгиланиши- да айнан ҳафталик вақт нормаси асос қилиб олинади.

Иш вақтининг қуйидаги уч тури мавжуд:

а) нормал иш вақти — меҳнат шароити одатдагича бўлган хо- димлар учун белгиланган бўлиб, унинг давомийлиги ҳафтасига қирқ соатдан иборат;

б) қисқартирилган иш вақти — меҳнат шароити ноқулай ва зарарли бўлган, ўзига хос хусусиятга эга ишлар, касблар, корхо- наларда, шунингдек, ходимларнинг ёши, саломатлиги аҳволи ва бошқа индивидуал жиҳатлари эътиборга олинган ҳолда белгила- нади. Қисқартирилган иш вақти иш ҳақи миқдори қисқартирили- шига олиб келмайди. Ҳафталик иш вақти нормасининг қисқарти- рилганлиги тегишли тарзда иш куни соатларининг ҳам қисқари- шига сабаб бўлади. Қисқартирилган иш вақти нормаси ҳақидаги қонун нормаси барча турдаги иш берувчилар учун мажбурий бўлиб, унинг ходим ва иш берувчининг ўзаро келишуви орқали қисқартирилишига йўл қўйилмайди.

Қисқартирилган иш вақтини белгилаш ходимлар меҳнатини юқори даражада муҳофаза қилиш, ўсмир ходимларни ишлаб чи- қаришга кўниктириш, ёш болали оналарга бола тарбияси учун қулай шароит яратиб бериш имконини беради.

Иш вақти:

1) қонун билан ёхуд унга мувофиқ равишда бир кун, бир ҳафта ва бошқа календарь даврга белгиланиб, ходим корхонада ишлаши лозим бўлган соатлар сони (масалан, кунига 7–8 соат, ҳафтасига 40 соат);

2) календарь вақтнинг бир қисми (муайян кунлар ва соатлар). Бу вақт ичида ходим ўз иш жойида бўлиб, топширилган ишни белгиланган график ёхуд тартибга мувофиқ ёки улардан ташқари (иш вақтидан ортиқ вақт, дам олиш кунлари ишлаш) вақтда ба- жариши лозим;

3) ҳақиқатда ишланган вақт. Бу вақт ичида ходим мавжуд гра- фик ёки тартибга мувофиқ равишда, шунингдек иш берувчининг

буйруғи ёки рухсати бўлган тақдирда мавжуд график, тартибдан ташқари ўз иш жойида ҳақиқатда ҳам бўлиб, меҳнат вазифаларини бажаради. Меҳнат қонунчилигига кўра, ҳақиқатда иш бажарилмаган даврлар (масалан, бекор туриб қолинган вақт, ҳақ тўланадиган танаффуслар) ҳам иш вақтига қўшилади.

Иш вақтига оид ҳуқуқий нормалар меҳнат ҳуқуқида алоҳида институтда жамланган. Иш вақтини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишдан мақсад ходимларнинг меҳнат шароитларини ва уни муҳофаза қилишни юксак даражага кўтариш ва шу билан бирга, иш вақтидан тўлиқ ва унумли фойдаланиш, уни тежашдир. Иш вақти ҳақидаги қонунлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга ёрдам беради, меҳнаткашлар дам олиш ҳуқуқининг кафолати бўлиб хизмат қилади. Қонунчиликда иш вақти нормаси деган тушунча ҳам мавжуд бўлиб, бу ходимлар ўзига топширилган ишни корхона, муассаса, ташкилотда ички меҳнат тартиби қоидаларига биноан кун, ҳафта ва бошқа бир давр мобайнида бажариши лозим бўлган, қонун билан ёки қонунга мувофиқ белгилаб қўйилган муайян соатлар миқдори қонунларда, одатда, барча ходимлар учун ҳафтасига 40 соатлик иш вақти муддати нормаси, муайян тоифадаги ходимлар учун ёки муайян меҳнат шароитларида ишлаётган ходимлар учун белгилаб қўйилган, қисқартирилган нормалар назарда тутилган. Меҳнат ҳақидаги қонунчиликда иш вақти муддати нормаси белгилаб қўйилганки (масалан, ойлик соатлар нормаси, йиллик соатлар нормаси), бу нормалардан иш вақтини жамлаб ҳисобга олиш учун фойдаланилади. Қонунларда белгиланган иш вақти муддати нормасини иш берувчи билан қасаба уюшмаси ўртасидаги жамоа шартномаси билан ҳам, буйруқ орқали расмийлаштириш йўли билан ҳам, бир тарафлама ёки ходим билан келишиб ҳам ўзгартириш мумкин эмас. Бу нормаларнинг мажбурийлиги уларга риоя қилиш Конституциянинг 38-моддасида белгиланган муҳим ҳуқуқий кафолатдир.

Корхоналарда иш вақти ички меҳнат тартиби қоидалари, сменалар графиги, шунингдек меҳнат шартномаси ва жамоа шартномаларида белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон давлати демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо қилар экан, ўз фуқароларига барча инсоний

ҳуқуқларни таъминлаб беради, уларга ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳуқуқларнинг халқаро стандартларда назарда тутилган мажмуидан тўла фойдаланиш имкониятини яратади. Ана шундай муҳим ижтимоий ҳуқуқлардан бири — дам олиш ҳуқуқи бўлиб, Конституциямизнинг 36-моддасига кўра, ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади.

Дам олиш ҳуқуқи фуқароларнинг энг муҳим иқтисодий-ижтимоий ҳуқуқларидан бўлиб, унга доир қоидалар халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгилаб қўйилган. Жумладан, ХМТнинг 47-сонли «Қирқ соатлик иш ҳафтаси тўғрисида»ги, 52-сонли «Ҳақ тўланадиган таътиллار тўғрисида»ги Конвенцияларида, энг умумий ва принципиал қоидалар эса, БМТнинг 1966 йил 16 декабрдаги «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пактида назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг суверен аъзоси сифатида ушбу халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг аксарият қисмини тан олди. Шу асосда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларининг дам олиш ҳуқуқларини энг муҳим ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлардан бири сифатида эълон қилади ва ўз қонунларида бу ҳуқуқни реал таъминлашга оид бўлган чора-тадбирларни белгилайди.

Дам олиш ҳуқуқи ва бу ҳуқуқнинг амалда таъминланиши айрим шахс, оила, давлат ва жамият равиши, унинг баркамоллиги ва тараққий топиши учун хизмат қилади. Шу сабабли меҳнатга оид қонун ҳужжатларида ходимлар дам олиш ҳуқуқларига катта аҳамият берилади, дам олиш вақтини бериш, ундан самарали фойдаланишга кўмаклашиш мажбуриятини иш берувчи зиммасига юклайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, Меҳнат кодексида ва бошқа меҳнатга оид қонун ҳужжатларимизда назарда тутилган дам олиш вақтига доир қоидалар ва нормалар корхона ва ташкилотларда, яқка фуқароларда меҳнат шартномасига кўра ёлланиб ишлаётганларга тааллуқли бўлиб, бошқа асосларга кўра меҳнат қилаётган фуқаролар (масалан, тадбиркорлар, жамоат бир-

лашмаларининг аъзолари, ўзини ўзи иш билан таъмин этаётганлар, фуқаролик ҳуқуқий шартномаларга кўра иш бажараётганлар ва бошқалар) ўзларининг иш ва дам олиш вақтларини мустақил ташкил этадилар ва улар учун дам олиш вақтининг муайян муддатлари қонун билан белгиланмайди ва кафолатланмайди.

Дам олиш вақти ёлланиб ишловчи ходимларга улар сарфлаган жисмоний ва ақлий куч-қувват ўрнини тўлдириш, ўз касбий ва ақлий салоҳиятини мунтазам ошириб бориш, шахс ва инсон сифатида маданий-маънавий камол топиши учун берилади.

Дам олиш вақтининг қонун билан белгиланганлиги ва унинг муайян муддатлардан иборат қилиб кафолатланганлиги, аслида, ёлланиб ишловчи ходимларнинг иш берувчи томонидан ҳаддан ташқари эксплуатация қилинишига йўл қўймаслик, иш берувчининг жисмоний зўрлигидан муҳофаза қилишга қаратилгандир.

Дам олиш вақти тўғрисидаги қонун талабларини бажариш фуқароларни ишга ёллаётган ва улар билан меҳнат шартномаси тузаётган барча турдаги корхона, муассасаса, ташкилотлар учун, шу жумладан, ўзга фуқаролар ёлланма меҳнатидан фойдаланаётган айрим фуқаролар учун ҳам мажбурий бўлиб, бу нормаларга риоя қилмаслик, дам олиш вақтига оид меҳнат қонунчилиги талабларини бузиш тегишли ҳуқуқий жавобгарликка сабаб бўлади.

Меҳнат кодексининг 126-моддасига кўра, дам олиш вақти де-ганда ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан ҳоли бўлган ва бундан у ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган вақт тушунилади. Ходимнинг дам олишга оид субъектив ҳуқуқи иш берувчининг қонунда белгиланган вақтда ходимни ишдан озод қилиш мажбуриятига мос келади.

Дам олиш вақтининг қуйидаги турлари мавжуд:

а) иш куни (смена) давомидаги танаффуслар;

б) кундалик дам олиш вақти;

в) дам олиш кунлари;

г) байрам кунлар;

д) йиллик меҳнат таътиллари.

Меҳнат кодексининг 127-моддасига кўра, ходимга иш куни (смена) давомида дам олиш ва овқатланиш учун танаффус берилиши керак, бу танаффус иш вақтига кирмайди. Бундай танаф-

фус микдори, берилиш вақти ва унинг аниқ муддати корхона ички меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгилаб қўйилади. Ишнинг хусусиятига кўра бундай танаффус бериб бўлмайдиган ишларда иш берувчи ходимга иш вақтида овқатланиб олиш имкониятини таъминлаши лозим. Бундай ишларнинг рўйхати, овқатланиш тартиби ва жойи ички меҳнат тартиби қоидаларида белгилаб қўйилади.

Кундалик дам олиш вақти (иш кунлари орасидаги дам олиш вақти)нинг муддати ўн икки соатдан кам бўлиши мумкин эмас. Дам олиш куни (яъни, иш ҳафталари, иш сменалари ўртасидаги дам олиш вақти) беш кунлик иш ҳафтасида икки кун, олти кунлик иш ҳафтасида бир кун микдорида берилади. Ходимларнинг дам олиш кунлари ишга жалб этишга, қоида тариқасида, йўл қўйилмайди. Алоҳида ҳолларда қонунларда белгиланган чеклашлар ҳисобга олинган ҳолда дам олиш кунлари ишга жалб этишга йўл қўйилиши мумкин.

Қўйидаги кунлар байрам (ишланмайдиган) кунларидир:

1 январь — Янги йил;

8 март — Хотин-қизлар куни;

21 март — Наврўз байрами;

9 май — Хотира ва кадрлаш куни;

1 сентябрь — Мустақиллик куни;

1 октябрь — Ўқитувчи ва мураббийлар куни;

8 декабрь — Конституция куни;

Рўза хайит (Ийд ал-Фитр) диний байрамининг биринчи куни;

Қурбон хайит (Ийд ал-Адха) диний байрамининг биринчи куни.

Меҳнат қонунчилиги фуқароларга дам олиш вақтини белгилаб, уларга бу ҳуқуқни кафолатлар экан, масалага табақалашган ҳолда ёндашади ва турли социал ва ишлаб чиқариш омилларини эътиборга олган ҳолда ходимларнинг турли табақаларига дам олиш соҳасида қўшимча имтиёз ва енгилликларини назарда тутади. Ходимларнинг айрим табақалари учун қонунчиликда белгиланган қисқартирилган иш вақти айтилган пайтда уларга бошқа ходимларга нисбатан узайтирилган дам олиш вақти берилганлигини аниқлатади.

Меҳнат шароитларининг ноқулай, зарарли ёки ўзига ҳослиги билан боғлиқ ҳолда ходимнинг ёши эътиборга олиниб, ҳомиладор ёки ёш боласи борлиги назарда тутилиб, ногиронлиги ва бошқа омиллар эътиборга олинган ҳолда қисқартирилган иш вақти белгилангани уларга узайтирилган дам олиш вақти берилишини ҳам англатиши ўз-ўзидан маълум.

Дам олиш ҳуқуқи ёлланиб ишловчи ходимларнинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири сифатида ҳар бир иш берувчи томонидан тўлиқ таъминлаб берилиши ва уларнинг бу мажбурияти қандай бажарилаётганини назорат қилувчи самарали ҳуқуқий ва ижтимоий механизмлар ишлаб туриши керак.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига ўтиш жараёнида миллий қонунчилик орқали меҳнат шартномаси асосида ишловчи ходимларга ҳеч қандай камситишларсиз меҳнатига яраша ва қонунда белгиланган миқдордан кам бўлмаган иш ҳақи тўлашни кафолатлаб қўйган. Жумладан, халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар (1948 йил 10 декабрдаги БМТнинг Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси 23-моддаси, 1966 йил 16 декабрдаги БМТнинг Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 7-моддаси ва б.қ.)да мустаҳкамланган ходимларнинг иш ҳақи олишга бўлган ҳуқуқи ҳамда мазкур ҳуқуқни амалга оширишдаги тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш, меҳнатга ҳақ тўлашда камситишларга йўл қўймаслик, меҳнат ҳақи юқори миқдорининг чекланмаслиги каби тамойиллар Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексида ўз ифодасини топган. Иш ҳақи олишга бўлган ҳуқуқнинг қонун ҳужжатлари билан кафолатланиши ходимларнинг амалда ўз меҳнатларидан моддий манфаатдор бўлишини таъминлаб, рағбатлантирувчи омил сифатида уларнинг ўз меҳнатлари миқдори ва сифатини мунтазам равишда ошириб боришга ундайди.

Маълумки, иш ҳақи аҳолининг асосий даромад манбаларидан бири ҳисобланади.

Иш ҳақи корхона ходимига олдиндан ўрнатилган нормалар бўйича меҳнатнинг миқдори ва сифатига мувофиқ ҳолдаги тўловдир. Мазкур мезонлар билан меҳнатни тақдирлаш шакли сифатидаги иш ҳақининг асосий фарқловчи белгилари кўрсатилган. Бу

белгилар қуйидагилар: корхона, ташкилот, муассаса ходимларига иш ҳақини тўлаш мажбурияти ва шунга мувофиқ топширилган иш, меҳнат мажбуриятлари бажарилганда ходим ўзига ҳақ тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи; ҳақ тўлаш ҳажмини меҳнатнинг миқдори ва сифатига мувофиқ ҳолда белгилаш; иш ҳақини олдиндан ўрнатилган нормалар бўйича тўлаш.

Ишлаб чиқариш корхоналарида олинган соф даромад, давлат муассасаларида эса, давлат бюджети ҳисобидан ажратиладиган маблағлар иш ҳақининг манбаи ҳисобланади. Иш ҳақи таркиби жиҳатидан икки қисмдан иборат: асосий ва қўшимча қисмлардан ташкил топади. Тариф разряди ёки мансаб маоши иш ҳақининг асосий қисмини, мукофотлар, устамалар, район коэффициентларига қараб тўланадиган тўловлар иш ҳақининг қўшимча қисмини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «1993 йил 1 январдан бошлаб меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини жорий этиш тўғрисида»ги қарори қабул қилинган. Шу асосда Республикада меҳнатга ҳақ тўлашнинг разряди жорий этилган. Ушбу ягона тариф сеткасини қўллаш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан 1996 йил 28 мартда тавсияномалар ишлаб чиқилиб, тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги «Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги 206-сонли қарорига асосан ягона тариф сеткаси такомиллаштирилди.

Ягона тариф сеткаси негизига энг кам иш ҳақи миқдори ҳамда меҳнатнинг мураккаблиги ва ходимлар малакасини ҳисобга олувчи табақалаштирилган коэффициентлар асос қилиб олинган. Уни халқ хўжалигининг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш ходимларига қўлланиш соҳасидан қатъи назар, бу коэффициентлар меҳнатга ҳақ тўлашга объектив ёндошишни таъминлайди. Ягона тариф сеткасини жорий этиш, энг аввало, иш ҳақининг рағбатлантирувчи роли, принципларини тиклашни назарда тутди. Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари тариф ставкаларининг энг паст разрядларидан энг юқори разрядга томон муттасил ортиб боришни

таъминлайди. Ягона тариф сеткаси ҳар бир ходимга ўзи бажараётган ишнинг мураккаблиги ва малакасига боғлиқ ҳолда ўз меҳнати учун оладиган иш ҳақини аниқ белгилаб олиш имконини беради. Ягона тариф сеткасида бажариладиган ишларнинг ҳажми ва мураккаблигига қараб ҳар бир лавозим бўйича аниқ маошлар белгилашга имкон берувчи муайян разрядлар диапозони назарда тутилади. Таъкидлаш лозимки, янгидан белгиланган ставкалар ва маошлар асосида тариф сеткасининг жорий этилиши билан бирга илгари амалда бўлган барча қўшимча ҳақлар, устамалар, шу жумладан, район коэффицентлари бўйича белгиланган тўловлар ҳам сақланиб қолган. Бошқача айтганда, ҳар бир ходим эгаллаган лавозими ва малакасига қараб меҳнатга ҳақ тўлашнинг ўсишида ўз келажагини кўради. Ягона тариф ставкасини жорий этишда ходимнинг бугунги кунда оладиган иш ҳақи янги тариф сеткаси жорий этилиши натижасида ҳисобланадиган иш ҳақидан кам бўлган ҳолларда ходимлар меҳнатига тўланадиган ҳақ ўзгаришсиз қолади. Ягона тариф сеткасининг жорий этилиши иш ҳақи, энг аввало, корхона фаолиятининг пировард натижаларига боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш соҳаси ходимлари манфаатларига мутлақо зиён етказмайди. Ягона тариф сеткаси асосида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш иш ҳақининг асосий тариф қисмини шакллантиришда умумийликни яратиш, меҳнатга ҳақ тўлашнинг бошқа элементларини (устама, мукофотлар ва бошқаларни) ривожлантириш билан биргаликда эса иш ҳақи миқдорларини лавозим, малака ва ходимларнинг ўз меҳнати пировард натижаларига бўлган муносабатига кўра бошқариб боришни таъминлаш имконини беради.

Меҳнат шартномасининг тарафлари келишуви билан белгиланган меҳнат ҳақи миқдори жамоа шартномаси ёки келишувида ўрнатилган миқдордан кам бўлиши мумкин эмас. Таъкидлаш жоизки, меҳнат ҳақининг энг кам миқдорига қўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарзидаги тўловлар, нормал иш вақтидан четга чиққан ҳолда бажарилган ишлар учун оширилган миқдорда тўланадиган ҳақлар, шунингдек район коэффицентлари қўшилмайди. Қонунга биноан меҳнат ҳақи шартларини ўзгартиришга йўл қўйилмайди. Истисно тариқасида, технологияда, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишда ўзгаришлар юз берган

тақдирда, агар меҳнатга ҳақ тўлашнинг аввалги шартларини сақлаб қолиш имконияти бўлмаса, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда йўл қўйилиши мумкин.

4. Интизомий жавобгарлик

Маълумки, конституциявий меъёрлар ва қонунларнинг устуворлиги, улар инсон манфаатини кўзлаб иш тутишга ва шу доирада ижтимоий ўзаро муносабатларни мақбул ҳолга келтиришга йўналтирилганлиги мамлакатда барқарорликни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашнинг, фуқаролик жамияти асосларини қарор топтиришнинг асосий омилidir¹.

Маълумки, ҳуқуқ назариясига кўра, ҳуқуқбузарлик ижтимоий маънода жамият, фуқаролик ва жамоа бирлашмаларининг ҳуқуқ ва манфаатларига хавф туғдиришга қодир бўлган хулқ бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишини қийинлаштиради ва уларнинг бузилишига сабаб бўлади.

Ҳуқуқбузарлик – бу ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавфли қилмишдир.

Ўз меҳнат бурчларини қонунга мувофиқ равишда бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик учун айбдор бўлган ходимга таъсир кўрсатиш воситаси сифатида меҳнат қонунчилигида интизомий жавобгарлик белгиланган. Интизомий жавобгарликка тортиш учун ходим томонидан содир қилинган интизомга ҳилоф ножўя хатти-ҳаракат асос бўлади.

Интизомга ҳилоф ножўя ҳаракат – ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини жинойий жавобгарликка тортилишига сабаб бўлмайдиган даражада қонунга номувофиқ равишда ўз айби билан бажармаслик ёки нобоп бажарилишини англатади. Ходимнинг номувофиқ хатти-ҳаракати, одатда, унинг зиммасига меҳнат шартномаси ёки корхонадаги ички меҳнат тартибини белгиловчи норматив актлар (масалан, ички меҳнат тартиби қоидалари, техника

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.218.

хавфсизлиги қоидалари, мансабга оид йўриқномалар, низомлар ва бошқалар) билан юкланган меҳнат вазифаларини бузишида ифодаланади. Интизомга хилоф ноҳўя хатти-ҳаракат ходимнинг ўз айби билан, яъни қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли қилган ҳаракати (ҳаракатсизлиги). Ходимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан (малакаси ёки меҳнат лаёқати етарли эмаслиги, тегишли иш шароити таъминланмаганлиги ва бошқа сабаблар) меҳнат вазифасини бажармаслик ёки нобоп бажариш меҳнат интизомини бузиш деб қаралиши мумкин эмас. Интизомга хилоф ноҳўя хатти-ҳаракати учун ходим, одатда, иш берувчи томонидан интизомий жавобгарликка тортилади. Бундай хатти-ҳаракат содир қилиш интизомий жазо беришга ёки бошқа таъсир чораларини қўллашга сабаб бўлади; агарда корхона, муассаса, ташкилотга моддий зарар етказилган бўлса, ходим меҳнат ҳукуки нормалари бўйича моддий жавобгарликка тортилади. Шу билан бирга, зарар етказилишига сабаб бўлган ҳаракати (ҳаракатсизлиги) учун ходим интизомий жазога тортилиши ёки тортилмаслигидан қатъи назар, зарар ундириб олинади¹.

Қонунчиликда интизомий жавобгарликнинг икки тури: умумий интизомий жавобгарлик ва махсус интизомий жавобгарлик кўзда тутилган. Умумий интизомий жавобгарлик ички меҳнат тартиби қоидалари билан белгиланган бўлса, махсус интизомий жавобгарлик интизом тўғрисидаги устав ва низомлар, алоҳида қоида ва қонунлар билан белгиланган.

Махсус интизомий жавобгарлик ўзи татбиқ этиладиган шахсларнинг доираси ҳамда ихтиёрига интизомга чақирувчи ваколат берилган шахслар ва органларнинг умумий доираси, қўшимча жазо чорасининг мавжудлиги, шунингдек берилган жазо устидан шикоят қилиш тартиби жиҳатидан умумий интизомий жавобгарликдан фарқ қилади.

Интизомий жавобгарликнинг барча турлари қуйидаги белгилар билан ажралиб туради: ходимга фақат қонунларда ва интизом уставларида, низомларда кўрсатилган жазолар-

¹ Иноятов А.А. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат ҳукуки. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002 й. – Б.174.

ни бериш мумкин; меҳнат интизоми бузилган ҳар бир ҳолат учун фақат битта интизомий жазо чораси қўлланилади; жазо беришда содир этилган ножўя ҳаракатнинг оғир-енгиллиги, у содир этилган вазият, ходимнинг олдинги иши ва хулқ-атвори эътиборга олиниши керак; интизомий жазо бевосита ножўя хатти-ҳаракат содир қилингани маълум бўлгандан кейин қўлланилади.

Қуйидагилар асоссиз равишда интизомий жазо берилишига қарши ҳуқуқий кафолатлардир: меҳнат интизомини бузувчидан ёзма равишда баёнот талаб қилиниши; буйруқ ҳақида ходимни хабардор қилиш ва бу ҳақда тилхат олиш; берилган жазо устидан белгиланган тартибда шикоят қилиш ҳуқуқи; умумий интизомий жавобгарликка тортилганда меҳнат низолари комиссиясига, судга, махсус интизомий жавобгарликка тортилганда эса, бўйсунуш тартибда юқори органларга шикоят қилиш мумкин.

Интизомий жавобгарлик ички меҳнат тартиби қоидаларига биноан корхона, муассаса ва ташкилотлар ходимларининг аксарият қисмига татбиқ этилади. Махсус интизомий жавобгарлик белгиланган ходимлар тоифаси бундан мустаснодир. Умумий интизомий жавобгарликда меҳнат интизомини бузганлик учун жазо чоралари, уларнинг қўлланиш тартиби, улар устидан шикоят қилиш ва жазони олиб ташлаш тартиби Меҳнат кодексига («Меҳнат интизоми» боби) ҳамда Намунавий ички меҳнат тартиби қоидаларида белгиланган. Интизомий жазо ишга қабул қилиш ҳуқуқи берилган шахслар (орган) томонидан берилади.

Меҳнат кодексининг 181-моддасига мувофиқ, иш берувчи меҳнат интизомини бузгани учун ходимга қуйидаги *интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли*:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жаримани ушлаб қолиш Кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Муҳими шундаки, қонунда назарда тутилмаган интизомий жазо чораларининг қўлланиши қатъиян тақиқланади.

Меҳнат кодексининг 182-моддасида белгиланган интизомий жазо чоралари бундай жазо қабул қилиш ҳуқуқи берилган шахслар (органлар) томонидан қўлланилади.

Юқорида таъкидланганидек, халқ ҳўжалигининг айрим тармоқлари ходимларининг интизомий жавобгарлиги интизом ҳақидаги уставлар билан тартибга солинади ва бу уставлар қўлланиладиган шахслар доираси аниқ белгилангани, қаттиқроқ интизомий жазо чоралари қўлланилиши, чоралар меҳнат функциясининг мазмуни ва содир этилган ножўя хатти-ҳаракатнинг оғир-енгиллигига қараб дифференциялангани билан, турли мансабдор шахсларнинг интизомий жазо беришга оид ваколати белгилаб қўйилгани билан ажралиб туради.

5. Меҳнатни муҳофаза қилиш тушунчаси ва унинг аҳамияти

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач, бозор муносабатларига асосланган демократик ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги ислохотларни изчиллик билан амалга ошириб келмоқда. Ислохотлар ўз мазмун-моҳиятига кўра, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларига хизмат қилиб, пировардида аҳолининг турмуш даражасини оширишга, унга муносиб ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни яратиб беришга йўналтирилган.

Жумладан, амалдаги меҳнат қонунчилиги Ўзбекистон Республикасида ходимларга адолатли ҳамда хавфсиз меҳнат шароитларида ишлаш, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқ ва имтиёзлардан эркин фойдаланиш, зарур ҳолларда эса, ўз ҳуқуқларига нисбатан қилиниши мумкин бўлган ноқонуний ҳаракатлардан самарали ҳимояланиш имконини кафолатлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бизнинг мамлакатимизда меҳнатга қобилятли аҳолини, жумладан, ёшларни ўз вақтида ва ташкилий равишда ишлаб чиқаришга жалб этишни таъминловчи

ташкилий-ҳуқуқий чоралар тизими мавжуд бўлиб, бундан кўзланган мақсад фуқароларга ишга киришга ёрдам бериш, меҳнат резервларидан оқилона фойдаланишга кўмаклашишдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддаси ҳар бир фуқаронинг адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқини кафолатлайди. Бунда «адолатли меҳнат шароити» тушунчаси, энг аввало, ходим ҳаёти ва саломатлиги учун хавф-хатарсиз ва соғлом меҳнат шароитларини, ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ҳар бир шахснинг касб касаллигига чалиниши хавф-хатарининг олди олинишини назарда тутаети.

Ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар ҳаёти ва саломатлигини муҳофаза қилиш фаолияти, яъни меҳнат муҳофазасининг ҳуқуқий асослари Конституциядан ташқари, Меҳнат кодексида (XIII боб, 211–223-моддалар), «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (янги таҳрири)¹, бошқа қонун ва қонуности меъёрий ҳужжатларда белгиланган.

Мазкур норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари белгила-ниб, меҳнатнинг хавфсиз ва санитария-гигиена талабларига мос келувчи меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқ ва унинг кафолатлари, меҳнат муҳофазаси бўйича меъёрий қоидалар назарда тутилган.

Меҳнатни муҳофаза қилишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қаторида меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ходимлар учун қўшимча кафолатларни назарда тутувчи жамоа келишувлари ва жамоа шартномалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Яъни, меҳнат муҳофазаси бўйича ҳуқуқий нормалар марказлашган тартиб билан бирга локал тартибда ҳам қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 22 сентябрдаги «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ЎРҚ-410-сонли Қонунининг 4-моддасига кўра, **меҳнатни муҳофаза қилиш** – меҳнат жараёнида инсоннинг хавфсизлигини, ҳаёти ва соғлиги, иш қобилияти сақланишини таъминлашга доир ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена, даволаш-профилактика, реабилитация тадбирлари ҳамда воситалари тизимидан иборат.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 йил, 38-сон, 411-модда.

Мехнат муҳофазасининг мазкур умумий таърифи уни давлат идоралари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, иш берувчилар ва ходимларнинг ўзлари томонидан амалга ошириладиган меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини ташкил этишга қаратилган турли даражадаги тадбирлар тизими сифатида тушунишга олиб келади. Бундан ташқари, юқорида берилган таъриф меҳнатни муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари: тиббий, техник, ижтимоий, иқтисодий ва ниҳоят ҳуқуқий меҳнатни муҳофаза қилишни шакллантирувчи ҳуқуқий жиҳатларни назарда тутди.

Юридик адабиётларда эса, меҳнат муҳофазаси кенг ва тор маънода тушунилади.

Мехнат муҳофазаси тушунчаси *кенг маънода* – меҳнат фаолияти жараёнида ходимлар ҳаёти ва соғлиғини сақлашга қаратилган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, даволаш-профилактика, соғломлаштириш ва бошқа тадбирлар тизимидан иборат.

Мазкур тизимда меҳнат жараёнида ходимлар ҳаёти ва соғлиғини таъминлашнинг ҳуқуқий воситалари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, корхона ва ташкилотларнинг ҳўжалик фаолияти ва бўйсунув тартибидан қатъи назар амалда бўлади. Меҳнатни муҳофаза қилиш кенг маънода корхонада иш даврида (жумладан, суд ҳукми бўйича жазони ўташ жараёнида ҳам) доимо зарурдир.

Меҳнат муҳофазасини кенг маънода тушунишгина меҳнат фаолияти жараёнида ходимлар ҳаёти ва соғлиғини сақлашни таъминлайди.

Агар унинг бирон-бир қисми (ҳуқуқий, тиббий, техник ёки иқтисодий ва бошқа) етарли таъминланмаса, у ҳолда бутун меҳнатни муҳофаза қилиш таъминланмаган ҳисобланади. Масалан, ифлос ишларда ювиниш, санитария-гигиена хоналари ташкил этилмаганлиги ёки ишлаб чиқаришнинг зарарли меъёрлари бир неча маротаба оширилганлиги ва бошқалар.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг барча жиҳатларига бир вақтда риоя қилингандагина, меҳнатни муҳофаза қилиш ҳар томонлама таъминланган ҳисобланади.

Меҳнат ҳуқуқида меҳнатни муҳофаза қилиш *тор маънода* – меҳнат ҳуқуқи тамойилларидан бири бўлиб, ходимнинг муайян меҳнат муносабатларида хавфсиз ва санитария-гигиена қоидала-

рига мос келувчи меҳнат шароитларига бўлган субъектив ҳуқуқи тушунилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги муайян муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси меҳнатни муҳофаза қилиш мустақил институтини шакллантиради. Меҳнат фаолияти жараёнида ходимлар ҳаёти ва соғлигини сақлаш меҳнат қонунчилигининг бошқа нормалари: меҳнатга бўлган ҳуқуқ ва унинг кафолати, иш вақти ва дам олиш вақти, меҳнатга ҳақ тўлаш ва бошқалар билан ҳам таъминланади.

Шундай қилиб, **меҳнатни муҳофаза қилиш** – меҳнат ҳуқуқи институти сифатида иш берувчи ва бошқа мансабдор шахслар учун бажарилиши мажбурий бўлган, ходимлар ҳаёти ва соғлиғи учун хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлашга қаратилган нормалар йиғиндисидир.

Меҳнатни муҳофаза қилишга оид йўриқномаларни намунавий (асосий касбдаги ходимлар учун давлат органлари томонидан ишлаб чиқилган) ҳамда локал (корхона ва ташкилотнинг ўзида ишлаб чиқилган) турларга бўлиш мумкин¹.

Юридик адабиётларда меҳнатни муҳофаза қилишга оид қуйидаги нормалар назарда тутилади:

меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қоидалар ва йўриқномалар; ноқулай, зарарли ёки хавфли меҳнат шароитларида банд бўлган ходимларни муҳофаза қилишнинг махсус қоидалари;

айрим тоифаларга (аёллар, вояга етмаганлар) ва меҳнат қилиш қобилияти чекланган шахслар меҳнатини муҳофаза қилиш бўйича имтиёзлар, махсус нормалар;

ходимлари учун махсус кийим, махсус пойабзал ва якка тартибда ҳимояланишнинг бошқа воситаларини бепул беришнинг нормалари;

меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш тизимини ташкил этиш, меҳнатни муҳофаза қилишни режалаштириш ва молиялаштириш бўйича тадбирлар тўғрисидаги нормалар;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига шарҳлар. – Т.: ТДЮИ. 2008 й. – Б.710.

меҳнат қонунчилигига риоя қилиш устидан назорат қилувчи органлар фаолиятини тартибга солувчи ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қонунчиликни бузганлик учун иш берувчилар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги¹.

Маълумки, меҳнатни ташкил қилишнинг ҳозирги замон даражаси, техника ва технологиянинг тараққиёти саноатда, қишлоқ хўжалигида, қурилишда, иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида барча ходимлар учун ноқулай омиллар ва зарарлар салбий таъсирининг тўлиқ олдини оладиган меҳнат шароити яратиш мураккаб вазифа ҳисобланади. Шундай экан, мулкчилик шаклидан қатъи назар, ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилотларда, айниқса иқтисодиётимизда нисбатан кўпчиликни ташкил этувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда ходимлар ҳаёти ва соғлиғини сақлаш, соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаш масаласи долзарблигини йўқотмайди.

6. Меҳнат низолари тушунчаси ва унинг классификацияси

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида турли мулкчилик шаклидаги корхона ва ташкилотларда ишлаётган ходимлар меҳнат ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилиш, айрим иш берувчилар томонидан йўл қўйилиши мумкин бўлган ўзбошимчаликлар, қонунбузарликларни бартараф этиш, шу жумладан, баъзи ходимларнинг ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилишларига йўл қўймаслик меҳнат муносабатларида қонунчилик ва адолатни таъминлашнинг муҳим шартидир.

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ходим ва иш берувчи ҳуқуқлари тенг эътироф этилади, уларга бир хил иқтисодий ҳамда ҳуқуқий шароит яратиб берилади, шу орқали улар ўртасида келиштириб бўлмайдиган зиддиятлар юз беришининг олди олинади.

Аммо тараққиёт диалектикаси ва ҳаёт қонунларига кўра ходим билан иш берувчи ўртасида турли ихтилофлар юз бериши

⁴⁸ Российское трудовое право: Учебник/Под ред. А.Д. Зайкина. – М.: Изд. «ПИТЕР», 2000. – С.322.

учун ҳар доим сабаблар етарли бўлади ҳамда меҳнат қонунчилигининг вазифаларидан бири ушбу ихтилофлар юз бериш шарт-шароитларини бартараф эта бориш, юз берганда эса, уларни адолат ва қонунчилик тамойилларига қатъий амал қилган ҳолда ҳал этилишини таъминлашдан иборат.

Корхоналарда ходим ва иш берувчи ўртасида меҳнат низоси юз беришига бир қатор объектив ҳамда субъектив омиллар сабаб бўлади. Объектив омиллар қаторига ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг етарли эмаслиги, ишлаб чиқаришни ташкил этишда йўл қўйиладиган камчиликлар, меҳнат муносабатларида иштирок этувчи шахслар манфаатлари ўртасида зиддиятлар юзага келиши ва бошқалар кирази.

Айрим ходим ва иш берувчининг ўз ҳуқуқларини суиистеъ-мол қилиши, корхона меҳнат жамоасида носоглом маънавий-психологик муҳитнинг юзага келиши каби ҳолатлар меҳнат низолари юз беришининг субъектив омиллари бўлиши мумкин.

Меҳнат соҳасида ходим ва иш берувчи ўртасидаги якка меҳнат ихтилофлари, қоидага кўра, ҳар икки тарафнинг музокаралари, ўзаро келишувлари орқали тинч йўл билан ҳал этилиши лозим. Аммо бундай келишмовчиликлар тинч йўл билан ҳал этилмаса, у ҳолда меҳнат низоси қонунда белгиланган тартибда махсус органлар томонидан кўриб чиқилиши ва ҳал этилиши лозим бўлади.

Меҳнат низолари деганда, иш берувчи билан ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар, жамоа шартномаси ҳамда меҳнатга оид бошқа шартномаларни қўллаш, шунингдек янги меҳнат шартларини белгилаш ёки мавжуд шартларини ўзгартириш масалалари юзасидан келиб чиқадиган келишмовчиликлар тушунилади.

Меҳнат низолари Меҳнат кодексининг «Меҳнат низолари» деб аталувчи 15-бобидаги моддалар асосида ҳал этилади. Бундан ташқари, меҳнат низоларини кўришда судлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси нормаларини қўллаш баробарида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг «Судлар томонидан меҳнат шартномаси (контракти)ни бекор қилишни

тартибга солувчи қонунларнинг қўлланилиши ҳақида»ги 1998 йил 17 апрелдаги 12-сонли қарори кўрсатмаларига ҳам амал қилади.

Меҳнат низолари турли сабаблар оқибатида келиб чиқади. Жумладан, низонинг юзага келишига қуйидагилар сабаб бўлади:

1) айрим мансабдор шахслар, шунингдек баъзи ходимлар он-гида сақланиб келаётган ўтмиш қолдиқлари;

2) айрим мансабдор шахсларнинг, шунингдек баъзи ходимларнинг меҳнат қонунчилигини билмаслиги;

3) корхоналарда ташкилий-хўжалик ва тарбиявий ишларда учрайдиган камчиликлар (масалан, ходимлар меҳнат шароити, уларнинг оила аъзоларига маданий-маиший хизмат кўрсатиш билан боғлиқ низолар);

4) ташкилий-техникавий характердаги камчиликлар (масалан, корхонада меҳнатнинг тўғри ташкил этилмагани, илмий жиҳатдан асосланган маҳсулот ишлаб чиқариш нормасининг йўқлиги ва ҳоказолар);

5) айрим ҳуқуқий нормаларнинг бозор иқтисодиёти шароитида тобора тараққий этиб бораётган ишлаб чиқариш шаклларида орқада қолиши (масалан, корхонада янги технология жорий қилиниши натижасида пайдо бўлган янги касб, таъриф-малака маълумотномасида кўрсатилмаган малакага оид тавсифномалар йўқлиги ва ҳоказолар);

6) меҳнат бозорини ташкил қилиш борасидаги камчиликлар.

Меҳнат низолари предметиға қараб икки гуруҳға ажратилади:

1) меҳнат ҳуқуқи нормаларининг муайян ижтимоий муносабатларға татбиқ этилиши билан боғлиқ низолар (масалан, ходим билан меҳнат шартномасини бекор қилиш, бошқа ишға ўтказиш, асосий иш вақтидан ташқари бажарилган иш учун ҳақ тўлашға доир низолар);

2) қонунлар ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинмаган янги меҳнат шартларини ўрнатиш билан боғлиқ низолар (масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш нормасини қайтадан кўриб чиқиш, жамоа шартномаси, келишувини тузиш билан боғлиқ низолар).

Меҳнат низолари мазмуниға қараб икки турға бўлинади: даъволи ва даъвосиз низолар. Даъволи низоларнинг предмети

ходимларнинг меҳнат ҳуқуқларини тан олиш ёки уни тиклаш ташкил этади. Ходимнинг бундай меҳнат ҳуқуқи аввал бошдан қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шунингдек жамоа шартномаси ёки келишуви ва меҳнат шартномаси билан белгиланган бўлади. Бундай ҳолларда ходим ўз меҳнат ҳуқуқларини ёки қонун билан мустаҳкамланган қонуний манфаатларини қайта тиклашни талаб этади (масалан, меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимни қайта ишга тиклаш ёки фойдаланилмаган меҳнат таътиллари учун компенсация тўлаш ва ҳоказо).

Даъвосиз меҳнат низолари иш берувчи билан корхонадаги касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари ўртасида меҳнат шартларини ўрнатиш ёки ўзгартириш каби масалаларда намоён бўлади. Одатда, бу туркумдаги низолар тегишли қонунлар ёки бошқа айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ҳал этилмаган масалалар юзасидан келиб чиқади. Бундай вақтда низо бевосита корхонада иш берувчи билан касаба уюшмаси ўртасида келишиш йўли билан ҳал этилади (масалан, корхонада янги ишлаб чиқариш нормасини белгилаш ҳақидаги низолар). Ушбу низоларнинг предмети муайян ходимга тегишли бўлмаслиги, балки корхона ходимларининг барчасига тааллуқли бўлиши мумкин.

Меҳнат низолари субъектига қараб якка тартибдаги ва жамоаларга доир низоларга бўлинади.

Меҳнат низолари объектига кўра мулкӣй характердаги ва мулкӣй характерга эга бўлмаган низолар деб аталади.

Судлар томонидан кўриладиган меҳнат низолари икки тоифага бўлинади:

а) меҳнат низолари комиссиясида кўрилиши мумкин бўлган ва турли сабабларга кўра судга етиб келган низолар;

б) бевосита суднинг ўзи томонидан кўриб, ҳал этилиши белгилаб қўйилган низолар.

Биринчи тоифага мансуб меҳнат низолари ходимнинг хоҳишига кўра бевосита судга тақдим этилган бўлиши ёхуд комиссия чиқарган қарордан ходим ёки иш берувчи норози бўлгани туфайли судга мурожаат қилинган бўлиши ёхуд корхонада меҳнат ни-

золари комиссияси ташкил этилмаганлиги натижасида судга мурожаат қилинаётган бўлиши мумкин.

Меҳнат низоларининг иккинчи тоифаси юзасидан манфаатдор шахс фақат судгагина мурожаат қилиши мумкинлиги кўзда тутилган. Меҳнат кодексининг 269-моддасига кўра, қуйидаги меҳнат низолари бевосита судда кўрилади:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

2) улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) улар ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) улар меҳнат вазифаларини бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан, маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) улар Меҳнат кодексининг 78-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

6) улар иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Мансабдор шахслар томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарни тўлаш тўғрисидаги меҳнат низолари, агар мансабдор шахслар етказган зарар ҳўжалик низосини кўриб чиқиш пайтида аниқланган бўлса, ҳўжалик суди томонидан ҳам кўриб чиқилади.

Меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўрилмаган деган важ билан ходимнинг аризасини кўриб чиқишни рад этишга йўл қўйилмайди. Меҳнат кодексининг 268-моддасига кўра, қуйидаги шахслар меҳнат низосини судда кўриб, ҳал этишни сўраб мурожаат этишга ҳақли бўладилар:

1) ходим, касаба уюшмаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи;

- 2) меҳнатнинг ҳуқуқ бўйича инспектори;
- 3) иш берувчи, меҳнат низолари комиссиясининг қарорига рози бўлмаган тақдирда, шунингдек унга ходим томонидан етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги низолар бўйича;
- 4) прокурор.

Меҳнат низоси юзасидан даъво қўзғайтган шахс ўз аризасини, қоида бўйича, жавобгар турган ердаги судга тақдим этиши керак. Даъво қўзғаш ҳуқуқига меҳнат шартномаси тузган барча ходимлар эгадирлар. Даъво аризасига талабни асословчи ҳужжатлар (буйруқ нусхаси, далолатнома, маълумотнома ва бошқалар) илова қилинади.

Назорат учун саволлар

1. Меҳнат ҳуқуқи қандай муносабатларни тартибга солади?
2. Меҳнат ҳуқуқининг аҳамияти нимада намоён бўлади?
3. Меҳнат шартномаси тушунчасига таъриф беринг.
4. Меҳнат шартномасини тузишда унга қандай талаблар қўйилади?
5. Иш вақти, дам олиш вақти ва меҳнат ҳақи миқдори қандай белгиланади?
6. Интизомий жавобгарлик деганда нимани тушунасиш? Унинг қандай турлари бор?
7. Меҳнатни муҳофаза қилиш билан ким шуғулланади?
8. Меҳнат низолари деганда нимани тушунасиш ва унинг қандай турларини биласиз?

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Иноятов А. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёти, 2002. – 384 б.
2. Турсунов Й. Меҳнат ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: «Молия», 2002. – 280 б.
3. Усманова М.А., Турсунов Й. Меҳнат ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2006.
4. Й. Турсунов. Халқаро меҳнат ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 492 б.

5. Гасанов М.Ю., Соколов Е.А. Ўзбекистон Республикасида меҳнат шартномалари (контракт). Ўқув қўлланма. – Т.: «Ўқитувчи», 1–2-томлар. 1996. – 528 б.

6. Ш. Исмоилов, Б. Исрайлов. Меҳнат ҳуқуқи. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 168 б.

7. Б. Исрайлов, Д. Атажанова. Меҳнатни муҳофаза қилиш ва уни ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2012. – 98 б.

8. Гасанов М.Ю., Соколов Е.А. Ўзбекистоннинг янги меҳнат қонунчилиги. Меҳнат шартномаси (контракт). Ўқув қўлланма. – Т.: «Ўқитувчи», 1999. – 512 б.

9. Турсунов Ю., Усманова М. Меҳнат ҳуқуқи. Услубий тавсиялар ва вазиятчи масалалар тўплами. – Т.: Молия, 2001. – 228 б.

10. Й. Турсунов, Д. Мухаммедов, Ж. Оллонов. Меҳнат шартномаси ва меҳнат қилиш ҳуқуқининг конституциявий кафолатлари. Рисола. – Т.: ТДЮИ, 2011. – 40 б.

7-мавзу. ОИЛА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Оила ҳуқуқи тушунчаси ва предмети.
2. Никоҳ тушунчаси ва никоҳ тузиш шартлари.
3. Эр ва хотиннинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбурияти.
4. Ота-она ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
5. Фарзандликка олиш.

1. Оила ҳуқуқи тушунчаси ва предмети

Оила жамиятнинг асосий ҳужайраси ва ижтимоӣ таянчидир. Ҳар бир оиланинг бахтиёрлиги ва фаровонлиги пировард натижада жамиятнинг барқарорлиги, гуллаб-яшнаши ҳамда фаровонлигига олиб келади. Инсон шахсини шакллантиришда оила, шубҳасиз, дастлабки босқич вазифасини ўтайди, яъни оилада одамларнинг бир-бири билан, жамият ва давлатга нисбатан муносабатига асос солинади. Шу билан бирга, оила жамият аъзоларини, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодни миллий истиқлол ғояси асосида тарбиялаш маскани сифатида катта аҳамиятга моликдир.

Оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар ахлоқ-одоб ва ҳуқуқий қоидалар билан тартибга солинади. Оила ҳуқуқи ҳуқуқнинг мустақил соҳаси бўлиб, никоҳ, қон-қариндошлик, болаларнинг насл-насабини белгилаш, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш шаклларида келиб чиқадиган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солади.

Батафсил айтганда, **оила ҳуқуқи** никоҳ тузиш тартиби ва шартлари, никоҳнинг тугатилиши, никоҳнинг ҳақиқий эмаслиги, оилада эр ва хотин ўртасида, ота-она билан болалар ўртасида, оиланинг бошқа аъзолари ўртасида келиб чиқадиган шахсий ва мулкӣ муносабатларни, фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик, болаларни оилага тарбияга олиш туфайли келиб чиқадиган муносабатларни, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш тартибларини белгилайдиган ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат.

Оила ҳуқуқи моҳиятини очиб беришда унинг тушунчаси, предметининг ўзига хос хусусияти ва унинг энг муҳим тамойилларини

инобатга олиш лозим, шу орқали оила ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлади.

Оиланинг жамиятнинг асосий бўғини эканлиги, аввало, унинг жамият манфаатлари билан чамбарчас боғлиқ эканлигида ҳамда ижтимоий вазибаларида яққол акс этади.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга», деб ёзилган.

Маълумки, оила ҳаётнинг абадийлигини таъминлайди, ворислар ота-она бошлаган ишни давом эттиришни амалга оширувчи муқаддас даргоҳ. Бу даргоҳ миллатнинг урф-одатларини сақлашга кўмаклашади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов: «Оила соғлом экан — жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан — мамлакат барқарордир», деб оилага юксак баҳо берган эди.

Ёшларга оила ҳуқуқини ўргатишдан асосий мақсад уларни келажакка, турмушга тайёрлаш, ўз касбларига олган билимини жорий этиш кўникмасини ҳосил қилиш. Уларда оила қонунчилиги ҳақида чуқур билимни шакллантириш, қонуннинг тамойилларини ўргатиш ва оилавий-ҳуқуқий муносабатлар доирасидан келиб чиқадиган муаммоларни ечишда олинган билим билан ҳал қила олишни ўргатишдан иборат.

Ҳар бир фаннинг ўз предмети бўлгани каби оила қонунчилиги ҳам ўз предметиға эға. Оилавий ҳуқуқ нормалари билан тартибға солинадиган муносабатлар — оила ҳуқуқининг предметиғи ташкил қилади. Оила ҳуқуқи муносабатига қирадиган унинг предмети Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 5-моддасида берилган. Унга кўра, оила тўғрисидаги қонун ҳужжатлари никоҳ тузиш, никоҳнинг тугатилиши ва уни ҳақиқий эмас деб топиш шартлари ва тартибини белгилайди. Оила аъзолари: эр-хотин, ота-она ва болалар (фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинганлар) ўртасидаги, оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларларида назарда тутилган ҳолларда ва доирада эса, қариндошлар ҳамда ўзға шахслар ўртасидаги шахсий номулкий ва мулкый муносабатларни, шунингдек ота-она қарамонидан маҳрум бўлган болаларни оилаға олиш каби масалаларни тартибға солади.

Оила ҳуқуқи оила аъзолари ўртасидаги шахсий номулкий ва мулкӣ муносабатларни тартибга солади. Шахсий номулкий муносабатларга эр-хотиннинг фамилияси, болалар тарбияси, оила турмуши масалаларини ҳал қилиши, машғулоти тури, касб ва турар-жой танлаш ҳуқуқлари қиради.

Мулкӣ муносабатларга эса, эр ва хотиннинг никоҳ давомида ортирган умумий мулклари, шунингдек, никоҳ қайд этилгунга қадар бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари ҳисобига олинган мол-мулклари, агар қонун ёки никоҳ шартномасида бошқача ҳолат кўзда тутилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумий мулки ҳисобланади. Мулкӣ муносабатларга ота-она ҳамда болаларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари, оила аъзоларининг ва бошқа шахсларнинг алимент мажбуриятлари қиради.

Оила қонунчилиги оила ҳуқуқи предметини ташкил қиладиган муносабатларни ифодалашда икки мезон, ўлчовдан фойдаланган. Биринчидан, қонун оила ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ҳуқуқӣ муносабат иштирокчилари доирасини белгилайди: булар оила аъзолари, оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва доирада бошқа қариндошлар ва шахслар. Аммо бу кўрсатилган мезон-ўлчовлар етарли ҳисобланмайди. Оила аъзолари ўртасида ўзининг юридик табиатига кўра жуда кўп ва ҳар хил муносабатлар вужудга келиши мумкин. Бу муносабатлар маъмурий-ҳуқуқӣ, меҳнат-ҳуқуқӣ ва бошқа ҳуқуқӣ муносабатлар бўлиши мумкин. Бу муносабатларнинг қонунӣ биринчи мезон-ўлчовидан фойдаланиш билан бир вақтда иккинчи мезон-ўлчови ҳам белгиланган, яъни оила ҳуқуқи қонунчилиги фақат оила аъзолари ўртасида вужудга келадиган шахсий номулкий ва мулкӣ характердаги муносабатларнигина тартибга солади.

Аммо оила ҳуқуқи предметини белгилаш учун бу мезон етарли ҳисобланмайди. Масалан, бир оилада яшаб турган опа-сингил, ака-укалар ўртасидаги қарз шартномаси тузилишида оила аъзолари ўртасида мулкӣ муносабатлар вужудга келади. Бу ҳуқуқӣ муносабатлар оила қонунчилиги билан эмас, балки фуқаролик қонунчилигининг шартнома муносабатларини тартибга солиш асосида ҳал қилинади.

Амалдаги қонунчилик оилавий-ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий муносабатларнинг махсус, алоҳида тури деб ҳисоблаб, уни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан фарқ қилишини кўрсатади.

Бу фикрнинг исботи сифатида мамлакатимизда никоҳ-оила қонунчилиги совет давлати вужудга келган кунлардан бошлаб мустақил равишда ривожланганлигини келтириш мумкин.

Иқтисодий бозор муносабатларида бўлган давлатларда оилавий-ҳуқуқий муносабатлар махсус никоҳ-оила қонунлари билан тартибга солинмасдан, балки фуқаролик қонунлари билан тартибга солинган. Бозор муносабатлари мавжуд бўлган жамиятда оилавий муносабатлар мулкӣ муносабатлар доирасига киритилиб, фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинган. Бунинг асосий сабаби мулкӣ манфаатларнинг шахсий манфаатлардан устун туришидир.

Оилавий-ҳуқуқий муносабатлар ўзининг баъзи бир белгилари билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга ўхшаб кетади. Бирок, бу ўхшашлик фақат ташқи кўринишдадир. Мазмунан оилавий ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ўртасида муҳим сифат фарқлари бор.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг асосини мулкӣ муносабатлар, оилавий-ҳуқуқий муносабатларнинг асосини эса, аксинча, мулкӣ бўлмаган номулкӣ шахсий муносабатлар ташкил этади. Шунга мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқининг ҳамма нормалари, барча институтлари ўзининг белгиланган мақсади, аввало, мулкӣ муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлса, оила ҳуқуқи эса, биринчи навбатда, шахсий муносабатларни тартибга солишга қаратилган.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкӣ муносабатлар, асосан, муайян эквивалент баробарида белгиланадиган қиймат, баҳо билан ифодаланадиган характерга эга. Бу белгилар оилавий-ҳуқуқий муносабатларга тааллуқли эмас.

Оила ҳуқуқининг предметига қариндошларнинг бир-бирига нисбатан муносабатлари, масалан, қуда-андачилик, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам киради. Оила ҳуқуқининг предметиға яна оила аъзоларининг иштирок этиши билан вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар ҳам киради. Улар ўртасида-

ги никоҳ, қариндошлик, фарзандликка олиш, ҳомийлик ва васийлик муносабатлари ҳам оила ҳуқуқи билан тартибга солинади. Масалан, Оила кодексининг 73-моддаси болани тарбиялаш, унга таълим беришга бўлган ҳуқуқи ота-онанинг бошқа шахслар ўртасида вужудга келадиган мутлақ муносабатдан, яъни ҳеч ким томонидан болага берилаётган тарбияга аралашмаслик, унга халақит бермаслик каби шахсий ҳуқуқини амалга оширишга ижозат беради.

2. Никоҳ тушунчаси ва никоҳ тузиш шартлари

Никоҳ оиланинг вужудга келишида бирдан-бир асос бўлгани боис у фақат ахлоқ нормалари билан эмас, балки махсус қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 63-моддаси иккинчи қисмига кўра, никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Никоҳ орқали шаърий йўл билан жуфт бўлиб яшашнинг бир қанча фойдаси бор. Никоҳ ахлоқий ва жисмоний покликни талаб қилади. Никоҳ аҳди инсонларга масъулият юклайди. Чунки, оилада эрнинг ҳам, аёлнинг ҳам ўз вазифалари бор, улардан ҳар бири ўз вазифасини тўла адо этишга масъулдир. Никоҳ туфайли ота-она ўзидан сўнг зурриёд қолдириб, инсон насли давом этишига сабаб бўлади.

Никоҳ деганда бу никоҳ ёшига етган, бир-бирини севадиган ва қонунга мувофиқ оила қуришни истаган эркак билан аёлнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланган, қонуний расмийлаштирилган, ўзаро шахсий ва мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирадиган, оилавий турмушда туғилган болаларни миллий истиқлол мафкураси ғоялари асосида муносиб тарбиялашга хизмат қиладиган, умуминсоний қадриятлар ва шарқона анъаналарга асосланган мустаҳкам, бир умрга тузилган иттифок тушунилади¹.

Оила қуришга асос бўлган омиллардан бири никоҳ мотивларидир.

¹ Отаҳўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. — Т.: «Ўзбекистон», 1995. — Б.164.

Хўш, ёшлар қандай мотивлар асосида оила қурадилар? Улар: севги асосида, яъни ёшлар оила қуришдан аввал бир-бирларини севиб, маълум бир муддат севиб-севилиб юрганларидан сўнг шу ўзаро севгининг маҳсули сифатида бир-бирларининг висолига тўй қилиб, оила қуриб етишадилар. Мотивларнинг иккинчи классификацияси – моддий ёки ўзга манфаатдорлик туфайли оила қуриш. Бунда ёшлар оила қураётганлар, ниманидир ҳисобга олган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзлаб оила қуришлари мумкин.

Никоҳ мотивлари классификациясидан яна бири – стереотип бўйича оила қуриш деб аталади. Бу тоифа ёшларда олдинги мотивларнинг иккаласи ҳам қўзғатилмаслиги мумкин. Улар оила қураётганлар, стереотипларга қарайдилар. Бундай ёшлардан нима учун оила қуришлари сўралса, одатда, «Ҳамма тенгдошларим уйланаётганди, мен ҳам уйландим!» ёки «Ҳамма дугоналарим турмушга чиқишаётганди, мен ҳам турмушга чиқдим!» қабилда жавоб берадилар.

Никоҳ тўғрисидаги қоидалар Оила кодексида атрофлича ифода қилинган. Никоҳ тушунчаси амалдаги оила қонунчилигида эмас, фақат ҳуқуқий адабиётларда берилган. Никоҳ тушунчаси мусулмон ҳуқуқ илмида ҳар тарафлама ишланган. Ҳуқуқ илмининг вакиллари никоҳга ҳар хил тушунчалар берадилар. Аммо бу тушунчалар шаклан фарқланиб, мазмунан ўз маъносини сақлаб қолади¹. Бу таърифларда уни юридик далолатнома деб ҳисоблаб, биринчи навбатда, оиланинг табиий-биологик томонига эътибор берилиб, асосий моддий-иқтисодий вазифаси четлаб ўтилади. Махсус ҳуқуқий адабиётларда ҳуқуқшунос олимлар томонидан никоҳга таъриф берилган.

Бу таъриф асосида ўша даврда мавжуд бўлган тузум ва мафкура ғоялари ётади. Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтилаётган даврда ва мустақиллик ҳамда миллий истиқлол мафкураси ғояларига асосланиб биз ҳам никоҳга янгича таъриф беришга ҳаракат қилдик: бу тушунча, никоҳ ёшига етган, бир-бирини севадиган ва қонунга мувофиқ оила қуришни истаган эркак билан

¹ Хидоя. Комментарий мусульманского права. Т., «Ўзбекистон», 1-том, 1994. – С.121. Торнау Н. Мусульманское право, СПб., 1950. – С.147.

аёлнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланган, қонуний расмийлаштирилган, ўзаро шахсий ва мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирадиган, оилавий турмушда тузилган болаларни миллий истиқлол мафкураси ғоялари асосида муносиб тарбиялашга хизмат қиладиган, умуминсоний қадриятлар ва шарқона анъаналарга асосланган мустаҳкам, бир умрга тузилган иттифоқни англатади¹.

Никоҳга шариат илмида ўзига хос ёндашув мавжуд. Шариат бўйича никоҳ шартномага ўхшаб кетса-да, ундан фарқ қилган. У умрбодга тузилади. Шариат муддатли шартларга йўл қўймаган. Агар никоҳ аҳдида муддатли шартларда маълум ҳафта, ой ёки йилга йўл қўйилган бўлса, бундай никоҳ ҳақиқий эмас, деб саналган.

Шариат бўйича никоҳдан ўтиш учун никоҳдан ўтувчилардан бир қатор шартларга риоя қилиш талаб этилган. Улар:

- биринчидан, никоҳдан ўтувчиларнинг ўзаро розилиги;
- иккинчидан, никоҳ ёшига тўлиш;
- учинчидан, никоҳни гувоҳлар иштирокида тузиш;
- тўртинчидан, келин учун қалин ва маҳр тўлаш;
- бешинчидан, диний эътиқод бирлиги;
- олтинчидан, никоҳдан ўтадиганлар яқин қон-қариндош бўлмаслиги;
- еттинчидан, табақа бўйича тенглик;
- саккизинчидан, никоҳдан ўтивчиларнинг руҳий жиҳатдан соғлом бўлиши.

Никоҳдан ўтаётган эркак ва аёл оила қуришга тайёр бўлишлари керак. Бунинг учун, биринчи навбатда, ота-она ёки уларнинг ўрнини босувчилар фарзандларини соғлом, одобли, мард, иродали, ғурурли, эркаклик масъулиятини сезадиган, меҳнатсевар қилиб тарбиялашлари лозим. Ўғил болалар аёллар ҳақида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлишлари керак.

Йигитлар уй-рўзғор ишларини, бозор-ўчар қилишни билишлари, оиланинг қадрига етадиган вафодор, аёлманд, болажон

¹ Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. — Т.: «Ўзбекистон», 1995. — Б.164.

бўлишлари мақсадга мувофиқ. Қизларни оилавий ҳаётга тайёрлаб, уларни соғлом, одобли, катталарни ҳурмат қиладиган, ифбатли, номусли, ҳаё-иболи, меҳнатсевар, уй-рўзгор ишларини олиб борадиган, меҳмондўст уй бекаси даражасига етказиш бахтли турмушнинг кафолатидир.

Ўзбекистон Республикасида никоҳни унинг ижтимоий моҳияти ва мақсадига кўра ҳамда оилани мустаҳкамлаш эҳтиёжини, ёш авлоднинг ахлоқи ва сихат-саломатлигини ҳисобга олиб, бир қатор шартларга риоя қилган ҳолда тузиш зарурлиги белгиланди. Бу талаблар никоҳдан ўтиш шартлари деб юритилади. Улар қуйидагилардан иборат:

– никоҳ тузиш ихтиёрийдир. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 14-моддасида никоҳ тузиш учун бўлажак эр-хотин ўз розилигини эркин ифода этиш қобилятига эга бўлиши кераклиги, никоҳ тузишга мажбур қилиш тақиқланиши қайд этилган.

– бизнинг жамиятимизда аёл билан эркакнинг оилавий муносабатларда тенг ҳуқуқлилиги белгиланган. Унга кўра, никоҳ эркак билан аёл ўртасидаги тенглик ва ўзаро хоҳиш асосида тузилган эркин иттифоқ бўлиб, мақсади оила қуриш, фарзанд кўриш, уларни жамиятнинг муносиб кишилари қилиб тарбиялашдан иборат. Барча ҳуқуқий муносабатларда эр-хотин ҳуқуқнинг тенг субъекти ҳисобланиб, уларга баб-баравар ҳуқуқлар берилади ва тегишли мажбуриятлар ҳам юкланади. Ўзбекистонда эр ва хотин расмий жиҳатдангина эмас, балки оилада ҳам тенг ҳуқуққа эгадир. Оила ҳуқуқига асосан эр-хотин умумий ҳўжалик ишларини биргаликда, ўзаро ҳамжиҳатлик асосида олиб борадилар.

Никоҳланувчиларнинг ўзаро розилиги никоҳ тузишнинг муҳим шартларидан биридир. Никоҳни ўзаро розилик асосида тузиш шarti унинг ихтиёрийлик ва тенглик тамойили асосида вужудга келганлигини таъминлаш билан бирга, оиланинг барқарор ва мустаҳкам бўлишига ҳам имконият яратади. Никоҳнинг эркин тузилиши учун берилган розилик чинакам бўлиши, у қўрқитиш, зўрлаш, алдаш ёки никоҳланувчиларнинг бири ёхуд ҳар иккисига руҳан таъсир этилган ҳолатда берилган бўлмаслиги лозим.

Никоҳга кирувчиларнинг, кўп ҳолларда, қизларнинг розилигини олмай, олдиндан фотиҳа қилиш, қалин олиш ҳоллари, ёшлар-

ни севмаган кишиларига турмушга чиқишга мажбур қилиб, уларнинг бахтига зомин бўлиш бунинг мисолидир. Бундай хатти-ҳаракатлар кўпинча мулоҳазалари тор, турли хил салбий қарашлар онгида чуқур ўрнашиб қолган шахслар орасида учрайди. Зўрлаш, қўркитиш, алдаш ким томонидан содир этилган бўлмасин, барибир никоҳнинг ҳақиқий эмас, деб топилишига сабаб бўлади.

Никоҳга киришнинг ўзаро розилик асосида бўлиши шартининг бузилиши унинг ҳақиқий эмас, деб топилишигагина эмас, балки ғайриқонуний хатти-ҳаракат содир этиб, никоҳга киришга зўрлаган, алдаган ва қўрқитган шахсларни жиноий жавобгарликка тортишга ҳам асос бўлади. Яъни, бундай қилмиш учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси 136-моддасида белгиланган.

— амалдаги қонунда никоҳ ёшининг белгиланганлиги. Никоҳ ёши эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш этиб белгиланади. Лекин, Оила кодексида, алоҳида ҳолларда, никоҳга киришни хоҳловчиларнинг илтимосига кўра, никоҳ давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман, шаҳар ҳокими никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтириши мумкинлиги назарда тутилган.

Қонунда никоҳ ёшининг эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 17 ёш этиб белгиланган. Неча ёшдан никоҳга ўтишни уларнинг ўзлари ҳал қиладилар. Никоҳ ҳуқуқий муносабати табиий жараён бўлганлиги учун янги қонун илгари амалда бўлган никоҳ ёшини, яъни эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 17 ёшни сақлаб қолди. Оила кодексида фақат неча ёшдан бошлаб никоҳга кириш мумкинлиги белгиланган, аммо неча ёшдан бошлаб никоҳ тузиш мумкин эмаслиги белгиланмаган. Шунга кўра, никоҳдан ўтувчиларнинг ёшларидаги катта фарқ никоҳ тузишга монелик қилмайди. Бизнинг мамлакатимизда никоҳдан ўтувчиларнинг ёшлари ўртасидаги катта фарқ камайиб бораётгани сезилмоқда.

Айрим ҳолатларда оила қонунларнинг бир қанча шартларини бузиб ҳам тузилиши мумкин, бундай ҳолларда у ҳақиқий эмас, деб топилади.

Қуйидаги ҳолларда қайд этилган никоҳ ҳақиқий эмас, деб топилади:

а) никоҳ тузишнинг ихтиёрийлиги бузилиши;

- б) никоҳ ёшига қўйилган шартга риоя қилмаслик;
- в) якка никоҳлилик тамойилининг бузилиши;
- г) никоҳ насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида тузилган бўлса;
- д) муомалага лаёқатсиз деб топилган шахс билан тузилган никоҳ;
- е) никоҳга ўтиш вақтида оила қуриш мақсадининг сохталиги;
- ж) фарзандликка олган билан фарзандликка олинган шахслар ўртасида тузилган никоҳ;

з) никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки ортирилган иммунитет танқислиги синдроми (ОИТС) ёки (ВИЧ инфекция) борлигини бошқасидан яширган бўлса, шу шахс никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни талаб этишга ҳақлидир.

Демак, **никоҳ** — бу эркак билан аёл ўртасидаги муайян иттифок ва бу иттифокнинг жамият, давлат томонидан тан олиниши ва маъқулланишининг тарихий шакли бўлиб, жамият никоҳ воситаси билан эркак ва аёл ўртасидаги табиий муносабатларни тартибга солиб туради, эр-хотин, ота-она ва фарзандлар орасида ахлоқий, ҳуқуқий мажбуриятлар ўрнатади.

3. Эр ва хотиннинг мулкий ҳуқуқ ва мажбурияти

Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида рўйхатга олингандан бошлаб никоҳ тузганлар эр-хотин деб ҳисобланадилар ва шу пайтдан эътиборан улар ўртасида эр-хотинлик ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келади. Эр ва хотин ўртасида мулкий ва номулкий муносабатлар ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Мулкий муносабатларда эрнинг ўз мулки, хотиннинг ўз мулки, умумий мулк, болаларга тегишли мулк ва бошқа мулклар вужудга келади.

Оила аъзолари ўртасидаги шахсий ва мулкий муносабатлар аҳамияти юқоридир.

Шахсий муносабатларга эр-хотиннинг фамилияси, болалар тарбияси, оила турмуши масалаларини ҳал қилиши, машғулоти тури, касб ва турар-жой танлаш ҳуқуқлари киради.

Ҳуқуқий-демократик давлат, эркин адолатли фуқаролик жамиятида мулкий бўлмаган номулкий шахсий муносабатлар асо-

сий белгиловчи, мулкий муносабатлар эса, бўйсунувчи ҳосила характерга эга. Оилавий муносабатлар йиғиндисиди мулкий бўлмаган шахсий муносабатлар устун бўлишининг сабаби, аввало, наслни давом эттириш ва болаларни тарбиялаш билан боғлиқдир.

Эр ва хотиннинг оилавий муносабатларда тенг ҳуқуқлилиги ва баб-баравар мажбуриятларга эга эканлиги мулкий муносабатларда ҳам ўз ифодасини топган.

Эр-хотиннинг мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларига иқтисодий мазмундаги масалалар киради. Оила кодексининг 23-моддасига биноан, эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган мол-мулклари, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар, бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари ҳисобига олинган мол-мулклари, агар қонун ёки никоҳ шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумий мулки ҳисобланади.

Эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган мол-мулклари жумласига (эр ва хотиннинг умумий мол-мулкига) эр ва хотин ҳар бирининг меҳнат фаолиятидан, тадбиркорлик фаолиятидан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирган даромадлари, улар томонидан олинган пенсиялар, нафақалар, шунингдек махсус мақсадга мўлжалланмаган бошқа пул тўловлари (моддий ёрдам суммаси, майиб бўлиш ёки саломатлигига бошқача зарар етказиш оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотганлик муносабати билан етказилган зарарни қоплаш тарзида тўланган суммалар ва бошқалар) киради. Эр ва хотиннинг умумий даромадлари ҳисобига олинган кўчар ва кўчмас ашёлар, қимматли қоғозлар, пайлар, омонатлар, кредит муассасаларига ёки бошқа тижорат ташкилотларига киритилган капиталдаги улушлар ҳамда эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган бошқа ҳар қандай мол-мулклари, улар эр ёки хотиндан бирининг номига расмийлаштирилган ёхуд пул маблағлари кимнинг номига ёки эр ва хотиннинг қайси бири томонидан киритилган бўлишидан қатъи назар, эр ва хотиннинг умумий мол-мулки ҳисобланади.

Никоҳни тегишли тартибда қайд эттирмасдан туриб эр-хотин бўлиб яшаш уларнинг мулкини биргаликдаги умумий мулк деб топиш учун асос бўлмайди. Никоҳни қайд эттирмаган ҳолда бир

оила бўлиб яшаган шахсларнинг мулккий муносабатлари фуқаролик қонунлари нормалари билан тартибга солинади.

Эр ёки хотиндан фақат биттасига тегишли бўлган ва у томонидан тасарруф этиладиган мулк хусусий мулк ҳисобланади.

Хусусий мулкка қуйидагилар киради:

эр ёки хотиннинг никоҳга қадар ўзларига тегишли бўлган мулки (масалан: уй, уй жиҳозлари, омонат кассасига қўйилган пул, қимматбаҳо қоғозлар ва бошқалар);

никоҳ давомида ҳадя ёки мерос тариқасида олган мулклари;

тўй совғалари, агар улар эр ёки хотиндан бирининг шахсий фойдаланиши учун мўлжалланган бўлса (қимматбаҳо ва серҳашам буюмлар бундан мустасно);

эр ёки хотин томонидан олинган Давлат мукофотлари ва совғалар (масалан, олтин соат, мотоцикл, машина ва бошқалар);

эр-хотиннинг никоҳ тузишга қадар олган ҳадялари (келиннинг сепи ва ҳоказолар), бу буюмлардан турмушда биргаликда фойдаланишдан қатъи назар, уларнинг биргаликдаги умумий мулки таркибига кирмайди;

эр-хотиннинг бирига никоҳга қадар тегишли бўлган ёки у никоҳ давомида ҳадя ёхуд мерос тарзида олган кўчмас мол-мулк, жумладан, уй-жой никоҳ давомида эр-хотиндан бирининг ёки иккаласининг маблағлари ҳисобига капитал равишда таъмирланганлиги ёки қайта қурилганлиги суд томонидан аниқланган тақдирдагина эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мулки деб ҳисобланиши мумкин.

Эр-хотиндан бирининг қарзи учун ҳақ унинг ўз хусусий мулкидан, эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мулки бўлганида эса, унга тегишли бўлган ҳиссадан ундирилиши мумкин.

Умумий қарз эр-хотиннинг иккаласи ёки улардан биттаси (иккинчи томон билан келишилмаган бўлса-да), ёки бутун оила манфаатига қаратилган бўлади.

Шахсий қарзлар эса, бундай белгиларга эга бўлмайди. Қарзлар бўйича жавобгарлик эр-хотиннинг умумий мулкини бўлишда, ундан ташқари ҳам бўлиши мумкин.

Эр-хотиннинг вояга етмаган болалари ҳаракатлари туфайли зарар кўрган томоннинг талаби эр-хотиннинг мулкидан ҳақ ундиришнинг алоҳида тури ҳисобланади. Ота-оналарнинг моддий жа-

вобгарлик масаласи фуқаролик қонун ҳужжатлари нормалари асосида ҳал қилинади¹.

Келтирилган зарарни эр-хотиндан биттасининг хусусий мулкидан, шунингдек уларнинг биргаликдаги умумий мулкидан ундириш мумкин. Масалан, агар эр-хотин қайд этилган никоҳда бўлиб, алоҳида яшаётган бўлсалар, уларнинг вояга етмаган болалари моддий зарар келтирса, бу ҳолат улардан бирининг айби билан бевосита боғлиқ бўлса, унинг хусусий мулкидан ёки унга тегишли умумий мулкидан ҳақ ундириш мумкин. Бироқ эр-хотиннинг никоҳдан ажралиб, алоҳида яшаши ёки ота-оналарнинг болалардан алоҳида яшаши эр-хотиннинг ёки улардан бирининг вояга етмаган ўз болалари келтирган зарарни тўлашдан озод қилиш учун асос бўлмайди.

Эр-хотиннинг қонуний тартибдаги мулки уларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган императив нормалар билан тартибга солинган мулкидир.

Эндиликда қонуний мулк тартибини сақлаб қолиш билан бир қаторда мулкни шартномавий тартибга солиш мумкинлиги қонунлаштирилди. Эр ва хотин никоҳ шартномасига биноан ихтиёрий ва келишган ҳолда никоҳда бўлган даврида ёки улар никоҳдан ажратилган пайтларида ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаб олишлари мумкин.

Оила кодексининг 29–36-моддаларида эр-хотинларнинг қонуний мулкидан ташқари эр ва хотин мол-мулкининг шартномавий тартиби ҳам белгиланди. Бунинг сабаби бозор иқтисодиётини янада чуқурлаштириш, тадбиркорликни ривожлантириш ва хусусий мулкчилик мавжудлиги билан боғлиқ.

Никоҳ шартномаси деб, никоҳланувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ва (ёки) эр ва хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи келишувига айтилади.

Никоҳ шартномаси фуқаролик шартномасининг алоҳида тури сифатида кўрилиши лозим, чунки унда эр-хотиннинг мол-мулки

¹ Кузнецова Л.Г., Шевченко Я.Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних, «Юридическая литература». – М.: 1969. – С.109, 122–125.

хукукий табиатини белгилаш ва ўзгартиришни назарда тутати. Никоҳ шартномасининг ўзига хос хусусияти шундаки, у комплекс характерга эга эканлиги, ўзида нафақат эр-хотиннинг мол-мулкни вужудга келтириш ёки унинг хукукий тартибини ўзгартириш, шу билан бирга, эр-хотиннинг бир-бирига моддий таъминот беришини ҳам тартибга солишни белгилаб бериши мумкин.

Никоҳ шартномасининг предмети эр-хотиннинг мулкӣ муносабатларидир. Никоҳ тугатилгандаги мулкӣ муносабатлар бундан мустасно. Шахсий номулкӣ муносабатлар шартнома предмети бўлолмайди.

Никоҳ шартномасининг объекти эр-хотиннинг никоҳгача ва никоҳ даврида орттирган мулклари ҳамда уларнинг хукукий тартибга солинишини ўз ичига олади. Эр-хотиннинг мулкӣ муносабатлари Оила кодекси нормалари билан тартибга солинади.

Никоҳ шартномасининг афзаллиги шундаки, у мулкӣ муносабатларни тартибга солиш орқали оилани мустаҳкамлайди, эр-хотинни бир-бирига тегишли мулкдан тўғри фойдаланишга ва уни яхши сақлашга, мулкӣ мажбуриятларини ўз вақтида бажаришга ундайди.

Эр-хотиннинг биргаликдаги умумий мол-мулкига шартномавий муносабатлар татбиқ этилиши умумий тартибда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 216-моддаси 1-бандида белгиланган. Оила ҳукуқининг нормалари эса, уларни ҳар тарафлама кенгайтириб берган: никоҳ шартномасининг хукукий табиати; уни тузиш шакли; никоҳ шартномасининг мазмуни; уни ўзгартириш, тасарруф этиш, ҳақиқий эмас деб топиш асосларидан иборат.

Никоҳ шартномаси эр ва хотиннинг мавжуд мол-мулкига нисбатан ҳам, бўлғуси мол-мулкига нисбатан ҳам тузилиши мумкин.

Никоҳ шартномаси ўз мазмунига қуйидагиларни киритади: эр ва хотин никоҳ шартномасига қўра биргаликдаги умумий мулкнинг қонунда белгиланган тартибини ўзгартиришга; эр ва хотиннинг барча мол-мулкига, унинг айрим турларига ёхуд эр ва хотиндан ҳар бирининг мол-мулкига нисбатан биргаликдаги улушли ёки алоҳида эгалик қилиш тартибини ўрнатишга ҳақлидир.

Никоҳ шартномаси эр ва хотиннинг мавжуд мол-мулкига нисбатан ҳам, бўлғуси мол-мулкига нисбатан ҳам тузилиши мумкин.

Никоҳ шартномасига асосан эр-хотин қонунда йўл қўйиладиган барча мулкӣй шартномавий муносабатларга ўзаро киришишга ҳақлидир.

Никоҳ шартномасининг шаклига тегишли ҳисобланган ўзаро боғланган икки тараф ҳам: ўз ҳуқуқидан ўз хоҳиши бўйича эркин тасарруф этиш ҳуқуқи; эр ва хотиннинг ҳар бирининг мулкӣй ҳуқуқларининг бузилишини бартараф этиш; меҳнатга лаёқатсиз, муҳтож эр ёки хотиннинг мулкӣй ҳуқуқи бузилишини бартараф этиш; эр-хотиннинг мулкӣй ҳуқуқини таъминлаб, маълум барқарорликни сақлаб қолиш; нафақат жисмоний шахсининг, хатто, давлатнинг ҳам мулкӣй манфаати кафолатланишига риоя қилишга имкон беради.

Хулоса қилиб айтганда, миллий қонунчилигимизга никоҳ шартномасининг кириб келиши, эр ва хотин мулкининг шартномавий асоси бўлиб, аввало, оилаларнинг барқарорлигини таъминлаш, оилавий муносабатларни яхшилаш, оилада ўзаро низолар келиб чиққан такдирда, уларни қонунан ҳал этишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

4. Ота-она ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Оила институтини янада такомиллаштириш, ота-она ва болалар ўртасидаги муносабатлар иштирокчиларининг барча ҳуқуқ ва қонунӣй манфаатларини ҳимоя қилиш механизмларини ривожлантириш кучли фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Мулкка нисбатан бўлган муносабат шахсининг жамиятдаги мавқеини, эркинлигини, ҳар қандай жамиятнинг иқтисодӣй ва сиёсий тизимини белгилайди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси барча мулклар қатори хусусӣй мулкни ҳимоя қилинишига муҳим ўрин ажратган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси 13-бобининг 90–95-моддалари оиладаги мулкӣй муносабатларни тартибга солган. Оила кодексининг 90-моддасига биноан, ота-она ҳаётлигида болалар уларнинг мол-мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмас. Ота-она ҳам вояга етмаган болаларнинг мол-мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмас. Ота-она ва

болаларнинг улар ўртасидаги умумий мол-мулкка бўлган мулк ҳуқуқи Фуқаролик кодекси 18-бобининг 216–227-моддалари билан тартибга солинади.

Оила кодекси 90-моддасининг 2-қисмига мувофиқ, вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланиши керак.

Вояга етмаган болаларнинг мол-мулкни тасарруф этишга доир ваколатлар амалга ошириладиганда фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган қоидалар қўлланилади.

Оила кодексининг 91-моддасига биноан, ота-она ва болаларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши мумкин ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розилиги билан бундай мулкка эгаллик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин.

Болалар мулкдорлик ҳуқуқига эга. Бу ҳолат болага бўлган эътиборни, ҳуқуқнинг мустақил субъекти эканлигини англатади. Вояга етмаган болаларнинг мулкка бўлган ҳуқуқлари йиғма характерга эга бўлган ҳуқуқлар бўлиб, уларнинг ҳар бирига Оила кодексида алоҳида эътибор берилади. Буларнинг ичида, биринчи навбатда, ҳар бир вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга эканлиги ётади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 64-моддасига биноан, ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар.

Бундай ҳуқуқлар, энг аввало, болаларнинг муҳим ҳаётий эҳтиёжлари (озик-овқат, кийим-кечак, турар-жой ва бошқалар) биринчи навбатда ота-оналари, оиласи ёки уларнинг ўрнини босувчи оила аъзолари томонидан амалга оширилади.

Оилада болаларга таъминот беришнинг бир қанча манбалари мавжуд. Вояга етмаган болаларнинг нормал ҳаётий эҳтиёжини қондириш учун ота-онаси, фарзандликка олувчилар иш ҳақининг маълум қисми жалб этилади; болаларга тегишли бўлган алиментлар, агар ота-оналар (улардан бири) уларнинг моддий таъминотидан ҳа-

бар олмаса, қонун йўли билан болаларга тегишли бўлган пенсиялар, ҳар хил нафақалар ундирилади. Юқорида таъкидланганидек, вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлади ҳамда боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланади.

Ота-она ва вояга етмаган болалар ўртасида келиб чиқадиган мулкӣй низолар суд томонидан умумӣй асосларда ҳал қилинади. Ўн тўрт ёшга тўлмаган кичик ёшдаги вояга етмаган болалар ўз ҳуқуқларини судда ҳимоя қилиш муомаласига эга эмаслар. Уларнинг ота-оналари эса, низо муносабати билан ишда тараф сифатида иштирок этганликлари сабабли вояга етмаган болаларнинг қонунӣй вакили сифатида иштирок эта олмайдилар. Шу сабабдан кичик ёшдаги болаларнинг мулкӣй ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вассийлик ва ҳомийлик органлари томонидан қонунӣй вакил сифатида амалга оширилади.

Оилада ота-она ва болалар ўртасида юзага келадиган муносабатлар, табиӣйки, бир-бирига ёрдам кўрсатиш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, ҳамжиҳатлик ҳамда ихтиёрийликка асосланган бўлишини тақозо этади. Акс ҳолда, қонун чиқарувчи вояга етган меҳнатга лаёқатли болаларни ўз ота-онаси тўғрисида ғамхўрлик қилиш, шунингдек, ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз ота-оналарига моддий ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ота-онанинг фарзанд олдидagi бурчлари: фарзандга чиройли исм қўйиш; инсонӣй ҳислат ва фазилатларни таркиб топтириш; саводини чиқариш; иқтидорига қараб ривожлантириш; касб-хунар ўргатиш; уйлантириш, турмушга чиқариш; уй-жой билан таъминлаш; фарзандлар орасидаги мерос тақсимотида адолатли бўлиш.

Фарзанднинг ота-она олдидagi бурчлари: ота-онанинг насихатларига қулоқ солиш, меҳрибон, ғамхўр бўлиш, ота-онага ва оила ишларига ҳам маънавий, ҳам иқтисодий ёрдам бериш; одобахлоқда, ишда, илм-хунар ўрганишда ўрнак бўлиш; ота-оналарнинг нимага муҳтож эканликларини қалбан ҳис қилиш, уларнинг орзу-ниятларини амалга ошишида ёрдам бериш; оила аъзоларига иззат-ҳурмат билан қараш, ўз бурчларини масъулият билан бажариш.

Оилавий тарбия мураккаб, у ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир ота-она фарзандларини тарбиялаш борасидаги бурч ва масъулиятларини англашларига боғлиқ. Бунда нормал, соғлом оилавий муҳит, ота-онанинг обрўси, тўғри кундалик режим, фарзандни ўз вақтида билим олишга, ўқишга, китобларга, меҳнат қилишга жалб қилишлари ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Аввал ҳам, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам таъкидланганидек, ақлли, фаросатли, тафаккурга бой, фазилатли инсоннинг тарбияси оиладан бошланади. Оилада тарбия ишларини тўғри амалга ошириш учун, энг аввало, ота-онанинг ўзи тарбияланган бўлиши лозим. Ота-онанинг дид-фаросати, қизиқиши, эҳтиёжлари, интилишлари, мақсад ва вазифалари, биргаликда билим олиши, ишлаши, дам олиши, зиддиятларни, муаммоларни ўзаро тушуниб, ҳал эта олишлари, фарзандларни болалигидан бошлаб мустақилликка, одамлар билан ижобий муносабатга ўргатиб борилиши мустаҳкам, соғлом оила муҳитини вужудга келтиради.

Оилада эркак ва аёл қонунан тенг ҳуқуқли, лекин уларнинг биологик, жисмоний ва руҳий тузилиши нуктаи-назаридан бундай тенглик йўқ. Шунинг учун эркак ва аёлнинг вазифалари, фарзандларни тарбиялаш, оила меҳнати ва юмушлари тақсимооти масалаларида бир мунча тафовутлар мавжуд.

Ота-онанинг болалар ёрдамига муҳтожлиги уларнинг маблағлари (иш ҳақи, пенсия ва шу кабилар) ўзларининг моддий шароитларини тирикчилик минимуми даражасида сақлашлари учун етмаган вақтда юзага келади. Ёрдамга муҳтож, меҳнатга лаёқатсиз ота-онага алимент тўлаш тўғрисидаги қелишув ота ёки онанинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида ёки ҳар иккаласи билан бирга тузилиши мумкин. Башарти, меҳнатга лаёқатсиз ота (она) муомала лаёқатига эга бўлмаса, тегишли қелишувни унинг номидан қонуний вакили тузади.

Ҳар бир меҳнатга лаёқатли бола ўз ота-онасига, шунингдек, фарзандликка олувчига ихтиёрий равишда моддий ёрдам бериши лозим. Агар улар бу ёрдамни сўраб, судга мурожаат қилсалар, суд ота-онанинг ҳамма вояга етган, муомалага лаёқатли болаларидан алимент ундириб бериши лозим.

Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилигида вояга етмаган болаларнинг қуйидаги шахсий номулкий ҳуқуқлари кўрсатилган: боланинг оилада яшаш ва тарбияланиш ҳуқуқи; ота-онаси ва бошқа қариндошлари билан кўришиш ҳуқуқи; ҳимояланиш ҳуқуқи; исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқи; исми ва фамилиясини ўзгартириш ҳуқуқи.

Ҳар бир бола оилада яшаш ва тарбияланиш, ўз ота-онасини билиш, уларнинг ғамхўрлигидан фойдаланиш, улар билан бирга яшаш ҳуқуқига эга, бола манфаатларига зид бўлган ҳолатлар бундан мустаснодир. Бола ўз ота-онаси томонидан тарбияланиши, ўз манфаатлари таъминланиши, ҳар тарафлама камол топиши, инсоний кадр-қимматлари ҳурмат қилиниши ҳуқуқига эга. Боланинг ота-онаси бўлмаганда ёки улар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганда ва бола ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган бошқа ҳолларда унинг оилада тарбияланиш ҳуқуқи васийлик ва ҳомийлик органи томонидан таъминланади.

Оила қонунчилигига биноан ҳар бир бола отаси, онаси, бобо-си, бувиси, ака-укалари, опа-сингиллари ва бошқа қариндошлари билан кўришиш ҳуқуқига эга. Ота-онанинг никоҳдан ажралиши, никоҳнинг бекор қилиниши ёки ҳақиқий эмас деб топилиши боланинг ҳуқуқларига таъсир қилмайди.

Айрим ажрим оилаларда ота ёки она болани уларнинг бири билан кўришишга тўсқинлик қилади. Қонун эса, бола манфаатини ҳимоя қилиб, унга отаси-онаси билан кўришиш ҳуқуқидан ҳеч ким ман қилишга ҳаққи йўқлигини билдиради.

Бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Бола ҳуқуқини ҳимоя қилиш деганда, боланинг бузилган ҳуқуқини тиклаш, унинг ҳуқуқларини амалга оширишда мавжуд бўлган тўсиқларнинг олдини олиш, бартараф қилиш тушунилади. Мисол учун, агар ота-она фарзандларини тўғри тарбия қилмаса, таълим-тарбия беришда қонун билан юклатилган вазифаларини бажармаса, ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилса, болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилган деб ҳисобланади. Бундай ҳолатлардан хабардор бўлган васийлик ва ҳомийлик органлари болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чораларини кўради. Бола исм, ота исми ва фамилиясини олиш

ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ болага унинг туғилиши билан берилади. Ота-онага болага исм танлашда эркинлик берилган бўлиб, улар ўзлари хоҳлаган исмни беришлари мумкин.

Эр-хотиндан бирининг аризасига биноан боланинг исмини рўйхатдан ўтказишда иккинчисининг розилиги бўлганлиги фарз қилинади. Боланинг исмга, ота исмига ва фамилиясига бўлган ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1992 йил 9 декабрда «Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция»га қўшилиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу қарорда болалар алоҳида ғамхўрлик ва ҳимоя ҳуқуқига эга эканлиги эътироф этилди.

Оила кодексининг 65-моддасида белгиланганидек, боланинг яшаши ва тарбияланиш ҳуқуқи, аввало, бола ўз ота-онаси билан бирга яшаши мумкинлигини англатади.

Фуқаролик кодексининг 21-моддасига биноан, ўн тўрт ёшга тулмаган вояга етмаганларнинг (кичик ёшдаги болаларнинг) ёки васийликда бўлган фуқароларнинг қонуний вакиллари, ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки васийлари яшайдиган жой вояга етмаганлар ёки васийликда бўлган фуқароларнинг яшаш жойи ҳисобланади. Табиийки, улардан катта бўлган ёшдаги вояга етмаган болалар ҳам улар билан бирга яшайдилар. Боланинг оилада яшаш ва тарбияланиш ҳуқуқи ўз ота-онасини билиш ҳуқуқи билан мустаҳкам боғлиқдир. Бу ҳақда «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенциянинг 7-моддасида тўғридан-тўғри белгилаб қўйилган. Бундай ҳолат вояга етмаган боланинг ҳуқуқи суд тартибида оталик белгиланаётган вақтда (қўшимча шарт билан) инобатга олиниши мумкин.

Оила кодекси 66-моддасининг биринчи қисмига биноан, бола отаси, онаси, бобоси, бувиси, ака-укалари, опа-сингиллари ва бошқа қариндошлари билан кўришиш ҳуқуқига эга, ота-онасининг никоҳдан ажралиши, никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилиши ёки ота-онанинг бошқа-бошқа яшаши бунга таъсир этмайди. Ота ва она алоҳида яшаётган бўлсалар, у ҳолда болаларнинг ҳар бири билан кўришиш ҳуқуқига эга. Ота-она турли давлатларда яшаётган бўлсаларда, бола улар билан кўришиш ҳуқуқига эга.

Оила кодексининг 67-моддасига биноан, бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Боланинг

ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш унинг ота-онаси (уларнинг ўрнини босувчи шахслар), амалдаги қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, васийлик ва ҳомийлик органи, прокурор ва суд томонидан амалга оширилади.

Вояга етмаган бола қонунга мувофиқ тўла муомала лаёқатига эга деб эътироф этилса, у ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шу жумладан, ҳимояга бўлган ҳуқуқини мустақил амалга оширишга ҳақлидир.

Оила кодекси боланинг ҳимояга бўлган ҳуқуқини белгилаб, янада кенгроқ янгилик олиб кирди. Эндиликда вояга етмаган бола ота-она (уларнинг ўрнини босувчи шахслар) томонидан қилинадиган суиистеъмоликлардан ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

Маълумки, ҳар қандай фуқаронинг ҳуқуқи, шу билан бирга, вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқи суд тартибида ҳимоя қилинади. Оила кодексининг 68-моддаси боланинг ўз фикрини ифода этиш ҳуқуқини белгилайди, бу ҳуқуқнинг ҳаракат доирасини аниқлайди, қандай ҳолатларда вояга етмаганларнинг фикри ҳисобга олинишини ифода этади.

Оила кодексининг 69-моддасига биноан, бола исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқига эга. Болага исм ота-онанинг келишувига биноан, ота исми эса, отасининг исми бўйича берилади. Боланинг фамилияси ота-онанинг фамилиясига кўра белгиланади. Ота-она турли фамилияларда бўлсалар, ота-онанинг келишувига биноан болага отасининг ёки онасининг фамилияси берилади. Ота-онанинг хоҳишига кўра болага ота ёки она томонидан миллий анъаналарга биноан бобонинг исми бўйича фамилия берилиши мумкин. Ота-она ўртасида боланинг исми ва (ёки) фамилияси бўйича келишув бўлмаганда, келиб чиққан низо васийлик ва ҳомийлик органи томонидан ҳал этилади.

Оила ҳуқуқий муносабатларида ота-онанинг ўз болаларига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари муҳим ўрин тутди. Ота-она ўз болаларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Ота-оналик ҳуқуқлари болалар 18 ёшга тўлганларида, шунингдек вояга етмаган болалар никоҳга кирганларида ҳамда қонун билан белгиланган бошқа ҳолларда болалар вояга етмасдан тўла муомала лаёқатига эга бўлганларида тугайди.

Ота-онанинг бола олдидаги тенг ҳуқуқлилиги унга ғамхўрлик қилиш, таълим-тарбия бериш, уни парвариш қилиш ва ҳ.к. иборатдир. Боланинг олдида ўз ҳуқуқларини бажариш ота-она учун фақат ахлоқий қоида бўлиб қолмай, балки конституциявий ҳуқуқ ва бурчдан биридир. Ота-она ўртасидаги ҳар қандай келишмовчилик уларнинг ҳар иккаласи ёки улардан бирининг талаби билан вассийлик ва ҳомийлик ёки суд тартибида ҳал қилинади.

Оила қонунчилиги алоҳида вояга етмаган ота-онанинг ҳуқуқларини кўрсатган. Вояга етмаганлар оила қуришса, оилада ўзлари ота-оналик ҳуқуқларини амалга оширишлари мумкин. Улар ўз болалари билан бирга яшаш ва унинг тарбиясида иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ота-она ўз болаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишлари шарт. Ўн саккиз ёшга тўлмаган вояга етмаган болалар тўла ҳажмда муомала лаёқатига эга бўлмаганлари сабабли уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш қонуний вакиллари бўлган ота-оналари ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар зиммасига юкланади.

Фуқаролик қонуни бўйича ўн тўрт ёшгача бўлган болаларнинг муомала лаёқатига эга бўлмаслигини ва ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган болаларнинг эса, қисман муомала лаёқатига эга эканликларини эътироф этиш керак. Демак, ота-оналар, фарзандликка олувчилар ёки вассийлар ўн тўрт ёшга тўлмаган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиб, уларнинг вакили сифатида улар номидан ҳар қандай битимлар тузиш ҳуқуқига эгадирлар. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган болаларга тегишли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ота-оналар ўз болаларининг ҳомийси сифатида иштирок этиб, болалар номидан битимлар тузмайдилар, аммо уларга битим тузишлари учун розилик берадилар.

Ота-оналик ҳуқуқи болалар манфаатларига зид тарзда амалга оширилиши мумкин эмас. Шу билан бир қаторда, ҳар бир ота-она ўз боласини қонунга асосланмасдан ушлаб турган ҳар қандай шахсдан унинг қайтарилишини талаб қилишга ҳақли.

Оила тўғрисидаги қонунчиликда вояга етмаган болаларнинг мулкӣ ҳуқуқларини тўпловчи тушунча характериға эға эканлигини инобатға олиб, уларнинг ҳар бириға алоҳида эътибор берилган.

Оила кодексининг 90-моддасига биноан, вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, алимент унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланиши керак.

Вояга етмаган болаларнинг мол-мулкани тасарруф этишга доир ваколатлар амалга ошириладиганда фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган қоидалар қўлланилади. Булардан ташқари, болалар мулк ҳуқуқига эга. Бу мулк совға тариқасида олинадиган мулклар сирасига киради. Совға, ворислик ҳуқуқи асосида болалар ўз мулкларига эга бўлиши кенг тарқалган. Бундай мулк нафақат қариндошлардан, балки бошқа жисмоний шахслар, ҳатто, юридик шахслардан ҳам олинадиган мулк бўлиши мумкин.

Давлат ҳар бир шахсга, шу билан бирга, вояга етмаган болаларга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қўмаклашади. Оила кодекси 67-моддасининг иккинчи қисмига биноан, боланинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни унинг ота-онаси (уларнинг ўрнини босувчи шахслар) амалга оширадilar.

Бола ҳуқуқини ҳимоя қилиш деганда, боланинг бузилган ҳуқуқини тиклаш, унинг ҳуқуқларини амалга оширишда мавжуд бўлган тўсқинликларнинг олдини олиш, бартараф қилишлар тушунилади. Оила қонун ҳужжатлари томонидан ҳимоя қилинадиган объект сифатида Оила кодексининг 65–70-моддаларида кўрсатилган вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқлари назарда тутилади. Бола ҳуқуқини, жамият аъзоси сифатида, ҳимоя қилиш маъмурий, фуқаролик, жиноят, меҳнат ва бошқа ҳуқуқ соҳалари нормалари билан ҳам амалга оширилади. Бола ўз ҳуқуқлари билан бир қаторда ўзига тегишли бўлган қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш ҳуқуқларига ҳам эгадир.

Ҳар бир фуқаро ўзининг ҳуқуқ ва манфаатларини ўзи ҳимоя қилади. Аммо вояга етмаган ўн саккиз ёшга тўлмаган болаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини уларнинг қонуний вакиллари бўлган ота-оналари, фарзандликка олганлар, васий ва хомийлар ҳимоя қиладилар, агар улар бу бурчларини бажармаса, давлат томонидан тегишли чора қўрилади. Ота-она оталик ёки оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин.

5. Фарзандликка олиш

Мустақиллик даврида давлатимизда ёшларга бўлган эътибор ва муносабат йил сайин кучайиб бормоқда. Чунки, улар юрт ишончи, келажак пойдевори, давлатимизнинг келгуси тақдирини белгиловчи шахслар саналади.

Вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш учун уларни фарзандликка олишга йўл қўйилади. Оила қонунчилигида мавжуд бўлган фарзандликка олиш институти ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш шакллари-дан бири ҳисобланади. Шу маънода фарзандликка олиш болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида вужудга келадиган муносабат саналади. Мазкур муносабат вояга етмаган, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларга нисбатан ихтиёрийлик асосида пайдо бўлиб, бевосита қонунга биноан биологик ота-оналик ҳуқуқий мақомига тенглаштирилган.

Фарзандликка олиш Оила кодексининг 20-боби 151–172-моддалари билан тартибга солинади. Фарзандликка олиш муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар ота-онаси бўлмаган ёки ҳар хил сабабларга кўра улар тарбиясидан маҳрум бўлиб қолган болаларга оилавий тарбияни таъминлаб, болалар ҳуқуқ ва манфаатларини қўриқлашга қаратилгандир.

Оила кодекси 151-моддаси биринчи қисмига биноан, фарзандликка олишга фақат вояга етмаган болаларга нисбатан ва уларнинг манфаатларинигина кўзлаб йўл қўйилади, яъни болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш фарзандликка олишнинг асосий шартидир. «Бола манфаатлари» дейилганда, биринчи навбатда, унинг жисмоний, руҳий ва маънавий ривожланиши учун тўлақонли шароит яратиш тушунилади. Фарзандликка олиш мутлақ ихтиёрийдир.

Юридик адабиётларда фарзандликка олишнинг фарзандликка олувчи билан фарзандликка олинувчи ўртасидаги шартнома сифатида қаралиши мумкин эмаслиги ҳақида фикр билдирилади¹.

¹ Антокольская М.В. Семейное право. Учебник. – М.: Юрист, 2003. – С.291.

Фарзандликка олишга оид муносабат шартномага ўхшаб кўринсада, аслида бу шартнома бўлмай, қонунда кўрсатилганидек, васийлик ва ҳомийлик органи тавсиясига асосан чиқариладиган ҳокимнинг қарорига кўра вужудга келади ва Низом¹ га кўра, фарзандликка олинган боланинг туғилганлиги тўғрисидаги ёзувлар дафтарига зарур ўзгартиришлар киритилган кун фарзандликка олишнинг вужудга келган вақти ҳисобланади.

Фарзандликка олиш — бу ўзганинг фарзандини ўз фарзандига тенглаштириб олишдир. Фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида туққан ота-она билан болалар ўртасидаги каби ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади. Фарзандликка олиш фарзандликка олувчи (ва унинг қариндошлари) ҳамда фарзандликка олинганлар (ва уларнинг бўлғуси авлодлари) ўртасида қонунда ота-она ва болаларга нисбатан белгиланган қонун ҳужжатларида махсус кўрсатилган ёки кўрсатилмаганлигидан қатъи назар, барча шахсий ва мулкӣ ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни вужудга келтиради.

Фарзандликка олиш бу ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирувчи ва бекор қилувчи акт ҳисобланади. Ўзининг белгиланган мақсади бўйича фарзандликка олиш институти жуда инсонпарвар институтдир. У ўз ота-оналаридан маҳрум бўлган ёки айрим сабабларга кўра ота-она тарбиясини ололмайдиган болаларга нормал оилавий тарбияни таъминлашга қаратилгандир.

Фарзандликка олиш шартларига, аввало, фарзандликка олиш учун қонун билан белгиланган шахсларнинг розилиқларини киритиш мумкин. Бунда боланинг ота-онаси ёки уларнинг ўрнини босадиган шахсларнинг розилиги, ўн ёшга тўлган болани ўзининг розилиги, агар эр-хотиндан биттаси томонидан фарзандликка олинаётган бўлса, фарзандликка олаётганнинг эри ёки хотинининг розилиги тушунилади. Фарзандликка олишда боланинг розилиги васийлик ва ҳомийлик органлари ёки суд томонидан фарзандликка олиш тўғрисидаги иш кўриб чиқиляётганда аниқланади. Оила

¹ «Ўзбекистон Республикасида васийлик ва ҳомийлик тўғрисида»ги Низом. Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарорига илова.

кодексининг 159-моддасига кўра, болани фарзандликка олиш учун фарзандликка олинаётган бола ота-онасининг розилиги талаб этилади. Ота-онанинг боланинг фарзандликка олинишига розилиги нотариал тасдиқланган ёки ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган бола жойлашган муассаса раҳбари томонидан ёки фарзандликка олиш амалга оширилаётган жойдаги ёхуд ота-она яшаб турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органи томонидан тасдиқланган аризада баён этилган бўлиши керак, шунингдек фарзандликка олиш тўғрисида иш юритилаётганда бевосита судда баён этилиши мумкин.

Шунингдек, суд томонидан фарзандликка олиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори чиқарилгунига қадар ота-она боланинг фарзандликка олинишига берган розилигини қайтариб олиши мумкинлиги белгиланган.

Фарзандликка олувчи ва фарзандликка олинувчилар ёшидаги фарқ ўн беш ёшдан кам бўлмаслиги шарт, ўғай ота ва ўғай она томонидан фарзандликка олиш ҳоллари бундан мустаснодир.

Фарзандликка олиш тўғрисидаги ишлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексида назарда тутилган қоидалар бўйича алоҳида иш юритиш тартибида, фарзандликка олувчилар (олувчи), васийлик ва ҳомийлик органлари вакиллари, шунингдек прокурор иштирокида суд томонидан кўриб чиқилади.

Фарзандликка олиш тўғрисидаги биринчи қарор суд тартибида бекор қилингандан кейингина боланинг такроран фарзандликка олинишига йўл қўйилади.

Фарзандликка олинган боланинг туғилишини қайд этиш дафтарига зарур ўзгартиришлар киритилган кун фарзандликка олишнинг вужудга келган вақти ҳисобланади.

Фарзандликка олинувчининг хулқ-атвори фарзандликка олувчиларнинг шаъни ва кадр-қимматига путур етказётган, уларнинг ҳаёти ва соғлиғига хавф солаётган бўлса, фарзандликка олинувчи вояга етганидан кейин фарзандликка олиш бекор қилинишига йўл қўйилади.

Фарзандликка олишни бекор қилишга фақат суд тартибида йўл қўйилади. Фарзандликка олишни бекор қилиш тўғрисидаги

ишларни ҳал қилишда ўн ёшга тўлган боланинг фикри ҳисобга олинади.

Суднинг фарзандликка олишни бекор қилиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб суд уч кун ичида ушбу ҳал қилув қароридан қўчирмани фарзандликка оли-наётган боланинг туғилганлиги рўйхатга олинган жойдаги фуқа-ролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига юборади.

Фарзандликка олиш бекор қилинганда фарзандликка олинув-чи бола билан фарзандликка олувчиларнинг (фарзандликка олув-чиларнинг қариндошлари) ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари туга-тилади ҳамда бола билан унинг ота-онаси (ота-онанинг қариндош-лари) ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар тикланади.

Назорат учун саволлар

1. Оила ҳуқуқининг предмети айтиб беринг.
2. «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва дав-лат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга» деган жумлани изоҳланг.
3. Фарзандликка олиш тушунчаси ва унинг моҳиятини ту-шунтиринг.
4. Оилада эр ва хотиннинг тенг ҳуқуқлилиги нимада ифодала-нади?
5. Умумий мулк нима?
6. Ота-онанинг шахсий номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?
7. Боланинг оиладаги ҳуқуқий ҳолатини аниқланг.
8. Ота-оналар билан болаларнинг мулкый ҳуқуқ ва мажбу-риятларини айтиб беринг.

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Отахўжаев Ф.М., Юлдашева Ш.Р. Оила ҳуқуқи. — Тош-кент: ТДЮИ, 2007. — 280 б.
2. Топилдиев Б.Р. Оила ҳуқуқи. Ўқув-услубий қўлланма. — Тошкент: 2009.
3. Юлдашева Ш.Р., Шорахметова У.Ш., Топилдиев Б.Р. Оила ҳуқуқидан ўқув-услубий қўлланма. — Тошкент: ТДЮИ, 2011.

4. Караходжаева Д.М., Шарахметова У.Ш., Кочергина Т.В. Семейное право. – Тошкент: ТДЮИ, 2010. – 388 б.
5. Караходжаева Д.М. Семейное право. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 280 б.
6. Юлдашева Ш.Р. Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган бола-ларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Рисола. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005.
7. Раҳмонқулова Н.Х. Халқаро хусусий ҳуқуқда никоҳ муносабатларининг тартибга солиниши. – Тошкент: ТДЮИ, 2011.
8. Караходжаева Д.М., Имомов Н.Ф., Меҳмонов Қ.М. Оила – жамият ва давлат таянчи. – Тошкент: ТДЮИ, 2012.
9. Караходжаева Д.М., Имомов Н.Ф., Юлдашева Ш.Р., Ашурова Н.А. Оилани мустаҳкамлашда фуқаролик жамияти институтлари, маҳалланинг ўрни ва аҳамияти. – Тошкент: ТДЮИ, 2012.
10. Отаҳўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. – Т.: «Ўзбекистон», 1995. – 164 б.
11. Хидоя. Комментарии мусульманского права. Т.: «Ўзбекистон», 1-том, 1994. – 120 б.
12. Торнау Н. Мусульманское право, СПб., 1950, – 148 б.

8-мавзу. ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Экология ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, манбалари, таъмоийллари ва тизими.
2. Ўзбекистоннинг экологик сиёсати.
3. Алоҳида табиат объектларининг ҳуқуқий мақоми.
4. Экология назорати, унинг турлари ва амалга оширувчи органлар.
5. Экологик экспертиза.
6. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг иқтисодий-ҳуқуқий механизмлари.
7. Экологик жавобгарлик тушунчаси, моҳияти ва турлари.

1. Экология ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, манбалари, таъмоийллари ва тизими

Экология ҳуқуқи бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг мустақил ҳуқуқ тизимида ўз ўрни ва салоҳиятига, алоҳида йўналиш ва хусусиятларга эга бўлган ҳуқуқ соҳаси ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг моҳияти тартибга солинаётган ижтимоий муносабатлар доираси ва даражасига боғлиқ бўлади. Шу жумладан, экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг соҳаси сифатида тартибга солаётган ижтимоий муносабатларнинг кенглиги, мураккаблиги, хилма-хиллиги ва ўзига хос хусусиятлари билан бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради. Шу нуқтаи назардан ҳам бугунги кунда энг тез ривожланиб бораётган фан соҳаларидан бири саналади.

Чунки, экология ҳуқуқи томонидан ҳал қилинадиган муаммо ва вазифаларнинг кўлами кенглиги, мураккаб ва аҳамиятлилиги сабабли фақатгина жамият ҳаётининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий жабҳаларида мавжуд бўлган барча воқеа, ҳолат-тадбирларни сафарбар қилиш орқалигина экологик муносабатларни тартибга солиш мумкин. Буни бугунги кундаги глобал ва минтақавий экологик муаммолар ҳам кўрсатиб бермоқда.

Демак, **экология ҳуқуқи** – табиат ва жамият тизимида пайдо бўладиган экологик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган кенг қамровли ва кўп тармоқли ҳуқуқ соҳаларидан бири бўлиб, табиат билан жамият ўртасида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий томондан тартибга солишни ўрганувчи фандир¹.

Кўриб турибмизки, экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда табиий қонуниятларнинг устуворлиги, ўз навбатида, экология ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилувчи, ажралиб турувчи хусусиятлари мавжудлигини билдиради.

Ушбу хусусиятлар, **биринчидан**, экологик муносабатларни тартибга солишда табиат қонуниятларининг устунлигини таъминлаш; **иккинчидан**, жамият ҳаётида шаклланган экологик умуммажбурий тамойил, қоида-талабларни ижтимоий муносабатларни тартибга солишда қўллаш; **учинчидан**, экологик муносабатларни тартибга солиш механизмида конституциявий, маъмурий, меҳнат, жиноий, фуқаролик, хўжалик-ҳуқуқий чора-тадбирлардан фойдаланиш ва **тўртинчидан**, экологик муаммоларни ҳал қилишда жамият ҳаётида ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий жабҳаларнинг чора-тадбирларини кенг сафарбар қилиш билан белгиланади².

Экологик муносабатлар тизимида табиий ресурслар, яъни ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш кенг ва муҳим ўринни эгаллайди. Чунки, жуда қадимдан инсон табиатдан фойдаланиб келмоқда ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг миқдори, муддати ва тартиби ҳар бир давлатда ривожланиб, катта эътибор бўлиб келмоқда. Чунки, табиий ресурслардан фойдаланиш асосида табиатдаги турли экологик муаммолар пайдо бўлиши экологик инқирознинг кескинлашишига олиб келиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Экология ҳуқуқи. Нигматов Аскар. Ҳуқуқшунослик, экология ва атроф-муҳит муҳофазаси бакалаврлари учун дарслик. – Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2004. – Б.320.

² Ўша жойда.

Ҳар бир фан, ҳуқуқ соҳаси ўз манбаларига эга бўлиб, ушбу манбалар асосида ривожланади. Худди шу каби, **экология ҳуқуқи ҳам ўзининг манбаларига эга.**

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солишда ёрдам берадиган, катнашадиган ҳуқуқий ҳужжатларга экология ҳуқуқининг манбаси сифатида қаралиши мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжат манба бўлиб хизмат қилмайди.

Экология ҳуқуқининг манбаси сифатида қаралаётган ҳуқуқий ҳужжат қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилинганлиги;
2. Белгиланган доирада мажбурий аҳамият касб этиши;
3. Экологик қоида-талабларни белгилаши;
4. Расмий шакл, тузилиш, амал қилиш муддатлари ва бошқа атрибутларга эга бўлиши, ҳоказо.

Демак, **экология ҳуқуқининг манбалари** деганда, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солишга хизмат қиладиган қонунчилик ҳужжатлари тушунилади¹.

Экологик муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари ўз ичига конституциявий қоидалар, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамасининг фармон ва қарорлари, махсус ваколатли давлат бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг меъёрий ҳужжатлари йиғиндисини камраб олади.

Демак, экология ҳуқуқининг манбалари экологик муносабатларни табиий қонунлар ва жамият қонунчилик ҳужжатларини мужассамлаштирган ҳолда тартибга солади. Бу эса, ўз навбатида, экологик қонунчилик ҳужжатлари ҳажмининг кўпайишига олиб келади.

Энди бевосита экология соҳасини тартибга солишга қаратилган конституциявий нормаларнинг таҳлилига ўтсак. Асосий қону-

¹ Ekologiya huquqi. Darslik Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Xolmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B. Usmonov. – Toshkent: TDYI, 2006. – B.361.

нимизда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш каби экологик муносабатлар тартибга солинган.

Конституциямизнинг 50, 54, 55 ва 100-моддаларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликларимиздан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий қоидалар мустаҳкамланган.

Конституциянинг 50-моддасида: «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар», деб белгиланиб, фуқароларнинг экологик мажбуриятлари кўрсатиб ўтилган.

Конституциянинг 55-моддасига кўра, «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир». Ушбу конституциявий қоида-нинг аҳамияти шундаки, биринчидан, мустақиллигимизнинг моддий асосини ташкил этувчи табиий бойликларнинг халқимизнинг бойлиги, мулки эканлиги, иккинчидан, табиий ресурслардан факат оқилона фойдаланиш зарурлиги, учинчидан, республикамиз табиати давлат муҳофазасига олинганлиги, яъни экологик-ҳуқуқий муносабатларнинг давлат томонидан кафолатланиши каби муҳим тамойилларни мустаҳкамлайди.

Мустақил Конституциямизнинг яна бир экологик жиҳатдан афзал томони шундан иборатки, маҳаллий ҳокимият органлари ва Қорақалпоғистон Республикасига ўз ваколат доирасида ва ҳудудда экологик муносабатларни тартибга солиш имкониятини беради. Ушбу ваколат Конституциянинг 100-моддасида белгиланган.

Конституциядаги қоидалар экологик-ҳуқуқий муносабатлар тизимидаги асосий тамойилларни мустаҳкамлайди.

Ушбу конституциявий тамойиллар асосида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонун, фармон, қарор, низомлар каби меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинади.

Конституция асосида бугунги кунда Ўзбекистоннинг атроф-муҳитни асрашга йўналтирилган 80 га яқин қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинган. Уларда табиий ресурслардан фойдаланиш

ва ҳўжалик фаолиятининг атроф-мухитга таъсирини назорат қилиш мезонлари белгиланган.

Ўзбекистонда атроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича қуйидаги қонунлар мавжудлигини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (1992);
- «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонун (2004);
- «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун (1993);
- «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонун (2002);
- «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (1996);
- «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун (янги таҳрири)(2016);
- «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун (янги таҳрири)(2016);
- Ер кодекси (1998);
- «Ўрмон тўғрисида»ги Қонун (1999);
- «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (1999)
- «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Қонун (2000);
- «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида»ги Қонун (2000);
- «Чиқиндилар тўғрисида»ги Қонун (2002);
- «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонун (2013 йил).

Экологик қонунларни тартибга солиш мазмунига кўра умумий аҳамиятга эга (умумлаштирилган) ва махсус аҳамиятга эга (ихтисослаштирилган) қонунларга ажратиш мумкин. Умумлаштирилган экологик қонунлар муайян давлатдаги бир қатор ижтимоий муносабатларни тартибга солиш билан бирга экологик муносабатларни ҳам тартибга солувчи қонунлардир. Уларга Фуқаролик, Фуқаролик процессуал, Меҳнат, Жиноят, Жиноят-процессуал, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги, Солиқ, Шаҳарсозлик каби кодекслар; хусусий корхоналар, давлат санитария назорати, маҳаллий давлат ҳокимияти, Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонунлар киради. Масалан, Жиноят кодекси предмети сифатида экологик қонунбузарлик ҳам тан олинади. Фуқаролик кодексида

шахсга етказилган мулкӣй ва номулкӣй экологик зарар қопланиши ҳам кўзда тутилган. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ушбу экологик зарарни қоплаш нуқтаи назаридан юзага келадиган низо-ларни ҳал қилиш жараёнини кўрсатиб беради.

Ихтисослаштирилган экологик қонунларга Конституциямизнинг 55-моддасида кўрсатилган ва «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида кенгайтирилган тарзда ифода этилган табиӣй объектлар ҳамда аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга оид қонунлар киради. Уларга «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Муҳофаза этиладиган табиӣй ҳудудлар тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Атмосфера хавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (янги таҳрири), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (янги таҳрири), «Ўрмон тўғрисида»ги, «Экологик экспертиза тўғрисида»ги, «Экологик назорат тўғрисида»ги, Ер кодекси ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ушбу қонунларда табиатни муҳофаза қилиш, табиӣй объектлардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоӣ муносабатларнинг мақсади, вазифаси, объект ва субъектлари, табиӣй ресурсларнинг ҳуқуқӣй ҳолати, ушбу соҳада юридик ва жисмонӣ шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, эркинликлари, кафолатлари ва ваколатлари, табиӣй ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби, муддати ва талаблари, экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чора-тадбирлари каби экологик-ҳуқуқӣй қоида талаблари белгилангандир.

Шунинг учун ҳам юқорида таъкидланган Ўзбекистон Республикасининг қонунлари экологик муносабатларни тартибга солиш учун қабул қилинган бўлиб, экология ҳуқуқининг махсус манбаси сифатида эътироф этилади.

Экологик ҳуқуқӣй механизмни таъминлашда турли ҳуқуқ соҳаларининг қуйидаги меъёрий ҳужжатлари ҳам экология ҳуқуқининг манбаси сифатида эътироф этилиши мумкин:

- Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси;
- Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси;

- Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси;
- Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси;
- Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодекси ва бошқалар.

Ушбу қонун ҳужжатлари ҳам экологик қоида талабларини белгиланган ҳолда экология ҳуқуқидаги махсус қоида-талаблар билан боғлиқ равишда экологик қонунчиликни бузганлик учун интизомий, маъмурий, жиноий, фуқаролик жавобгарликни қўллаш, табиатдан фойдаланганлик учун солиқ ва турли тўловларни тўлаш билан боғлиқ жараёнларни тартибга солади.

Экология ҳуқуқининг манбалари тизимида қонуности меъёрий ҳужжатларнинг тугган ўрни бекиёсдир. Экология соҳасидаги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари давлат экологик-ҳуқуқий механизмини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қонуности меъёрий ҳужжатлар билан ўзаро боғлиқ равишда экологик муносабатларни тартибга солади.

Қонунларда белгиланган экологик меъёр ва қоидаларнинг амалда қўлланишини таъминлаш, маҳаллий ижтимоий-иқтисодий, табиий шароитларни инобатга олиш, экологик бошқарувнинг турли хил жиҳатларига ойдинлик киритиш, уларни замон талабига мослаштириш каби вазифаларни бажариш учун ваколатли давлат органлари, мансабдор шахслар ва идоралар томонидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб борилади. Уларни экологик қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар деб аташ мумкин.

Демак, қонуности меъёрий ҳужжатларимизнинг асосий мақсади ва вазифаси, конституциявий тамойиллар, қонунларда белгиланган махсус қоида-талабларнинг амалда қўлланилишини осонлаштириш, маъмурий ҳудудларнинг табиий ҳолати асосида меъёрий қоида-талабларни белгилаш, уларнинг ҳаётийлигини таъминлаш ва асосий қоида-талабларни барча юридик ва жисмоний шахсларга етказишдан иборат бўлади.

Экология соҳасида махсус ваколатли давлат бошқаруви органлари ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикасининг Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурс-

лари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси каби органлари ўз ваколатлари доирасида меъёрий ҳужжатларни қабул қилиб, маълум табиат объекти соҳасидаги экологик қоида-талабларни белгилайди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ер, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилайдиган экологик норматив, стандартларни тасдиқлайди, низомлар ва йўриқномаларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди, барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши шарт бўлган қарорлар қабул қилади ва ҳоказо.

Демак, қонуности меъёрий ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, конституциявий тамойиллар ва қонун ҳужжатларининг қўлланилишини ва уларнинг ҳаётийлигини таъминлаб, экология ҳукуқи манбаларини янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Экология ҳуқуқининг тамойиллари – табиат-жамият тизимидаги ўзаро муносабатлар йўналиши, чегараларини белгилаб беришда экологик-ҳуқуқий механизмининг барқарорлигини кафолатлашда ва қонунчилик қоида-талабларининг экологик муносабатларини тартибга солиш тартибини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир¹.

Илмий адабиётларда табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуда хилма-хил ва мураккаб бўлганлиги учун ҳам экология ҳуқуқининг тамойилларини қуйидаги тизимга бўлишади:

1. Давлат ва ҳуқуқнинг умумий тамойиллари;
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга оид тамойиллар;
3. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган тамойиллар.

Экология ҳукуқи ҳуқуқ тизимининг соҳаси сифатида экологик муносабатларни тартибга солишда давлат ва ҳуқуқнинг қуйидаги тамойилларидан фойдаланади: қонунийлик, ижтимоий адолат, ошкоралик, ишонтириш ва мажбурлов чораларининг ҳамкорлиги, шахслар ҳуқуқ ва бурчларининг бирлиги ва бошқалар.

¹ Ekologiya huquqi. Darslik Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Xolmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B. Usmonov. – Toshkent: TDYI, 2006. – B.361.

Экология ҳуқуқининг тизими — экологик муносабатларни тартибга солишдаги аҳамияти ва мазмунига кўра асосий институт, тоифа ва назарий-ҳуқуқий масалаларнинг маълум тартибда жойлашишидир.

Биз мураккаб экологик-ҳуқуқий муносабатлар йўналишларини таҳлил қилиш ва ўрганишни енгиллаштириш мақсадида экология ҳуқуқи тизимини икки қисм, яъни умумий ва махсус қисмга бўлиб ўрганамиз.

Экология ҳуқуқининг умумий қисми:

табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик;

экология ҳуқуқининг тушунчаси, предмети ва тизими;

табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи;

экология соҳасида давлат бошқаруви;

экология назорати ва экология экспертизасининг ҳуқуқий ҳолати;

экологик қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик каби мавзуларни ўз ичига олиб, табиатни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг илмий-назарий жиҳатлари, ҳуқуқий асослари, экологик-ҳуқуқий механизми ва унинг элементларининг умумий экологик-ҳуқуқий қоидаларини белгилайди.

Махсус қисми эса, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш билан боғлиқ қуйидаги:

ерларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати;

сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати;

ер ости бойликларининг ҳуқуқий ҳолати;

ўсимлик дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати;

хайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ҳолати;

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий ҳолати;

муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати;

атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш каби ҳар бир табиат объектининг ҳуқуқий ҳолатини қамраб олувчи махсус аҳамиятдаги экологик-ҳуқуқий қоидаларни ўз ичига олади.

2. Ўзбекистоннинг экологик сиёсати

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин ўтган қисқа, лекин ижтимоий-иқтисодий юксалиш жихатидан энг сермахсул йилларда мамлакат экологик муносабатларининг иқтисодий шаклидан иқтисодий-экологик шаклига ўтиб олишга муваффақ бўлди. Ҳозирги кунда экология борасидаги қонунлар ҳамма дифференциал ва интеграл объектлар бўйича қабул қилинди, давлатнинг бошқарув органлари, айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимларида экологик бўлинмалар фаолият кўрсатмоқда. Буларнинг ҳаммаси фақатгина мустақиллик туфайли қўлга киритилган экологик муносабатлар борасидаги муваффақиятлардир.

Ўзбекистон Республикаси экологик сиёсатининг асосий мақсади – кишиларнинг ҳаётий зарур бўлган экологик хавфсиз муҳитини таъминлаш учун табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, яъни табиат билан жамият ўртасидаги иқтисодий – экологик муносабат шаклини уйғунлаштириш масалалари долзарб саналмоқда. Шунинг учун ҳам давлатимиз, экологик масалаларни иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ислохотлар билан уйғунлаштирган ҳолда олиб боришни лозим деб топди¹.

Республикамиз экологик сиёсатининг асосий мақсадини бажармоқ учун органик ривожланиш билан бир қаторда муҳофаза қилиш ва ривожланиш концепциясини қўллашни маъқул деб топган. Бу шахс, жамият ва давлатнинг экологик талабларини минтакалар бўйича иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш талабларига мослаштириш кераклигини билдиради.

И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида Ўзбекистон экологик сиёсатининг мақсад ва концепцияларини амалга оширишнинг асосий чора-тадбирлари қуйидагилардан иборат деб белгилаб берганлар:

– экологик технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, халқ ҳўжалик тармоқларидаги табиий жараёнларнинг кескин бу-

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б.109.

зилишига олиб келадиган барча захарли кимёвий моддаларни қўллаш устидан қаттиқ назорат ўрнатиш. Атмосфера ҳавоси ва сувларни инсоннинг ҳаётий фаолияти учун зарарли ёки салбий таъсир этадиган моддалар билан ифлослантиришни тўхтатиш;

– қишлоқ хўжалиги экинларини, энг аввало, ғўзани сугоришда сувни тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш. Коллектор-зовур сувларини дарёлар ва сув омборларига ташлашни тартибга солиш ва оқова сувларни чиқариб юборишни батамом тўхтатиш зарур;

– саноат корхоналарида атмосфера ҳавосига, сув ҳавзаларига ва тупроққа ифлослантирувчи ҳамда зарарли моддаларни ташланганлик учун солинадиган махсус солиқдан кенг фойдаланган ҳолда масъулиятни ошириш даркор. Уларда замонавий, самарали тозалаш қурилмалари тизимини жорий этиш керак. Бошланғич хом ашёдан тайёр, пировард маҳсулот олгунга қадар комплекс фойдаланишга имкон берадиган янги, замонавий, экологик жиҳатдан самарали ускуналарни ўрнатиш лозим;

– қайта тикланадиган захираларни қайта ишлаб чиқаришнинг табиий равишда кенгайишини таъминлаган ҳамда қайта тикланмайдиган захираларни қатъий мезон асосида истеъмол қилган ҳолда табиий захираларнинг ҳамма турларидан оқилона фойдаланиш даркор;

– жаҳон жамоатчилиги эътиборини минтақанинг экологик муаммоларига қаратиш лозим. Орол муаммоси бугунги кунда чинакам кенг қўламли, бутун сайёрамызга дахлдор муаммо бўлиб қолганлигини, унинг таъсири ҳозирнинг ўзидаёқ биологик мувозанатни бузаётганлигини, бепоён ҳудудларда аҳолининг генофондига ҳалокатли таъсир кўрсатаётганлигини назарда тутиш лозим;

– халқаро тузилмаларнинг захиралари, имкониятлари ва инвестицияларини ана шу муаммоларни ҳал қилишга жалб этиш – биринчи даражали вазифадир¹.

Экологик хавфсизликни таъминлаш ва юқорида айтиб ўтилган тадбирларни амалга ошириш учун «Табиатни муҳофаза қилиш-

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б.109.

нинг Миллий Дастури»да куйидаги принципларга амал қилиш тавсия этилган:

- давлат экологик ислохотларнинг йўлбошловчиси бўлмоғи даркор;
- экологик харажатларни молиялаш ва унинг янги схемаларини жалб қилиш;
- макроиктисодий ва соҳавий экологик сиёсатни такомиллаштириш;
- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини экологиялаштириш;
- атроф табиий муҳит сифатини яхшилаш мақсадини қўйиш ва стандартлаштириш;
- ишлаб чиқаришнинг экологик талабларини чуқурлаштириш ва ҳ.к.

Давлатимиз томонидан орол денгизи дунё миқёсида юз берган энг йирик экологик инқирозлардан бири эканлигини эътироф этган ҳолда унинг олдини олиш ва унинг атрофида яшовчи аҳолини иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан муҳофаза қилиш масалаларига мустақилликнинг дастлабки даврларидан эътибор қаратилмоқда.

Тарихга назар ташласак, 1911–1962 йилларда Орол денгизининг сатҳи энг юқори нуктада бўлиб, чуқурлиги 53,4 метрни, сувнинг ҳажми 1064 куб километрни, сувнинг юзаси 66 минг квадрат километрни ва минераллашув даражаси бир литр сувда 10–11 граммни ташкил этган эди. Денгиз транспорти, балиқ хўжалиги, иқлим шароити жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган. Унга Сирдарё ва Амударёдан ҳар йили деярли 56 куб километр сув келиб қўйиларди.

1994 йилга келиб Орол денгизидagi сувнинг сатҳи – 32,5 метрга, сув ҳажми – 400 куб километрдан камроққа, сув юзасининг майдони эса, 32,5 минг квадрат километрга тушиб қолди, сувнинг минераллашуви икки баравар ортди¹.

Оролнинг сатҳи 20 метр пасайиши натижасида у энди яхлит денгиз эмас, балки иккита қолдиқ қўлга айланиб қолди. Унинг соҳиллари 60–80 километрга чекинди. Амударё билан Сирдарё-

¹ Ekologiya huquqi. Darslik Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Xolmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B.Usmonov. – Toshkent: TDYI, 2006. – B.361.

нинг делталари тез бузилиб бормокда. Денгизнинг сув қочган туби 4 миллион гектардан ортиқроқ майдонда қўриниб қолди. Натижада яна битта «қўлбола» қумли шўрхок саҳрога эга бўлди. Шамол Орол денгизининг қуриб қолган тубидан туз ва чанг-тўзонни юзлаб километрга учириб кетмокда.

Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда иқтисодий тикланишни экологик барқарорлик билан мутаносиб ҳолда олиб бориш давлатнинг экология соҳасидаги бошқарув ваколатининг кенгайтирилиши ва маъмурий-ҳуқуқий йўл билан амалга оширилишини тақозо этади. Аммо пайсалга солиш экологик хавфсизликка катта зарар етказиши эҳтимолдан холи эмас.

Экологик хавфсизликни ҳуқуқий жиҳатдан бошқариш, маълум бир экологик қонуниятларга таянган ҳуқуқий институтлар йиғиндисини, яъни ҳуқуқий бошқарув тизимини шакллантиришдан иборат бўлиши лозим.

Бу тизим ёки ҳуқуқий бошқарув механизми қуйидагиларни ўз ичига олади: табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар шаклини аниқлаш, давлат ва жамиятнинг экологик концепциясини муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш принциплари қўзда тутилган ҳуқуқий нормалар; ресурслардан оқилона фойдаланиш ва атроф табиий муҳит ифлосланишининг олдини олишга қаратилган норматив ҳужжатлар.

1972 йилда БМТга аъзо бўлган мамлакатларнинг нуфузли Стокгольм конференциясида қабул қилинган Декларациянинг 26 та принципида ҳамда Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунида тўлиқ ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида экологик шартлар тўртта моддада ўз аксини топган бўлиб, 40 дан зиёд қонунларда улар кенгайтирилган ва инobatга олинган. Бу ҳам, ўз навбатида, Ўзбекистон Республикасида экологик муҳитни муҳофаза қилиш ва келажак авлодга уни асраб-авайлаган ҳолда етказиш каби давлат сиёсатининг бир белгисидир.

Шундай қилиб, экологик хавфсизликни таъминлаш жамиятдаги экологик муносабатларни илмий асосда, умуминсоний ҳуқуқ ва бурчларни инobatга олган ҳолда ҳуқуқий бошқаришнинг яго-

на тизими орқали олиб борилишини тақозо қилади. Буларнинг барчаси Ўзбекистонда экологик сиёсатнинг қандай йўналишда олиб борилаётганлигини кўрсатиб бериши табиий.

3. Алоҳида табиат объектларининг ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикасида ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини ҳамда давлат миллий табиат боғлари, давлат табиат ва тарихий ёдгорликларини сақлаб қолишга, айниқса, муҳофаза этиладиган алоҳида табиат объектларини сақлаш ва уларни кенгайтириш масалалари доимий равишда диққат марказида бўлиб келган.

Ўзбекистон Республикасида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар ер, сув, ўрмон тўғрисидаги қонунлар, ер ости бойликларидан фойдаланиш тўғрисидаги, атмосфера хавосини муҳофаза этиш тўғрисидаги ҳамда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлардан иборат алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Хусусан, 2004 йил 3 декабрда Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинган бўлиб, ушбу Қонуннинг мақсади муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш этиб белгилаб берилди.

Ушбу қонуннинг 2-моддасида унинг асосий вазифалари типик, ноёб, қимматли табиий объектлар ва мажмуаларни, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондини сақлаб қолишдан, инсон фаолиятининг табиатга салбий таъсир кўрсатиши олдини олишдан, табиий жараёнларни ўрганишдан, атроф табиий муҳит мониторингини олиб боришдан, экологик маърифат ва тарбияни такомиллаштиришдан иборатлиги каби муҳим масалалар этиб белгилаб олинди.

Ҳозирги пайтда республикамізда қўриқланадиган ерларнинг умумий майдони 2 миллион гектардан ортиқ, алоҳида қўриқлана-

диган 11 табиий ҳудудий объект, жумладан 9 кўрикхона, 400 дан ортиқ табиат ёдгорликлари мавжуд¹.

Қорақалпоғистон Республикасида алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан ҳам тартибга солиб турилади.

«Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонуннинг 4-моддасида қандай объектларни муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар деб ҳисоблашимиз лозимлиги мустаҳкамланган. Хусусан, ернинг ва (ёки) сув кенгликларининг (акваторияларнинг) устувор экологик, илмий, маданий, эстетик, рекреация ва санитария-соғломлаштириш аҳамиятига молик бўлган, ҳўжалик мақсадидаги доимий ёки вақтинча фойдаланишдан тўлиқ ёки қисман чиқарилган участкалари муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳисобланади.

Табиий объектлар ва мажмуаларни сақлаб қолиш, такрор кўпайтириш ва тиклаш мақсадида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда муҳофаза қилиш ва фойдаланиш режими ўрнатилиши мумкин.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар биологик, ландшафт ранг-баранглигини таъминлаш ва экологик мувозанатни сақлаб туриш учун мўлжалланган яхлит экологик тизимни ташкил этади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар белгиланган мақсади ва режимига қараб қуйидаги тоифаларга бўлинади:

- давлат кўрикхоналари;
- мажмуа (ландшафт) буюртма кўрикхоналари;
- табиат боғлари;
- давлат табиат ёдгорликлари;
- айрим табиий объектлар ва мажмуаларни сақлаб қолиш, такрор кўпайтириш ва тиклаш учун мўлжалланган ҳудудлар;
- муҳофаза этиладиган ландшафтлар;

¹ Экология ҳукуки: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик/Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмуминов Ж.Т. ва бошқ. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2001. – Б.328.

– айрим табиий ресурсларни бошқариш учун мўлжалланган ҳудудлар.

Конун ҳужжатларида давлат биосфера резерватлари, миллий боғлар, давлатлараро муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ва бошқа муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш назарда тутилиши мумкин. (Конуннинг 5-моддаси).

Сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари), курорт ва рекреация тегралари, ер усти ва ер ости сувлари ҳосил бўладиган тегралар (дарё увалари, оқизикли адирлар, тоғ ёнбағирларининг этаклари), нодир ва қимматбаҳо минерал конлари, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг қўриқланма (оралик) тегралари, балиқ хўжалиги тегралари, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, тарихий-табиий ва ёдгорий боғлар, ботаника ва ҳайвонот боғлари, дендрарийлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси конунлари ва халқаро шартномалар билан белгилаб қўйиладиган тартиб асосидаги бошқа ҳудудлар ҳам муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга кирази.

Амалдаги конунларимизда фуқароларнинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга кириш эркинлиги масалалари ҳам алоҳида белгилаб берилган бўлиб, унга кўра, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар фуқаролар кириб-чиқиши учун очикдир.

Шунингдек, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ноёб ҳамда йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган турларини, бундай ўсимликлар ўсадиган ва бундай ҳайвонлар яшайдиган муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг айрим қисмларига фуқароларнинг кириши мазкур ҳудудлар қайси давлат органи, юридик ва жисмоний шахслар тасарруфида бўлса, шу давлат органи, юридик ва жисмоний шахслар томонидан чекланиши ёки ман этилиши мумкин.

Фуқароларнинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга кириб чиқиши шу ҳудудларда бўлишнинг махсус ваколатли давлат органлари томонидан тасдиқланадиган қоидаларга мувофиқ амалга оширилади. Фуқароларнинг айрим муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга кириб-чиқиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда пуллик асосда амалга оширилиши мумкин.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларнинг қарорлари билан муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг бошқа тоифалари ҳам назарда тутилиши мумкин. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идоралари амалга оширадилар.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси амалга оширади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролар муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тадбирларини амалга оширишда давлат органларига кўмаклашадилар. Давлат органлари ана шу тадбирларни амалга ошираётганда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг таклифларини инobatга оладилар (Қонуннинг 10-моддаси).

Умуман олганда, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳуқуқий ҳолатининг қўйидаги хусусиятлари мавжуд:

1) у Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қўйган талабга мослиги, конституциявий устиворликка эга эканлиги ҳамда давлат томонидан муҳофаза этилиши билан;

2) муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўрганиш ва у тўғрисидаги қонун давлат қўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари, давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликлари, муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар ва бошқа масалаларни ҳамда у билан боғлиқ барча муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиши билан;

3) у янги ижтимоий тузум, бозор муносабатларини мустаҳкамлаш ва экологик сиёсатни барқарорлаштириш учун янги ҳуқуқий экологик замин бўлиб, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш ҳамда уларни ҳуқуқий тартибга солишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши билан;

4) мазкур соҳани ҳуқуқий тартибга солиш бозор иқтисодиётида қабул қилинган экологик қонунларни қўллаш ва улар билан биргаликда экологик муҳитни яхшилашга, табиат объектларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга, айниқса, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни сақлаши билан;

5) ушбу соҳа фуқароларимиздан шу кунги ҳаёт талаби асосида экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятли бўлишни ҳамда ушбу йўналишда доим юксалиш бўлишини тақозо қилиши ва бошқа хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради.

Энди бевосита муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг асосий турларининг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтсак:

1. Давлат қўриқхоналари ва уларнинг ҳуқуқий тартиби.

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш, уларнинг нодир ва тугаб бораётган турларини сақлаб қолиш, сонини кўпайтиришда қўриқхона, заказник ва халқ хиёбонларининг аҳамияти каттадир. «Жайрон» экологик маркази фаолият кўрсатмоқда. Қўрикланадиган ерларнинг умумий майдони 2 миллион гектардан ортиқ. Республикамизда алоҳида қўрикланадиган 11 табиий-ҳудудий объект, шу жумладан, 9 қўриқхона бўлиб, 3 таси тоғда, 3 таси дарё қайиридаги тўқайда ва 3 таси чўл ландшафтларида жойлашган. Булар Чатқол тоғ-ўрмон, Пайғамбаророл, Қизилқум, Бодайтўқай, Нурота, Зарафшон, Ҳисор, Варданзи, Кўхитангтоғ, Китоб қўриқхоналаридир. Бу қўриқхоналарда биоэкологик тадқиқотлар олиб борилади¹.

2. Мажмуа (ландшафт) буюртма қўриқхоналари.

Алоҳида экологик қимматга эга бўлган табиий объектлар ва мажмуаларни асл ҳолатида сақлаш учун мўлжалланган муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мажмуа (ландшафт) буюртма қўриқхоналари ҳисобланади.

Мажмуа (ландшафт) буюртма қўриқхоналари махсус ваколатли давлат органининг тақдимномаси бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан давлат табиатни муҳофаза қилиш муассасаси шаклида ташкил этилади.

¹ Умаров Д.М. Заповедники Республики Узбекистан: правовое регулирование. Учебное пособие / Отв. ред. Н.К. Скрипников. – Ташкент: ТГЮИ, 2010. – С.110.

3. Табиат боғлари.

Республикамизда бугунги кунда иккита табиий боғлар мавжуд. Булар Угом-Чатқол табиат боғи ва Зомин табиат боғларидир. Зомин табиат боғи 1977 йилда ташкил этилган бўлиб, майдони 24110 га ни ташкил қилади. Угом-Чатқол Давлат Миллий Табиат боғи 1990 йили ташкил этилган бўлиб, майдони 574590 га.

Табиат боғлари – махсус ваколатли давлат органининг тақдимномасига биноан тегишинча Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари билан давлат табиатни муҳофаза қилиш муассасаси шаклида ташкил этиладиган миллий табиат боғлари ва маҳаллий аҳамиятга молик табиат боғларига бўлинади.

4. Давлат табиат ёдгорликлари.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республика ҳудудида 400 дан ортиқ табиат ёдгорлигини ҳисобга олган. Булардан атиги 80 га яқини жонсиз табиат ёдгорликларидир. Жонсиз табиат ёдгорликлари орасида хилма-хил карст рельефи шакллари, шу жумладан, археологик аҳамиятга эга бўлган ғорлар ва унғурлар, шунингдек нодир булоқлар, шаршаралар, илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган қоялар ва геологик очилмаларни муҳофаза қилиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Айниқса, ер ости ландшафтлари, уларнинг бетакрор, сеҳрли ва мафтункор манзаралари жиддий муҳофазага муҳтождир¹.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилда қабул қилинган «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунининг 6-бўлим 26–28-моддалари айнан ана шу масала, яъни давлат табиат ёдгорликларининг ҳуқуқий-экологик аҳамияти ва уларни муҳофаза қилиш масаласига бағишланган.

Мазкур қонун қабул қилиниши муносабати билан муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар халқаро нормалардан келиб чиқиб таснифланади, белгиланган мақсади ва режимига қараб тоифа-

¹ Экология ҳуқуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик/Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмўминов Ж.Т. ва бошқ. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2001. – Б.328.

ларга бўлинади, бу, ўз навбатида, мамлакатимизда алоҳида табиат объектларига берилаётган эътибордан дарак беради.

4. Экология назорати, унинг турлари ва амалга оширувчи органлар

Экология назорати давлат экологик сиёсатининг муҳим таркибий қисми сифатида табиат-жамият тизимидаги экологик муносабатларнинг барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу масала, айниқса, фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш, кучли фуқаролик жамиятини қуриш жараёнида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида атроф-муҳитни ҳимоя қилишда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ролини белгилаб берадиган «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш таклифи киритилди. Ушбу вазифаларни амалга ошириш мақсадида Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги Ўзбекистон Экологик ҳаракати депутатлари гуруҳи ташаббуси билан «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонун лойиҳаси ишлаб чиқилди ҳамда у 2013 йил 27 декабрда қабул қилиниб, матбуотда эълон қилинди.

Қонуннинг 3-моддасида экологик назорат тушунчасига таъриф берилган бўлиб, унга кўра **экологик назорат бу** – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари талаблари бузилишининг олдини олиш, уни аниқлаш ва унга чек қўйишга, табиатни муҳофаза қилиш фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган давлат ва жамоатчилик чора-тадбирлари тизимидир.

Ҳаммамизга маълумки, экологик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнида **экологик назорат муҳим вазифаларни** амалга оширади.

Жумладан,

– атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари талаблари бузилишининг олдини олиш, уни аниқлаш ва унга чек қўйиш;

– атроф-муҳит ҳолатини кузатиб бориш, атроф-муҳитнинг ифлосланишига, табиий ресурслардан нооқилона фойдаланилишига олиб келиши, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид солиши мумкин бўлган вазиятларни аниқлаш;

– мўлжалланаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик фаолияти ва бошқа фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш;

– юридик ва жисмоний шахсларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини, улар томонидан мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш;

– атроф-муҳитдаги ўзгаришлар, унинг прогноз қилинаётган ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланилиши ва кўрилаётган тегишли чора-тадбирлар тўғрисида давлат ташкилотлари ва бошқа ташкилотларни ҳамда фуқароларни хабардор қилиш;

– табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг самарадорлигини ошириш ҳамда давлат экологик дастурлари ва бошқа экологик дастурларнинг амалга оширилишида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг иштирокини таъминлаш (Қонуннинг 4-моддаси).

Экология назоратининг **асосий мақсади** атроф табиий муҳит барқарорлигини сақлашдан иборат бўлиб, давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолиятининг мувофиқлаштирган ҳолда олиб борилишини тақозо этади.

Қонуннинг 9-моддасида экологик назоратнинг асосий турлари белгилаб берилган бўлиб, унга кўра экологик назоратнинг турлари қуйидагилардан иборат:

- 1) давлат экологик назорати;
- 2) идоравий экологик назорат;
- 3) ишлаб чиқариш экологик назорати;
- 4) жамоатчилик экологик назорати.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилиши-

ни назорат қилиш давлат инспекцияси, Ички ишлар вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси экологик назоратни амалга оширувчи **махсус ваколатли давлат органларидир.**

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бошқа махсус ваколатли давлат органларининг давлат экологик назорати соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириб боради.

Махсус ваколатли давлат органлари:

экологик назорат соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишда иштирок этади;

давлат экологик назоратини амалга оширади;

давлат экологик дастурлари ва бошқа экологик дастурларни, шу жумладан атроф-муҳитнинг давлат мониторинги дастурини ишлаб чиқишда иштирок этади ҳамда уларнинг амалга оширилишини таъминлайди;

белгиланган тартибда экологик назорат соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда иштирок этади, шунингдек экологик назорат соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;

экологик назоратнинг бошқа субъектлари ва оммавий ахборот воситалари билан давлат экологик назорати масалалари бўйича ҳамкорлик қилади;

идоравий, ишлаб чиқариш экологик хизматларини давлат экологик назоратида иштирок этиш учун жалб қилади;

идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоатчилик экологик назоратини амалга оширишда услубий ёрдам кўрсатади ҳамда кўмаклашади.

Махсус ваколатли давлат органлари қуйидаги соҳаларда давлат экологик назоратини амалга оширади:

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида;

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги – атроф-муҳитнинг радиоактив, кимёвий, биологик моддалар билан

ифлосланиши, ичимлик суви таъминоти, атмосфера хавосига физик омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши юзасидан;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси – саноат хавфсизлигига ва радиациявий хавфсизликка риоя этилиши, ер қаърини геологик ўрганиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, минерал хом ашёни қайта ишлашда ер қаъридан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, шунингдек кончилик ишларини геологик-маркшейдерлик жиҳатидан таъминлаш юзасидан;

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги – автотранспорт воситаларининг ишлатилишида атмосфера хавосининг ифлосланиши юзасидан;

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги – сунъий сув объектларининг сувидан фойдаланилиши ва истеъмол қилиниши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ҳимоя қилиш бўйича давлат карантин қоидаларининг бажарилиши юзасидан;

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси – ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш юзасидан, ерларнинг ишлаб чиқариш чикиндилари ҳамда бошқа чикиндилар, радиоактив, кимёвий, биологик моддалар ва оқова сувлар билан ифлосланиши бундан мустасно.

Қонуннинг 12-моддасида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг экологик назорат соҳасидаги ваколатлари аниқ белгилаб берилган бўлиб, унга кўра, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари:

давлат экологик дастурлари ва бошқа экологик дастурларнинг амалга оширилишида иштирок этади;

худудий экологик дастурларни тасдиқлайди ва уларнинг амалга оширилишини таъминлайди;

тегишли ҳудудда давлат экологик назоратини амалга оширади;

экологик назоратнинг бошқа субъектлари ва оммавий ахборот воситалари билан давлат экологик назорати масалалари бўйича ўзаро ҳамкорлик қилади ва бошқалар.

Демак, экология назорати билан боғлиқ мураккаб фаолиятни олиб боришда экология назорати субъектлари томонидан қуйидаги асосий ташкилий-ҳуқуқий усуллар қўлланилади:

1. Кузатиш – атроф табиий муҳитда бўладиган ўзгаришларни ўрганиш ва маълумотларни тўплаш;

2. Умумлаштириш – атроф табиий муҳит ҳолатига зарарли ва хавфли таъсирларни аниқлаш, таҳлил қилиш асосида маълумотларни таснифлаш.

3. Баҳолаш – антропоген фаолият ишларининг зарарли, хавфли ва ноқонунийлигини аниқлаш.

4. Рухсатнома бериш – юридик ва жисмоний шахсларга ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари ва атмосфера хавосидан фойдаланиш учун лицензия бериш;

5. Огоҳлантириш, чеклаш ва тўхтатиш – экологик хавфли ва зарарли ҳўжалик ва бошқа фаолиятни чеклаш, вақтинча тўхтаиб қўйиш ва бекор қилиш;

6. Жавобгарликка тортиш – экологик қоида-талабларни бузган, юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан маъмурий-ҳуқуқуқий жавобгарлик чораларини қўллаш.

«Экологик назорат тўғрисида»ги қонуннинг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида нафақат давлат органларининг, балки фуқаролар, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг экологик назорат соҳасидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари аниқ белгилаб берилганлигини таъкидлаш мумкин.

Қонуннинг 17-моддасида фуқароларнинг экологик назорат соҳасидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари сифатида қуйидагилар белгилаб берилган:

атроф-муҳитни муҳофаза қилишни, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлаш масалалари бўйича қарорлар тайёрлаш ва қабул қилишда, шунингдек давлат экологик дастурлари ва бошқа экологик дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда иштирок этиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилишини кузатиб боришни амалга ошириш;

экологик назорат соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда иштирок этиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг ўзи томонидан аниқланган факти тўғрисида махсус ваколатли давлат органларини, маҳаллий давлат ҳокимияти органларини, давлат ва хўжалик бошқаруви органларини, хўжалик юритувчи субъектларни, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини хабардор қилиш;

атроф-муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, мазкур соҳадаги қонун ҳужжатлари бузилиши юзасидан аниқланган фактни бартараф этиш бўйича кўрилаётган чоратадбирлар тўғрисида тегишли давлат органларига мурожаат қилиш ва ахборот олиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалалари бўйича жамоатчилик фикрини ўрганиш, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказишда иштирок этиш;

тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, ободонлаштирилиши ҳамда кўкаламзорлаштирилиши масалаларига доир ахбороти ҳамда ҳисоботларини эшитишда иштирок этиш.

Фуқаролар қуйидагиларни бажариши шарт:

экологик назорат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этиш;

экологик назоратни амалга оширишда экологик назоратнинг бошқа субъектларига кўмаклашиш.

Фуқаролар қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши ва уларнинг зиммасида бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, экологик назорат масалалари билан шуғулланувчи давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, экологик назоратни амалга ошириш шакл ва услублари қонун ҳужжатларида қатъий белгилаб берилган.

5. Экологик экспертиза

Экологик экспертиза — экологик-ҳуқуқий механизмнинг таркибий қисми сифатида атроф табиий муҳитнинг барқарорлигини сақлаш, табиий бойликлардан унумли ва самарали фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Амалдаги қонунчилик ҳужжатларига асосан **экологик экспертиза** деганда, режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш тушунилади.

Экологик экспертизанинг ҳуқуқий ҳолати конституциявий қоидаларда, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонунларда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг экологик экспертизани ўтказиш тартиби тўғрисидаги меъёрий ҳужжатларида белгиланган.

«Экологик экспертиза тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасига асосан **экологик экспертиза қуйидаги мақсадларда** ўтказилади:

— мўлжалланаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинишидан олдинги босқичларда бундай фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш;

— режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолият атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлиғига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, бундай фаолиятнинг экологик хавфлилик даражасини аниқлаш;

— атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг етарлилиги ва асослилигини аниқлаш.

Экологик экспертизанинг энг асосий вазифаси атроф табиий муҳит ва аҳолининг ҳаёти ва соғлиғига хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш ва ҳўжалик объектларининг таъсирларини олдини олиш, бартараф этиш билан боғлиқ превентив чора-тадбирларни амалга оширишдан иборатдир.

Экологик экспертиза муҳим ва мураккаб фаолият тури сифатида қуйидаги умумий ва ўзига хос тамойиллар асосида амалга оширилади:

- қонунийлик;
- экологик экспертизанинг мустақиллиги;
- ошкоралиги;
- илмий-техникавий асослилиги;
- экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;

– ҳар қандай режалаштирилаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг эҳтимол тутилган экологик хавфлилиқ презумпцияси;

– ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳитга ва аҳолининг соғлиғига таъсирини баҳолашнинг кенг қўламли ва кенг қамровлилиги

– экологик экспертизани ўтказишда жамоатчиликнинг қатнашиши ва бошқалар.

Ушбу тамойиллар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, экологик экспертиза ўтказишнинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Экологик экспертиза давлат ва жамоат экологик экспертизаси, шунингдек экологик аудит тарзида амалга оширилиши мумкин.

Экологик экспертиза жараёнида турли шаклдаги қуйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда кўзда тутилган мақсадга эришилади:

– маълумотлар тўплаш – экспертизадан ўтаётган муайян объектга тегишли бўлган барча ахборот, маълумотларни йиғиш ва тўплаш;

– умумлаштириш – объект ҳақидаги тўпланган иқтисодий, технологик, экологик, гидрологик, кимёвий ва бошқа маълумотларни ўз йўналишлари бўйича маълум тизимга келтириш;

– таҳлил қилиш – умумлашган маълумотлар банкини ўз йўналиши ва хусусиятлари бўйича алоҳида ўрганиш, таснифлаш;

– баҳолаш – экспертиза ўтказилаётган объект йўналишлари, бўлимлари, ташкил этувчи қисмлари бўйича хавфли ва зарарлилик даражасини аниқлаш;

– ҳулоса бериш – экспертиза ўтказилаётган объектнинг экологик жиҳатдан зарарли ёки зарарсиз, хавфли ёки хавфсиз, эко-

логик қоида-талабларга мос келади ёки ушбу қоидаларга зид эканлиги ҳақида яқуний, адолатли, объектив хулосага келиш.

Экологик экспертизанинг **бир неча турлари** мавжуд. Булар ижтимоий-иқтисодий экспертиза, сиёсий-ҳуқуқий экспертиза, илмий-техникавий экспертиза, санитария-экологик экспертиза, жамоатчилик экологик экспертизаларидир¹.

Давлат экологик экспертизасини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси олиб боради ва қуйидаги асосий ваколатларга эга ҳисобланади:

- давлат экологик экспертизасини тайинлайди ва ўтказди;
- экологик экспертизага тегишли бўлган меъёрий-техник, ҳуқуқий-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;
- экологик экспертиза комиссияси, унинг аъзолари ва экспертлар гуруҳини тузади;
- давлат экологик экспертизаси хулосалари талабларининг бажарилишини назорат қилади ва ҳ.к.

Давлат экологик экспертизасининг субъектлари, одатда, буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи ҳисобланади. Буюртмачи – экспертизани тайинлаш, ташкил этиш ҳуқуқига эга бўлган махсус ваколатли органдир. Пудратчи – муайян объектни экспертиза қиладиган ташкилот, булар қаторида илмий тадқиқот институтлари, корхона ёки махсус комиссия, экспертлар гуруҳи бўлиши мумкин. Истеъмолчи – экологик экспертиза объекти ҳисобланган корхона, ташкилот, муассаса.

Экологик экспертиза тизимида **жамоатчилик экспертизаси** алоҳида аҳамият касб этади.

Жамоат экологик экспертизаси нодавлат нотижорат ташкилотлар, фуқаролар томонидан амалга оширилиб, режалаштириладиган, амал қиладиган турли объектлар юзасидан ўтказилиши мумкин.

Жамоат экологик экспертизаси давлат экологик экспертизаси ўтказилганлигидан қатъи назар амалга оширилади.

¹ Ekologiya huquqi. Darslik. Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Xolmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B. Usmonov. – Toshkent: TDYI, 2006. – B. 361.

Жамоат экологик экспертизасининг хулосаси тавсиявий аҳамиятга эга бўлади, давлат ҳокимияти ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тақдим этилиши мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, ривожланган хорижий давлатларда жамоатчилик экспертизасининг тараққий этганлигини, аҳоли кенг қатламларининг экологик маданияти савияси даражасининг юқорилигини кўришимиз мумкин.

Экологик экспертиза тизимида экологик аудит ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Экологик аудит – экологик аудиторлар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда ўтказиладиган, атроф табиий муҳит ҳолатига салбий таъсир кўрсатаётган, ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектларни мустақил экологик экспертиза қилишдир¹.

Экологик аудит давлат экологик экспертизасидан фарқли равишда ҳўжалик ва ишлаб чиқариш объекти мулкдорининг қарорига биноан ўтказилади.

Экологик экспертиза муҳим ва мураккаб жараён бўлиб, атроф табиий муҳитнинг барқарорлигини сақлаш, табиатдан самарали фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлардан иборатдир

6. Экология ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг ўзаро боғлиқлиги

Атроф табиий муҳитни халқаро ҳуқуқ нормалари билан муҳофаза қилиш жараёни халқаро ҳуқуқнинг нисбатан янги, аммо ниҳоятда тез ривожланиб бораётган қисмидир.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 50-сессиясидаги маърузасида Орол муаммосини халқаро миқёсда ҳал қилишни таклиф этди ва унинг салбий оқибатлари на-

¹ Экология ҳуқуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик / Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмўминов Ж.Т. ва бошқ. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2001. – Б. 328.

фақат Ўзбекистон, балки бутун дунё ҳамжамияти учун таҳдид солаётган долзарб масала эканлигини кўрсатган эди.

Экология ҳуқуқи манбаларининг бошқа ҳуқуқ соҳасидаги манбалардан фарқи ёки ўзига хос томони – миллий экологик қонунларда халқаро-ҳуқуқий меъёрларнинг кўпроқ акс этганлигидадир.

Атроф табиий муҳитни халқаро муҳофаза қилиш деб, инсонларнинг экологик хавфсиз муҳити ва давлатларнинг бир меъёрда ривожланишини таъминловчи халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари йиғиндисига айтилади.

Табиатни асрашга тааллуқли дастлабки халқаро шартномалар XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида вужудга келди. Улар асосан ҳайвонот дунёсининг айрим турларини ҳимоя қилиш ва овлашни тартибга солишга қаратилган эди (масалан, 1897 йилги Денгиз мушукларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги битим). Кейинги ўн йилликларда сайёрамиз табиатини муҳофаза қилиш масаласини халқаро ҳуқуқ нормалари билан тартибга солишда жиддий сифат ўзгаришлари юз берди, давлатларнинг бу соҳада олиб бораётган ишлари жадаллашди.

Атроф табиий муҳит муаммоларига бунчалик катта эътибор берилиши тасодифий ҳол бўлмай, фан-техника ва жамият ишлаб чиқариш кучларининг жадал ривожланиши инсон ҳўжалик фаолиятининг табиатга таъсирини кескин кучайтирди, табиий жараёнларга унинг аралашуви анча кенгайди. Табиат бойликларидан ҳўжасизларча фойдаланиш сайёрамиз биосферасини жиддий экологик инқироз ёқасига олиб бориб қўйди. Шунинг учун ҳам атроф табиий муҳитни халқаро миқёсда муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ҳозирги куннинг энг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолди.

Ҳозирги вақтда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланишнинг хилма-хил жиҳатларини тартибга солувчи турли-туман халқаро шартномалар мавжуд. Бу битимларнинг мавзулари қуйидагилардан иборатдир:

1) денгиз ва қўл сувларининг ифлосланишига йўл қўймаслик, денгизларнинг жонли бойликларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш;

2) халқаро (қўп давлатларга тегишли) дарёларнинг суви ва бойликларини муҳофаза қилиш;

3) ер атмосфераси ва яқин космик фазони ифлосланиш ва бошқа салбий таъсирлардан асраш;

4) куруқликни жонли ва космик ифлосланишдан муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш;

5) ноёб табиий объектлар ва комплексларни, айрим экологик тизимларни муҳофаза қилиш;

6) ер таркибини радиоактив захарланишдан ҳимоя қилиш.

Атроф табиий муҳитнинг халқаро-ҳуқуқий муҳофазаси халқаро ҳуқуқнинг юксак ривожланиш жараёни доирасида шаклланимочда. Шунинг учун ҳам давлатнинг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини халқаро ҳуқуқ билан тартибга солиш, табиат муҳофазасига оид муҳим қоидаларни ифодаловчи, сайёрамиз муҳитини соғломлаштиришга тўғридан-тўғри ёки бевосита хизмат қилувчи қўпгина универсал халқаро шартномалар таъсирида таркиб топди.

Табиийки, халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари давлатнинг атроф табиий муҳит ва унинг бойликларини сақлаш ҳамда улардан фойдаланиш соҳасидаги ҳамкорлигига нисбатан ҳам қўлланилади.

Халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларидан бири бўлган атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш принципи аста-секин шаклланиб бормоқда. Унга биноан давлатлар атроф-муҳитни муҳофаза қилишлари ҳамда инсониятнинг ҳозирги ва келгуси авлодларининг фаровонлигини кўзлаб, тадбирларни ҳамкорликда амалга оширишлари лозим.

Давлатлар атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш масалаларида бир-бирлари билан ҳамкорлик қилишга мажбурдирлар. Бундай ҳамкорлик тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли асосдаги шартномаларга мувофиқ амалга оширилади.

Ернинг бутун сайёра муҳити, биринчи навбатда, инсониятнинг ҳаёт кечиришига бевосита боғлиқ бўлган асосий қоидалари атроф табиий муҳитни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг ягона объекти ҳисобланади. Жаҳон уммони ва унинг табиий бойликлари, атмосфера ҳавоси, Ер атрофи фазоси, ўсимлик ва ҳайвонот

дунёсининг вакиллари, шунингдек чучук сув бойликларининг бир қисми, ернинг генетик фонди ва бошқалар ҳам мана шу объектлар таркибига киради.

Ҳозирги замон халқаро экологик ҳамкорлиги уч йўналишда амалга оширилмоқда:

1) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг давлатлараро ва миллатлараро ҳамкорлиги ва улардаги ижобий тажрибаларни кенг тарғиб қилиш;

2) маълум бир географик минтақа (регионда) ёки чекланган теграларда табиатни регионал муҳоза қилишнинг илмий асосланган чоратадбирларини ишлаб чиқиш ва уларни амалий татбиқ қилиш;

3) глобал экологик муаммоларнинг ечимини топишда БМТнинг идоралари, давлат ва нодавлат ташкилотлар орқали универсал йўллари ишлатиш.

Ҳозирги пайтда атроф табиий муҳитнинг хилма-хил муаммоли жиҳатлари билан шуғулланувчи кўпчилик халқаро (давлатлараро ва нодавлат) ташкилотлар мавжуд.

Хусусан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг табиатни қўриқлаш соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштиришда етакчи ўрин тутади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари БМТнинг асосий органлари: Бош Ассамблея, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, шунингдек минтақавий иқтисодий комиссиялар, ЮНКТАД, ЭКОСОС, ИМО, ФАО, ЮНИДО, БМТ тараққиёт дастури (ПРООН)нинг доимий диққат марказида туради. 1972 йилда Стокгольмда БМТнинг инсонни қуршаб турган муҳит муаммолари бўйича конференцияси ўтказилганлиги катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг қарорлари ва резолюциясига биноан, БМТ доирасида янги махсус орган – БМТнинг атроф-табиий муҳит дастури (ЮНЕП, ВСОП, ВФОДЖ, МИОС, МЕРУ) ташкил этилди. ЮНЕП, ўзининг юридик мавқеига кўра, БМТнинг ёрдамчи органлари қаторига киради¹.

¹ Экология ҳукуки: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик / Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмўминов Ж.Т. ва бошқ. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2001. – Б.328.

Нодавлат ташкилотлар орасида 1948 йилда ташкил этилган Табиат ва табиий бойликларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи (МСОП) марказий ўрин эгаллайди. Унга давлатлар, миллий ва халқаро ташкилотлар ҳамда уюшмалар аъзо бўлишлари мумкин. Иттифок ҳукуматлар, миллий ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорликка қўмаклашиш учун тузилган. Шунингдек, у атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликларни сақлаш масалалари билан шуғулланувчи айрим шахслар ўртасидаги ҳамкорликка ҳам қўмаклашади. Шу мақсадда МСОП миллий ва халқаро тадбирлар ўтказади.

МСОП табиатни муҳофаза қилиш бўйича халқаро конвенциялар ва битимлар ишлаб чиқишга алоҳида эътибор беради. Хусусан, унинг фаол иштирокида 1976 йилда Тинч океанининг жанубий қисмида табиатни муҳофаза қилиш конвенцияси, 1970 йилда йўқ бўлиб кетиш хавфи остида қолган ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисидаги конвенция қабул қилинди.

Айтиш керакки, табиатни асраш соҳасида республикамиз бир қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган, улар қаторидан 1992 йилги «Биологик хилма-хиллик тўғрисида»ги Рио-де-Жанейро Конвенцияси, 1972 йилги «Дунёнинг маданий ва табиий меросини химоя қилиш тўғрисида»ги Конвенция, 1995 йил 6 июндаги «Осиё ва Африка ботқоқликларида яшовчи ва кўчиб юрвчи қушларни химоя қилиш тўғрисида»ги шартнома, 1973 йил 3 мартдаги «Йўқолиш арафасидаги ёввойи флора ва фауна турлари билан халқаро савдо-сотиқ қилиш тўғрисида»ги Конвенция, 1992 йил 28 ноябрдаги Атроф-муҳитга нисбатан ҳарбий ёки бошқа зарар етказувчи воситалар ишлатилишининг олдини олишга доир Конвенция, 1992 йил 9 майдаги «Иқлим ўзгариши тўғрисида»ги Доиравий конвенция, 1985 йил 22 мартдаги «Озон қатламини сақлаш тўғрисида»ги Конвенция, «Озон қатламини бузувчи моддалар тўғрисида»ги Монреал протоколи, ЕХХТнинг 1994 йил 17 декабрдаги «Энергетик хартияси», 1994 йил 15 апрелдаги «Саҳролар микдорининг ортиши ва қурғоқчиликка қарши» Конвенция ва бошқалар ўрин олган.

Ҳамдўстлик мамлакатлари – Украина, Қозғоғистон, Беларусь, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Грузия Республикала-

ри билан ҳам Ўзбекистон Республикаси икки томонлама экологик масалалар бўйича келишувларга эга. Қирғизистон, Қозоғистон ва Ўзбекистон республикалари ўртасида кўп томонлама атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш борасида келишув мавжуд.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича давлат функциясини ривожлантиришда халқаро ташкилотлар ҳамда ушбу ташкилотлар қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар муҳим ўрин тутати. Қабул қилинган норматив ҳужжатлардаги талаблар, қоидалар давлатларни экология соҳасида маълум вазифаларни бажаришга ундайди ва бунга ёрдам беради.

7. Экологик жавобгарлик тушунчаси, моҳияти ва турлари

Табиатни муҳофаза қилиш ва атроф табиий муҳитнинг бузилиши ва ифлосланишининг олдини олишда экологик-ҳуқуқий жавобгарлик муҳим аҳамият касб этади. Чунки, экологияни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий механизми давлат ҳокимиятининг иродаси ва ёрдамига таяниши табиий.

Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик ҳақида гапиришдан олдин, умуман, экологик жавобгарлик деганда нимани тушуниш лозимлиги ҳақида тўхталиб ўтсак, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Экология ҳуқуқи бўйича ёзилган дарсликларда экологик жавобгарлик қуйидагича таърифланади: «Ахлоқий кадриятлар, миллий ва халқаро ҳуқуқ нормалари томонидан атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида ўрнатилган қоида ва меъёрларнинг бирон-бир давлат, юридик ёки жисмоний шахслар томонидан бузилиши оқибатида уларга нисбатан қўлланиладиган ноқулай кечинмалар».

Экологик жавобгарлик мазмун ва моҳиятига кўра уч кўринишда намоён бўлади:

- 1) экологик-ижтимоий жавобгарлик;
- 2) экологик-иқтисодий жавобгарлик;
- 3) экологик-ҳуқуқий жавобгарлик.

Экологик-ижтимоий жавобгарлик ижтимоий жавобгарликнинг бир тури бўлиб, у ҳозирги замон миллий ёки халқаро

ҳуқуқ нормаларида белгиланмаган, лекин миллат ёки халқларнинг азалий урф-одатлари, анъаналари орқали авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қоида ва меъёрлардир. Экологик-ижтимоий жавобгарлик кишиларнинг жамоатчилик олдидagi жавобгарлигидир.

Экологик-иқтисодий жавобгарлик эса иқтисодий-ҳуқуқий жавобгарликнинг бир тури бўлиб, у миллий ёки халқаро ҳуқуқ нормаларида белгиланган, лекин уларга нисбатан фақатгина жавобгарлик санкциялари сифатида иқтисодий тўлов турини қўллаш борасидаги қоида ва меъёрлардир. Иқтисодий тўлов сифатида табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф-муҳитни ифлослантириш учун тўловлар қўлланилади.

Экологик-ҳуқуқий жавобгарликка келадиган бўлсак, ижтимоий жавобгарликнинг бир тури бўлиб ҳисобланишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик миллий ва халқаро ҳуқуқ нормаларида белгиланган экологик талабларни бузганлар учун юридик тусдаги жазо санкциялари ўрнатилган ҳамда экологик муносабат қатнашчилари учун мажбурий кучга эга бўлган қоида ва меъёрлар йиғиндиси.

Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик миллий ҳуқуқда шахсларнинг давлат олдидagi бурчи ва мажбуриятидир. У давлат томонидан ўрнатилган экологик-ҳуқуқий меъёр ва қоидаларни бузганлиги натижасида экологик зарар етказилгандан сўнг вужудга келади. Аникрофи, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга доир қонун ҳужжатларида ўрнатилган нормаларни бузувчи айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизликлар учун қўлланилади.

Экологик зарар икки кўринишда намоён бўлади. Юзага келган оқибатлар характериға кўра:

- атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва булғаниши;
 - табиий ресурсларнинг камайиши;
 - табиий объектларнинг йўқ қилиниши, бузилиши ва шикастланиши;
 - экологик мувозанатнинг йўқотилиши ва экологик тизимдаги табиий объектларнинг боғланиш алоқаларининг бузилиши.
- Объектларға етказилган зарарига кўра:
- атроф табиий муҳит ва алоҳида табиий унсурларға;

– инсон саломатлигига;

– юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлатга.

Экологик ҳуқуқбузарлик айбли экологик қилмиш (маъмурий, фуқаровий, интизомий) ва экологик жиноят тариқасида таснифланади. Шундай қилиб, экологик-ҳуқуқий жавобгарлик, бошқа барча ижтимоий муносабатларда бўлгани каби, **тўртта юридик жавобгарлик турини инобатга олади: интизомий, маъмурий, фуқаровий, жиноий**¹.

Экологик ҳуқуқбузарликларнинг объектига табиатни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик тартибот ва аҳолининг экологик хавфсизлигига доир экологик муносабатлар киради.

Экологик ҳуқуқбузарликнинг предмети табиий муҳит ёки унинг алоҳида бир объекти ҳамда инсон саломатлиги бўлиши мумкин. Бунда инсон саломатлигига етказилган зарар атроф-муҳитнинг ёмонлашуви орқали юзага келади, яъни билвосита таъсир қилиши инобатга олинади².

Экологик ҳуқуқбузарларга юридик жавобгарликни қўллаш учун тўрт жавобгарлик элементи бўлиши керак, яъни:

1. Экологик ҳуқуқбузарлик объекти – кишиларнинг айбли ноқонуний ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги табиий объект, табиий ресурс, табиий комплекс ёки табиий-антропоген ҳудудларнинг экологик талабларига қаратилганлиги.

2. Экологик ҳуқуқбузарликнинг объектив томони – кишилар хатти-ҳаракатларининг ноқонунийлиги, экологик зарар етказилганлиги ёки етказиш хавфининг борлиги.

3. Экологик ҳуқуқбузарлик субъекти – ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг ким томонидан содир этилганлиги. Улар юридик шахс (корхона, ташкилот, муассаса, фирма, жамият...) ёки жисмоний шахс (фуқаро, фуқаролиги бўлмаган шахс, чет эл фуқароси, раҳбар)лар бўлиши мумкин.

¹ М.М. Нурматов. Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х. Файзиев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б.191.

² Ekologiya huquqi. Darslik Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Xolmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B. Usmonov. – Toshkent: TDYI, 2006. – B.361.

4. Экологик ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони — ноқонуний хатти-ҳаракат қилган шахснинг айби. Ушбу айбнинг қасддан ёки эҳтиётсизликлар орқали содир этилиши.

Экологик жавобгарликда ҳуқуқбузарларга нисбатан, одатда, юридик жазолар қўлланилади. Жазо турлари ҳам, албатта, қонунларда акс эттирилган бўлиши шарт. Акс ҳолда у юридик тус олмайди. Ҳоҳлаган шахс ёки давлат органи қонунда белгиланган ҳоҳлаган жазо турини қўллашга ҳам ҳақли эмас. Уларнинг ваколат доираси (чегараси) белгилаб қўйилгандир.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 4-моддасига кўра, қуйидаги ҳуқуқбузарликларни экологик ҳуқуқбузарликларга киритиш мумкин:

- табиатни муҳофаза қилишнинг стандартлари, нормалари, қоидалари ва бошқа норматив-техник талабларини бузиш, шу жумладан, корхоналар, иншоотлар, транспорт воситалари ва бошқа объектларни режалаштириш, қуриш, реконструкциялаш, улардан фойдаланиш ёки уларни тугатиш чоғида, экология нуқтаи-назаридан хавфли маҳсулотларни чет элларга чиқариш ва чет эллардан олиб келишда ҳудуднинг белгилаб қўйилган экология сифимини, экология нормалари, қоидаларини бузиш;

- табиий бойликлардан ўзбошимчалик билан фойдаланиш, давлат экологик экспертизаси талабларини бажармаслик;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик учун, атроф табиий муҳитга зарарли моддалар чиқарганлик ва оқизганлик, қаттиқ чиқиндилар жойлаштирганлик, бу муҳитни ифлослантирганлик ва унга зарарли таъсир кўрсатишнинг бошқа турлари учун белгиланган ҳақни тўлашдан бош тортиш;

- табиатни муҳофаза қилиш объектларини қуриш режаларини, табиатни муҳофаза қилишга доир бошқа тадбирларни бажармаслик;

- атроф табиий муҳитни тиклаш, унга бўладиган зарарли таъсир оқибатларини бартараф этиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш чораларини кўрмаслик;

- табиатни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошираётган идораларнинг кўрсатмаларини бажармаслик;

– алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва объектларнинг ҳуқуқий тартиботини бузиш;

– атроф табиий муҳитга зарарли таъсирни ҳисобга олиш қоидаларини бузиш;

– ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини, кимёлаштириш воситаларини, шунингдек, радиоактив ва зарарли кимёвий моддаларни сақлаш, ташиш, улардан фойдаланиш, уларни зарарсизлантириш ва кўмиб юбориш вақтида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузиш;

– атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширувчи мансабдор шахсларнинг объектларга боришига, айрим шахслар ва табиатни муҳофаза қилиш жамоат ташкилотларига эса ўз ҳуқуқ ва вазифаларини рўёбга чиқаришларига тўсқинлик қилиш;

– атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида ўз вақтида ва тўғри ахборот беришдан бош тортиш.

Юқорида санаб ўтилган экологик ҳуқуқбузарликлар учун тўртта юридик жавобгарлик тури қўлланилиши мумкин:

1. Интизомий жавобгарлик. Меҳнат муносабатлари юзга келган корхона, ташкилот ва муассасаларда шахснинг ўз хизмат доирасида ноқонуний хатти-ҳаракатлари туфайли атроф табиий муҳитга зарар етказиш ёки унга хавф туғдириш. Ушбу жазо тури қачонки ходимнинг вазифасига табиий ресурслардан фойдаланиш ёки уни муҳофаза қилиш мажбурияти юклатилган бўлсагина иш берувчи томонидан қўлланилади. Акс ҳолда у бошқа турдаги, яъни маъмурий, фуқаровий, жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Интизомий жазони меҳнат қонунчилиги (Меҳнат кодексининг 181-моддасида кўзда тутилган жазо турлари) бўйича амалга оширилади. Экологик ҳуқуқбузарлик содир этган шахсга нисбатан қуйидаги интизомий жазо қўлланилади:

– ёзма равишда ҳайфсан бериш;

– ўртача ойлик иш ҳақининг 30%, айрим ҳолларда 50% дан ортиқ бўлмаган миқдорида жарима солиш;

– меҳнат шартномасини бекор қилиш, яъни ишдан бўшашиш. Меҳнат конунчилигини бузган шахс атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаши керак бўлади. Агарда зарар юридик шахс томонидан етказилган бўлса, зарарни юридик шахс қоплайди ва у ўз ходимини моддий жавобгарликка тортиши мумкин. Моддий жавобгарлик мулкӣй жавобгарлик эмас, чунки унда ундириладиган зарарнинг миқдори белгиланиши ва зарарнинг фақат ходимнинг меҳнат муносабатлари натижасида вужудга келиши билан фарқ қилади.

2. Маъмурий жавобгарлик. Экологик жавобгарликда энг кўп қўлланиладиган юридик жавобгарлик тури бу маъмурий жавобгарликдир. У давлат (маъмурий бошқарув органлари) томонидан ўрнатилган экологик тартиб-қоидаларни бузганлик учун қўлланилади. Экология соҳасида маъмурий жавобгарлик деб, атроф табиӣй муҳит ҳолатига тажовуз килувчи ғайриҳуқуқӣй (ҳуқуққа қарши), айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизликларга айтилади.

Маъмурий жавобгарлик масалалари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида белгиланган тартибда амалга оширилади. Маъмурий жазо маъмурият томонидан мансабдор шахсга алоҳида ва фуқароларга алоҳида жазо санкцияларини белгилайди.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг махсус **VIII бобида 32 хил турдаги табиатни муҳофаза қилиш ва табиӣй ресурслардан фойдаланишга доир ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жазо белгиланган.** Экологик-ҳуқуқӣй муносабат объектларига қараб, ушбу маъмурий ҳуқуқбузарликларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- ерга оид маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик (65–69-моддалар);
- ер ости бойликларига оид (70–71-моддалар);
- сувга оид (72–76-моддалар);
- ўрмонга оид (77–80, 83–84-моддалар);
- Қизил китобга киритилган ноёб ва камёб ўсимлик ҳамда ҳайвот дунёсига оид (81, 93, 94-моддалар);

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга оид (82-модда);

– ҳайвонот дунёсига оид (90, 92-моддалар);

– атмосфера ҳавосига оид (85–88-моддалар);

– атроф-муҳитга зарар етказишга оид (89, 89¹, 91, 95-моддалар);

– экологик экспертизага оид (96-модда).

Экологик ҳуқуқбузарларга нисбатан маъмурий жазо санкциясининг асосан жарима тури (энг кам ойлик иш ҳақининг 1/3 қисмидан беш баробаригача мансабдор шахсларга, бир баробаридан етти баробаригача фуқароларга) қўлланилади. Кодекснинг 90, 94-моддаларидагина махсус ҳуқуқдан маҳрум этиш ва овқуролени олиб қўйиш жазосини қўллаш назарда тутилган.

3. Фуқаровий жавобгарлик. Бозор иқтисодиёти ва демократик давлат қурилиши Ўзбекистонда фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг ролини аста-секин ошириб бормоқда. Фуқаровий ёки мулкӣ ва шахсий номулкий характерга эга бўлган жавобгарлик Фуқаролик кодексида қуйидаги экологик ҳуқуқбузарликка оид ҳолатларни инобатга олади. Авваламбор, Фуқаролик кодексининг 116-моддасига мувофиқ, агарда битимлар экологик қонун талабларига жавоб бермаса, улар ўз-ўзидан ҳақиқий эмас деб топилади. Масалан, мулкдор ёки ердан фойдаланувчи ўз ер участкасини ноэкологик мақсадларда ижарага бериши, ижара шартномасини бекор қилишга ва ерга етказилган зарарни «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 51-моддасига кўра қоплашга мажбурдир.

Мулкӣ жавобгарликда асосий ўринни шартномаларда кўрсатилмаган фаолиятни олиб бориш натижасида табиатга зарар етказиш эгаллайди. Ушбу зарар натура ёки пул билан тўлиқ ҳажмда ФК 985-моддасига мувофиқ қопланиши лозим. Лекин табиатга, яъни давлат ва шахсларнинг мулкига етказилган зарарни аниқ ҳисоблаш қийин. Бундай ҳолатда таксалар бўйича жавобгарлик юзага келади.

Атроф табиий муҳитга етказилган зарар охир-оқибатда инсонларнинг мулки билан бир қаторда шахсий номулкий характерга, яъни саломатлигига ҳам зиён келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам Фуқаролик кодекси жисмоний ва юридик шахсларнинг инсонларни тоза атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини ҳам инобатга олади.

4. Жиноий жавобгарлик. Жиноят кодекси билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавfli қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) учун жазо қўллаш таҳдиди жиноят деб айтилади. ЖК билан қўриқланадиган объектлар, жумладан, экологик муносабат объектларига зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфлини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий хавfli деб топилади (ЖК 14-модда).

ЖКнинг IV бўлим XIV бобининг 12 та моддаси экологик соҳадаги жиноятлар дея эътироф этилади. Уларга:

193-модда. Экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш;

194-модда. Атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш;

195-модда. Атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик;

196-модда. Атроф табиий муҳитни ифлослантириш;

197-модда. Ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш;

198-модда. Экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни nobуд қилиш;

199-модда. Ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш;

200-модда. Ветеринария, ветеринария-санитария қоидалари ва нормаларини бузиш;

201-модда. Зарарли кимёвий моддалар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш;

202-модда. Ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш;

203-модда. Сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш;

204-модда. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг режимини бузиш қиради.

Кўрииб турибдики, амалдаги қонун ҳужжатларида экология соҳасидаги жавобгарликнинг турлари ва уларни амалга оширувчи органлар, амалга ошириш шакллари аниқ белгилаб берилган.

Назорат учун саволлар

1. Экология ҳукуки деганда нимани тушунасиш?
2. Экология ҳукуқининг предмети аниқлаб беринг.
3. Экология ҳукуқининг манбаларини санаб беринг, уларни тавсифланг.
4. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган экологик сиёсатнинг мазмун-моҳиятини очиб беринг.
5. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар деганда нимани тушунасиш? Унинг турларини санаб беринг.
6. Экологик назорат нима? Унинг турлари ва амалга оширувчи органлар ҳақида маълумот беринг.
7. Экологик экспертиза нима? Уни амалга ошириш шакллари тушунтириб беринг.
8. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг қандай механизмлари биласиз?
9. Экологик жавобгарлик тушунчаси ва турларини гапириб беринг.

Мавзун и ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Экология ҳукуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик / Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмоминов Ж.Т. ва бошқ. – Тошкент: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2001. – Б.328.
2. Ekologiya huquqi. Darslik Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Holmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B. Usmonov. – Toshkent: TDYI, 2006. – B.361.
3. Ўзбекистон Республикасининг Экология ҳукуқи. Нигматов Асқар. Ҳуқуқшунослик, экология ва атроф-муҳит муҳофазаси бакалаврлари учун дарслик. – Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2004. – Б.320.
4. М.М. Нурматов. Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х. Файзиев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б.191.

5. Холмуминов Ж.Т. Экологическое право (на основе экологического законодательства Республики Узбекистан) Альбом схем. Учебное пособие. – Ташкент: «ТАФАККУР», 2010. – 272 с.

6. Холмуминов Ж.Т. Экология ва қонун. – Тошкент: «Адолат», 2000. – 352 б.

7. Умаров Д.М. Заповедники Республики Узбекистан: правовое регулирование. Учебное пособие / Отв. ред. Н.К. Скрипников. – Ташкент: ТГЮИ, 2010. – 110 с.

8. Жумаев Т.Ж. Экологик экспертиза (Ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2004. – 128 б.

9. Скрипников Н.К., Умаров Д.М. Учебно-методический комплекс по предмету «Экологическое право». Общая часть. – Ташкент: ТГЮИ, 2009. – С.214.

10. М.М. Нурматов. Экология ҳуқуқи (умумий қисм). Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2011. – 116 бет.

11. Усмонов М.Б. Қишлоқ хўжалигида ижара (ҳуқуқий масалалар). – Тошкент: ТДЮИ, 2005. – 184 б.

12. Холмуминов Ж.Т. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий муаммолари. – Тошкент: «Фалсафа ва ҳуқуқ институти» нашриёти, 2009. – 240 б.

13. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида шарҳлар/Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, ю.ф.д., проф. М.Х. Рустамбоевнинг умумий таҳрири остида. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2007. – 477 б.

14. «Экология қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари» мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2004. – Б.305.

9-мавзу. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ХУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тушунчаси ва моҳияти.
2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турлари ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати.
3. Қишлоқ хўжалигида шартнома муносабатлари.
4. Қишлоқ хўжалигининг давлат бошқаруви.
5. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қонунлар ва уларни бузганлик учун юридик жавобгарлик.

1. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тушунчаси ва моҳияти

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи мустақил ҳуқуқ тармоғи сифатида бир-бири билан узвий боғланган ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга қаратилган ер, мулкӣ, меҳнат ва ташкилий-бошқарув соҳаларидаги ижтимоӣ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳасидир.

Айтиш лозимки, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тартибга соладиган ижтимоӣ муносабатлар ўзига хослиги, турли-туманлиги, кенг доирада эканлиги билан характерланади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши жараёнида вужудга келадиган ер, мулкӣ, меҳнат, ташкилий-бошқарув билан боғлиқ бўлган муносабатларни қамраб олади. Демак, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи комплекс аграр муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлиб, ўз мазмунига кўра қишлоқ хўжалиги соҳасидаги турли-туман муносабатларни тартибга солади.

Аграр муносабатларнинг турли-туманлиги бу муносабатларнинг ҳар бири мустақил қонунлар билан тартибга солиниши билан изоҳланади. Хусусан, ер муносабатларини Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи йирик товар ишлаб чиқариш субъектлари фаолиятини «Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги Қонун, фермер хўжалиги фаолиятини «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонун, шахсий ёрдамчи хўжаликлар фаолиятини «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонун тартибга солади.

Қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариши билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг жуда кенглиги, турли-туманлиги, ушбу муносабатларнинг ҳар бири (ер, мулкӣй, меҳнат, бошқарув) мураккаб, ўзига хос, мустақил муносабатлар эканлигини, бу муносабатларни битта қонунга жамлаш қийинлиги билан асослаш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда **қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқининг предмети**, биринчидан, мулкӣй-ҳуқуқӣй муносабатлар; иккинчидан, меҳнат-ҳуқуқӣй муносабатлар; учинчидан, ер-ҳуқуқӣй муносабатлар; тўртинчидан, фермер ҳўжалик-ҳуқуқӣй муносабатлар ташкил этади.

Баъзи олимлар қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи фақат қишлоқ ҳўжалиги корхоналаридаги ички ҳўжалик муносабатларини тартибга солиши керак, деган фикрни айтиб, қишлоқ ҳўжалиги корхоналарининг ташқи иқтисодӣй муносабатларини тартибга солмайди, деган фикрни илгари сурадилар.

Қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

биринчидан, қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи комплекс ҳуқуқ тармоғи сифатида ўзида ер, сув, ўрмон, меҳнат, маъмурий, фуқаролик ва бошқа ҳуқуқ соҳаларини ўз ичига олган мураккаб ҳуқуқ соҳасидир;

иккинчидан, қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта етиштириш билан боғлиқ бўлган ер, мулкӣй, меҳнат, ташкилий-бошқарув муносабатларини тартибга солиши билан ажралиб туради;

учинчидан, қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи ҳўжалик юритиш ва мулк шаклидан қатъи назар барча турдаги ҳўжалик тузилмаларининг тенг ҳуқуқлилигини таъминлайди;

тўртинчидан, қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи қишлоқ шароитининг табиӣй-иқлимӣй шароитларини эътиборга олган ҳолда тартибга солишга қаратилган¹.

¹ Қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик / Раҳмонкулов Ҳ.Р., Усмонов М.Б., Рузиназаров Ш.Н. ва бошқ. Масъул муҳаррирлар Ҳ.Р. Раҳмонкулов, М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2000. – Б.368.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тартибга солишга қаратилган ижтимоий муносабатлар қишлоқ хўжалик ҳуқуқининг объектини ташкил этади. Ушбу ижтимоий муносабатлар доираси жуда кенг бўлиб, турли йўналишлардаги муносабатларни қамраб олади. Бу муносабатлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг хўжалик фаолиятлари билан боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил қилиш билан боғлиқ муносабатлардир. Бу турдаги муносабатлар қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил қилиш шакллари, меҳнатни муҳофаза қилиш, меҳнат интизоми, меҳнат низолари, иш вақти, иш ҳақи кабилар билан боғлиқ бўлади. Меҳнатни ташкил қилиш муносабатларини тартибга солишга бағишланган қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, «Қишлоқ кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (янги таҳрири), «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги)нинг наъмунавий устави», «Фермер хўжалигининг наъмунавий устави» каби норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Демак, қишлоқ хўжалигида меҳнат муносабатлари қишлоқ хўжалик ҳуқуқининг объектини ташкил этадиган асосий ижтимоий муносабатлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги муносабатларини тартибга солувчи ва унинг ривожланиши учун ҳуқуқий замин бўлиб хизмат қилувчи қонунлар тариқасида қуйидагилар намоён бўлади:

- Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси;
- Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси;
- Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги, «Кооперация тўғрисида»ги, «Ижара тўғрисида»ги, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги (янги таҳрири), «Гаров тўғрисида»ги қонунлар.

Ушбу қонунлар қишлоқ хўжалиги тармоқлари хусусиятларини қамраб олган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнини тартибга солиш мақсадида махсус қабул қилинган бўлиб, муҳим аҳамиятга эгадир.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқининг субъектлари сифатида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган муносабатлар-

да қатнашувчи юридик ва жисмоний шахслар тушунилади. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи субъектларининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда умумийлиги уларнинг бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи шахслар эканлиги билан характерланади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи тузилмалар турли-туманлиги билан ажралиб туради. Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги), давлат хўжаликлари, фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, ижара жамоалари, ёрдамчи хўжаликлар ва бошқалар шуғулланмоқдалар¹.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабларини кондиришда, қишлоқ аҳолисининг моддий турмуш тарзини яхшилашда, уларнинг даромадларини юксалтиришда деҳқон ва фермер хўжаликларининг роли алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда.

Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги ва «Фермер хўжаликлари тўғрисида»ги қонунлари қабул қилинди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи субъектлар доираси Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонунлари билан белгилаб берилган. Ушбу қонунларда белгиланишича, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари), давлат хўжаликлари, фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари шуғулланишлари мумкин.

Бу қонунлар билан фермер ва деҳқон хўжаликлари юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ёки шундай мақомга эга бўлмасдан ҳам қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи субъект бўлиши мумкинлиги ўрнатилди.

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – B.264.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи тузилмалар (субъектлар) шаклини топиш доимо мураккаб бўлиб келган. Бу муаммонинг асосий сабаби қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мураккаблиги билан характерланади.

Юқорида қайд этиб ўтилган масалаларни умумлаштирган ҳолда қишлоқ хўжалик ҳуқуқига қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи — бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, уларни қайта етиштириш ва реализация қилиш билан боғлиқ бўлган ташкилий-хўжалик, мулкӣ ва номулкий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисиدير.

2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турлари ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳуқуқий ҳолати бошқа юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати сингари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 39–72-моддаларида юридик шахсларнинг ҳуқуқий мақомига тааллуқли қоидаларга мувофиқ белгиланади. Бундан ташқари, корхоналарнинг ҳуқуқий ҳолати, фаолиятининг асосий йўналишлари, унинг мақоми ва баошқарувига оид нормалар «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Хўжалик ширкатлари тўғрисида»ги, «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида»ги, «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 39-моддасига мувофиқ, ўз мулкида, хўжалик юритишида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар була оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади. Барча корхоналарнинг, шу жумладан, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳуқуқий ҳолати шу талабдан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Юридик шахслар, Фукаролик кодексининг 40-моддасига мувофиқ тижоратчи ёки тижоратчи бўлмаган ташкилотларга бўлинади. Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган ташкилот тижоратчи, деб ҳисобланади. Барча қишлоқ хўжалиги корхоналарини Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхона тўғрисида»ги Қонуни 1-моддасига, «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги Қонуни 1-моддасига, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонуни 1-моддасига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини товар ишлаб чиқиш ва уларни сотиш натижасида фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилганлари учун тижоратчи ташкилотлар қаторига киритиш мумкин.

Қонун ҳужжатларида ва илмий адабиётларда белгиланганидек, корхоналарнинг қуйидаги белгилари ва ўзига хос жиҳатларини баён қилиш мумкин:

- мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот корхона деб эътироф этилади. Корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир;

- корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши, мажбуриятларни бажариши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин;

- корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради;

- ишлаб чиқариш жараёнида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Корхоналарнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, энг аввало, қонун ҳужжатларида белгиланади, масалан, маҳсулотни сотиш ёки ўзига зарур бўлган мол-мулкни сотиб олиш ҳуқуқи, тегишли давлат органларига статистика ва бошқа ахборотларни тақдим этиш ёки солиқ тўлаш мажбурияти;

- корхоналар ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва уни амалга оширишда қишлоқ хўжалиги корхоналари бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан шартномавий муносабатларга киришадилар. Қишлоқ хўжалиги корхоналари шу жараёнда ўғитлар, уруғлар, чорва моллари ва ҳоказоларни олиш мақсадида ёки етишти-

рилган маҳсулотларни сотиш учун бошқа корхона, муассаса ва ташкилотлар билан тегишли шартномалар тузадилар ҳамда тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар;

– судда даъвогар ва жавобгар сифатида қатнашиши. Корхона мулкӣ ва номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлиб, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини қонун асосида судда ҳимоя қила олади. Корхонанинг қонунда ёки шартномада белгиланган ҳуқуқлари бузилган тақдирда у судда уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадир ва аксинча ҳолларда эса, у ўзга корхона ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини бузганида корхона судда жавобгар сифатида қатнашиши мумкин. Корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусӣ корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидиар жавобгар бўлади¹.

Корхоналарнинг ҳуқуқӣ ҳолатини ўрганиш ва аниқлашнинг ўзига хос мезонлари мавжуд бўлиб, булар корхонани тузиш тартиби ва унинг давлат руйхатидан ўтказилиши; корхонанинг муассасалари; корхонанинг мол-мулки; корхонанинг бошқарув идоралари; ишлаб чиқаришни ташкил қилиш; меҳнат муносабатларини тартибга солиш; корхонада даромадни тақсимлаш; корхона ва давлат орасидаги муносабатлар; корхонани тугатиш ёки қайта ташкил этиш, корхонанинг жавобгарлиги ва бошқалар.

Фуқаролик кодексининг 42-моддасида юридик шахслар мулкдор ёки у вакил қилган шахс томонидан ёхуд ваколатли органнинг фармойиши асосида ташкил этилиши кўзда тутилган. Корхона мулкдор томонидан тузилади, мулкдор унга тегишли мол-мулк беради ва унинг уставини тасдиқлайди.

Корхона, агар унинг уставида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади. Корхонани ташкил этиш учун муассис (муассислар)нинг қароридан ташқари юридик шахслар таъсис ҳужжатларини расмийлаштириши лозим. Қишлоқ ҳўжалиги корхонаси давлат органи ёки жисмоний шахс томонидан

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik / Mas'ul muharrirlar: M.B. Usmonov, J.T. Xolmo'minov. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. – B.259; Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – B. 264.

ташкил этилаётган бўлса, унда давлат органи ёки жисмоний шахснинг ушбу корхонани тузиш тўғрисида қарори бўлиши лозим. Агар корхона бир неча мулкдор (шахс) томонидан тузилаётган бўлса, унда таъсис шартномаси тузилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 43-моддасига кўра, юридик шахснинг, шу жумладан, корхоналарнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи асосий ҳужжатлардан бири унинг устави ҳисобланади. «Хусусий корхона тўғрисида»ги Қонуннинг 10-моддаси, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонуннинг 8-моддаси, «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 15-моддаси корхоналар уставига киритилиши лозим бўлган маълумотлар рўйхатини белгилайди ва шунга мувофиқ қўйидаги ҳолатлар корхона уставида акс эттирилиши лозим: корхонанинг номи, унинг жойлашган жойи, фаолият мақсади ва предмети (турлари), унинг бошқарув ва назорат органлари, уларнинг ваколатлари, мол-мулкни шакллантириш ва фойда (даромад)ни тақсимлаш тартиби, корхонани қайта ташкил этиш ва тугатиш шартлари. Корхонанинг турига мувофиқ унинг уставида бошқа ҳолатлар ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, ширкат хўжалигининг уставида ширкатга аъзо бўлиш ва аъзоликдан чиқиш тартиби, ширкатнинг пай, бўлинмас ва бошқа жамғармаларининг миқдори ва шакллантириш тартиби, фермер хўжалигининг уставида эса, фермер хўжалиги ерларидан фойдаланиш тартиби кўзда тутилиши лозим.

Корхонани юридик шахс сифатида ташкил этишда асосий талаблардан бири уни давлат рўйхатидан ўтказиш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 44-моддасига мувофиқ юридик шахс қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Аксарият ҳолларда юридик шахслар улар жойлашган жойдаги туман (шаҳар) ҳокимиятининг тегишли бўлимларида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 12 июлдаги 159-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида»ги Низомга (ҚТ 1991 й., № 6, 19-модда) асосан рўйхатга олинадилар. Бунга истисно акциядорлик жамиятлари, қўшма корхона-

ларнинг тегишли адлия органларида руйхатга олиниши ҳисобланади.

Фуқаролар, агар улар муомалага лаёқатли бўлсалар, юридик шахсни ташкил этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 22-моддасига мувофиқ, фуқаролар вояга етгач, яъни 18 ёшга тўлгач, тўла ҳажмда муомала лаёқатига эга бўладилар. Фуқаролик кодексининг 28-моддасига мувофиқ, 16 ёшга тўлган вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган бўлса ёки ота-онаси фарзандликка олувчилари ёхуд ҳомийсининг розилигига биноан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, у тўла муомалага лаёқатли, деб эълон қилиниши мумкин.

Юридик шахслар фақат конун ёки таъсис ҳужжатларида кўзда тутилган бўлсагина, улар корхонанинг муассислари бўлиши мумкин. Муассис (муассислар) корхонанинг мол-мулки сифатида унга пул маблағлари, бино ва иншоотлар, ускуналар ва бошқа мол-мулкни ажратиб бериши мумкин.

Унитар корхоналарда эса, аксинча, мол-мулк унинг таъсисчиси тааллуқдир. Унитар корхона битта таъсисчиси бўлган корхона ҳисобланади ва унинг мол-мулки бўлинмасдир ва у қўшган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ҳодимлари ўртасида тақсимланиши мумкин эмас. Унитар корхонанинг мол-мулки унга хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳукуқи асосида тегишлидир (Фуқаролик кодексининг 70-моддаси).

Корхоналарнинг турларидан бири саналган қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)да ижроия ширкат бошқаруви ташкил этилади. Бошқа биргаликдаги мулкка асосланган корхоналарда ижроия органи сифатида бошқарув ёки дирекция ёхуд директор лавозими муассисларнинг қарорига биноан корхонанинг уставида белгиланади.

Тафтиш органи корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти усидан назорат қилиш мақсадида ташкил этилади. Тафтиш органи коллегиял орган — тафтиш комиссияси сифатида ёки якка шахс — тафтишчи сифатида ташкил этилиши корхонанинг уставида белгиланади.

Фермер хўжаликларида бошқарув органлари Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонунига муво-

фик, ўзгача ҳолда ташкил этилади. Ушбу Қонун фермер хўжалигини бошқаришни асосан хўжалик бошлиғи орқали амалга оширилишини белгилайди (4, 10, 17–24-моддалар).

Аммо ушбу Қонуннинг 20-моддасида фермер хўжалигининг мол-мулки унинг аъзоларига умумий биргаликдаги мулк асосида тегишлигини белгилайди. Демак, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонунда фермер хўжалиги аъзоларини уни бошқаришда қатнашиши қатъий белгиланмаган бўлса ҳам, юқорида қайд этилганга асосан, улар хўжаликни бошқаришда қатнашиши лозимдир.

Амалдаги қонун ҳужжатларида қишлоқ хўжалиги соҳасидаги юридик шахсларнинг мазмуни ва хусусиятидан келиб чиққан ҳолда қишлоқ хўжалиги корхоналарини қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги);
- фермер хўжаликлари;
- қишлоқ хўжалигидаги акциядорлик жамиятлари;
- давлат қишлоқ хўжалиги корхоналари;
- деҳқон хўжаликлари;
- қишлоқ хўжалиги хусусий корхоналари;
- қишлоқ хўжалигидаги бошқа корхоналари¹.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларини қуйидагиларга бўлиш мумкин: йирик товар ишлаб чиқарувчилар – қишлоқ хўжалиги ширкатлари ва бошқа йирик корхоналар, ўрта товар ишлаб чиқарувчилар – фермер хўжаликлари ва майда товар ишлаб чиқарувчи – деҳқон хўжаликлари.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар акциядорлик жамияти шаклида ҳам ташкил этилиши мумкин. Акциядорлик жамияти деганда, устав фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган хўжалик юритувчи субъект тушунилади.

Акциядорлик жамиятларининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, «Акциядорлик жамиятла-

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik / Mas'ul muharrirlar: M.B.Usmonov, J.T.Xolmo'minov. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. – B. 259.; Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – B.264.

ри ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги давлат корхонаси тижоратчи ташкилот — унитар корхона ҳисобланади. Давлат қишлоқ хўжалиги корхонасини ҳуқуқий ҳолатининг хусусиятлари, унинг давлат органи томонидан ташкил этилиши ёки тугатилиши, мол-мулки хўжалик юритиш ҳуқуқи ёки оператив бошқарув ҳуқуқига асосланганлиги ва корхонани бошқариш ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигидаги хусусий корхоналарнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, «Хусусий корхона тўғрисида»ги Қонуни билан тартибга солинади.

Хусусий корхонанинг мол-мулки унинг мулкдори, яъни жисмоний шахс томонидан хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида ажратилади. Қишлоқ хўжалиги хусусий корхонасининг мол-мулкни асосий ва айланма маблағлар, шунингдек, қиймати корхонанинг балансида акс эттирилган бошқа маблағлар ташкил этади. Хусусий корхона эгаси ўз мол-мулкига нисбатан қонун ҳужжатларига зид булмайдиган ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширади.

Хусусий корхона унга мулкдор томонидан бириктириб қўйилган қўчмас мол-мулкнинг мулкдори розилигисиз сотишга, ижарага беришга, гаровга қўйишга ёки бу мол-мулкни ўзгача тассаруф этишга ҳақли эмас.

Корхоналарнинг яна бир тури сифатида масъулияти чекланган жамиятларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Масъулияти чекланган жамиятнинг аъзолари жамият қарзлари бўйича фақат уларнинг устав фондидаги улушларига мутаносиб равишда жавобгар бўладилар. Қўшимча масъулиятли жамият қатнашчилари эса, унинг мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулки билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган қаррали миқдорда жавобгар бўладилар.

Қишлоқ хўжалигида бошқа турдаги хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тузилиши мумкин. Иштирокчилар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат тўлиқ ширкат ҳисобланади.

Ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қатнашмайдиган бир ёки бир неча иштирокчи (ҳисса қўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат коммандит ширкат ҳисобланади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги корхоналар ўзининг ташкилий шакли ва мазмунига, ҳуқуқий мақоми, ташкилий шакллари ва иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига кўра бир-биридан фарқланади.

3. Қишлоқ хўжалигида шартнома муносабатлари

Сўнгги йилларда мамлакатимизда қабул қилинган қонун ҳужжатларининг катта қисми иқтисодий-ижтимоий ва хўжалик муносабатларида шартномавий муносабатларни ривожлантиришга қаратилган бўлиб, ушбу соҳага доимий равишда алоҳида эътибор бериб келинган.

Ушбу қонунлар хусусий мулкчилик ва ер тўғрисидаги, фуқаролик-ҳуқуқий масалалар, Ер кодекси, тадбиркорлик, корхоналар, кооперативлар, юридик шахслар ва бошқа муҳим масалаларга қаратилди.

Ушбу қонун ҳужжатлари, ўз навбатида, фуқароларга, корхоналарга, ташкилотларга жамиятнинг барча жабҳаларида тенг ҳуқуқли равишда шартномавий муносабатларга киришишга, мулкий, ишлаб чиқариш, хўжалик-тадбиркорлик муносабатларида ташаббускорлик кўрсатиш ва эркин қатнашиш учун кенг имкониятлар яратиб бермоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитидаги шартномавий муносабатларнинг моҳияти ва мазмуни ҳам айнан шу шаклда ривожланишни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалиги қатнашчиларининг қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани ҳам тузишлари эркинлиги, ушбу соҳанинг кенглиги билан ифодаланади.

Шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатларида кўрсатиб қўйилган ҳоллар бундан мустасно.

Қонунда ўрнатилган тартиб шуни кўрсатадики, тарафлар шартнома тузишда эркиндирлар, уларни ҳеч ким мажбур қилолмайди, тузилган шартномада фақат уларнинг ҳақиқий хоҳиш — эрклари ўз ифодасини топади. Демак, тарафларнинг хатти-ҳаракатлари шартномада назарда тутилган қоидалар билан тартибга солиниши, ушбу қоидаларга риоя қилинмаган тақдирда айбдор томонга жавобгарлик юклатиши мумкин. Лекин, бундай ҳулосага асосан шартномани норматив характерга эга бўлган юридик ҳужжат деб бўлмайди, унда назарда тутилган тартиб-қоидалар, шартлар унинг тарафлари томонидан белгиланган ва фақат уларга тегишли бўлиб, ушбу шартнома бўйича улар томонидан ўз зиммаларига олган мажбуриятларини бажарилишини таъминлашга қаратилади.

Шартнома тушунчаси Фуқаролик кодексининг 353-моддасида белгилаб берилган. Унга кўра шартнома — бу икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувидир. Демак, шартнома тарафларнинг келишувидан иборат бўлиб, ушбу келишувга якун ясовчи ва тегишли шаклда расмийлаштирувчи ҳужжатдир.

Шартнома ҳам битимнинг турларидан иборат. Лекин, улар биридан фарқ қилади. Битим бир тарафлама бўлиши мумкин. Бундай битимда бир тарафнинг хоҳиши бўлиши зарур. Шартномани тузишда икки ёки ундан ортиқ шахс қатнашади. Шунинг учун ҳам шартномаларга икки ёки кўп тарафли битимлар тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Лекин, шуни уқтириб ўтиш керакки, агар битимнинг турлари, яъни унинг бир ёки кўп тарафлама бўлиши битта ёки кўпчилик шахснинг ўз хоҳишини ифода этиши билан белгиланса, шартнома тушунчаси унда қатнашуви шахсларнинг сони билан ҳам белгиланади.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг ривожланиши натижасида шартнома ҳақиқатан ҳам унда қатнашувчи тарафларнинг хоҳиш иродасини ўзида мажбурий эмас, эркин равишда ифода этувчи асо-

сий ҳуқуқий ҳужжат мақоми даражасига эришди. Шартноманинг келишув сифатида том маънога эга бўлиши унда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда ишончли кафолатлар ҳосил қилади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар мазмуни ва тузилишининг моҳиятига кўра иқтисодий муносабатларни ҳаракатга келтирувчи юридик шакл сифатида тегишли гуруҳларга бўлинади ва маълум тизимни ташкил қилади, чунончи:

а) мол-мулкка нисбатан эгалик қилиш ҳуқуқини ўтказиш бўйича вужудга келган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар.

б) мол-мулкка нисбатан фойдаланиш ҳуқуқини топшириш бўйича вужудга келган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар:

в) муайян ишни бажариш бўйича вужудга келадиган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар:

г) хизмат кўрсатиш бўйича вужудга келадиган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар¹.

Ушбу шартнома турлари, асосан, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар саналиб, шартномаларнинг турлари юқоридагилар билан чекланмайди. Масалан, суғурта шартномаси, биргаликдаги фаолият шартномаси, асар ихтироси ва бошқа ижодий меҳнат натижалари билан боғлиқ, яъни интеллектуал мулк юзасидан тузилган шартномалар, нашриёт шартномаси ва бошқалар мавжуд.

Шартномалар орасида контрактация шартномаси қишлоқ хўжалиги соҳасидаги энг кенг тарқалган шартнома турларидан бири саналади.

Контрактация шартномаси республикамизнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлари билан бу маҳсулотларни харид қилувчилар, истеъмолчилар ўртасида тузилади. Шунга кўра контрактация шартномаси таърифи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 465-моддасида ифода этилади. Контрактация шартномасига мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳ-

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik / Mas'ul muharrirlar: M.B. Usmonov, J.T. Xolmo'minov. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. – B. 259.; Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – B.264.

сулотини қайта ишлаш ёки сотиш учун бундай маҳсулотни харид қиладиган шахсга-тайёрловчига шартлашилган муддатда топшириш (топшириб туриш) мажбуриятини олади, тайёрловчи эса бу маҳсулотни қабул қилиш (қабул қилиб туриш) унинг ҳақини шартлашилган муддатда муайян баҳода тўлаш (тўлаб туриш) мажбуриятини олади.

Мана шу таърифдан маълумки, контракция шартномаси субъектлари сифатида — бир тарафдан маҳсулот етиштирувчи хўжалик, жамоа хўжалиги, фермер, деҳқон хўжаликлари ва бошқа хўжаликлар иштирок этса, иккинчи томонда маҳсулот тайёрловчи ташкилотлар катнашадилар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш бўйича контракция шартномасини тузишдан мақсад фуқароларнинг шу маҳсулотларга бўлган, саноат корхоналарининг ҳам ашёга бўлган эҳтиёжларини таъминлашдан иборатдир.

Контракция шартномаси айрим шартномаларга, масалан, маҳсулот етказиб бериш, олди-сотди шартномаларига ўхшаб кетсада, ўзига хос хусусиятлари билан улардан фарқланади. Контракция шартномаси ҳам маҳсулот етказиб бериш шартномаси сингари тузилади, аммо ундан ўзига хос хусусиятлари орқали фарқ қилади.

Контракция шартномасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, бу шартнома бўйича бир тарафда тегишли тайёрлов ташкилотлари иштирок этса, иккинчи тарафда эса фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар иштирок этадилар.

Контракция шартномасининг иштирокчилари мулкчилик шаклларидан ва идоравий бўйсунитидан катъи назар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилишни амалга оширувчи ташкилотлар, корхоналар (тайёрлов, савдо, қайта ишловчи ва бошқалар) билан қишлоқ хўжалиги корхоналари ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи деҳқон, фермер хўжаликлари ҳисобланадилар.

Хўжалик субъектлари ўртасида тузиладиган контракция шартномасига оид муносабатлар тегишли қонунлар ва қонунларга мувофиқ чиқарилган бошқа ҳукукий ҳужжатлар билан тар-

тибга солинади. Булар жумласига Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Кооперация (ширкат) тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги (янги таҳрири), «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида»ги қонунлар ва «Хўжалик юритувчи субъектларнинг иктисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида»ги Президент Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори билан тасдиқланган «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида»ги Низомни киритиш мумкин.

Шартномалар бевосита хўжаликларда тузилади. Тайёрловчи хўжаликка ваколатли вакилини юборади. Шу юборилган вакил билан шартнома шартлари хусусида келишиб олинади. Шартномалар тарафларнинг келишувига кўра бир йилдан беш йилгача муддатга тузилади.

Тайёрловчи хўжаликларга вакилни юбормасдан шартнома лойиҳаларини тузиб, уларга жўнатиши мумкин. Агар хўжаликлар турли вилоятларда жойлашган бўлса, шартнома лойиҳаси уларга почта орқали жўнатилади. Шартнома лойиҳаси олинган кундан бошлаб хўжалик ўттиз кун давомида уни кўриб чиқиши ва имзолаб, тайёрловчига қайтариши шарт. Агар шартнома шартлари тўғрисида хўжаликнинг эътирози бўлса, шартнома лойиҳаси олинган кундан ёки тайёрловчининг вакили келган кундан бошлаб ўттиз кун муддатда бу ҳақда келишмовчиликлар баёнини тузиб, уни шартнома лойиҳаси билан бирга тайёрловчи ташкилотга жўнатади. Бу эса, ўз навбатида, янги таклиф ҳисобланади¹.

Шартномада хўжаликни идиш ва ўраш материаллари билан таъминлаш тайёрловчи зиммасига юклатилган бўлса-да, тегишли

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik / Mas'ul muharrirlar: M.B. Usmonov, J.T. Xolmo'minov. — Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. — B.259.; Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. — Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. — B.264.

идиш билан таъминламаганлик учун жавобгарлик белгиланади. Жумладан, тайёрловчи ҳўжаликни тегишли идиш ва ўраш-чирмаш билан боғлиқ материаллар билан таъминламаган бўлса, шу вақтда амалда бўлган қийматнинг икки баравари миқдорида жарима тулайди.

Қурилиш пудрати шартномаси энг муҳим фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан бири бўлиб, у қишлоқ ҳўжалиги соҳасида ҳам кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси қурилиш пудрати шартнома муносабатларини ҳуқуқий тартибга солувчи асосий норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Қурилиш пудрати шартномаси корхонани, бинони, иншоотни ёки бошқа объектни қуриш ёки қайта қуриш ҳақида, шунингдек монтаж, созлаш, ишга тушириш ва қурилаётган объект билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа ишларни бажариш ҳақида тузилади. Қурилиш пудрати шартномаси тўғрисидаги қоидалар, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш ишларига нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Пудратчи (буюртмачининг розилиги ёки унингсиз, агар бу контрактда акс этган бўлса) бош пудратчи ролини бажаради ва ишларнинг бир қисмини ёки турини бажариш учун бошқа ташилотларни (субпудратчиларни) улар билан субпудрат контрактлари тузган ҳолда жалб этиши мумкин. Ушбу контракт контрактларнинг тўғридан-тўғри турларига қиради.

Қурилиш пудрати шартномасида лойиҳа-смета ҳужжатларининг таркиби ва мазмуни аниқланган, шунингдек қайси тараф ва қанча муддатда тегишли ҳужжатларни тақдим қилиши лозимлиги назарда тутилган бўлиши керак.

Пудратчи қурилиш давомида лойиҳа-смета ҳужжатларида ҳисобга олинмаган ишларни ва шу муносабат билан қўшимча ишларни бажариш ва қурилишнинг смета қийматини ошириш зарурлигини аниқласа, бу тўғрида буюртмачига хабар бериши шарт.

Хулоса қилиб айтганда, бозор муносабатлари шароитида шартнома муносабатлари иштирокчилари томонидан ўз зиммаларига олинган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг лозим даражада оқилона бажарилиши қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқариш, маҳсулотлар етиштириш, уй-жой ва маданий-маиший ҳамда бошқа объектлар

қурилишини амалга оширишнинг самарадорлигини таъминлаш учун шароит яратади.

4. Қишлоқ хўжалигининг давлат бошқаруви

Қишлоқ хўжалиги республикамиз иқтисодиётининг етакчи соҳаси сифатида эътироф этилар экан, агросаноат секторида амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш бозор иқтисодиёти қоида ва талабларини жорий этиш, хилма-хил мулк шакллари ривожлантириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнини таъминлашда давлат бошқаруви муҳим аҳамиятга эгадир.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш деганда, агросаноат секторида ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш юзасидан давлат бошқаруви органларининг фаолияти, уларнинг иштироки тушунилади¹.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий мақсади аҳолини сифатли қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлаш, мамлакатимизни иқтисодий жиҳатдан янада ривожлантиришда давлат назоратини ўрнатиш ва аҳолининг ижтимоий ҳолатини яхшилашдан иборатдир. Ушбу мақсадларни муваффақиятли ҳал этиш давлат бошқаруви органлари зиммасига масъулият, вазифаларни ва иқтисодий чора ва усулларни қўллашни юклайди.

Қишлоқ хўжалигида давлат бошқарувини таъминлаш бўйича қонунчилик ҳужжатларида давлат бошқаруви органларининг қуйидаги йўналишларда фаолияти белгилаб берилган:

қишлоқ хўжалиги соҳасидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маданий соҳалардаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган қонунчилик ҳужжатларини қабул қилиш;

қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари такомиллаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш, тадбиркорлик фаолиятни қўллаб-қувватлаш;

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik / Mas'ul muharrirlar: M.B. Usmonov, J.T. Xolmo'minov. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. – B.259.; Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – B.264.

қишлоқ хўжалик инфраструктурасини яратиш ва ривожлантириш;

ерларни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, деҳқонларда ерга эгалик хиссини уйғотиш, деҳқонларнинг ўз меҳнати натижаларидан фойдаланиш ҳуқуқига тўла эга бўлишини таъминлаш, қишлоқ хўжалигида мулкӣ пайларни жорий этишни йўлга қўйишда давлат назоратини ўрнатиш;

қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳуқуқини ва иқтисодий мустақиллигини кенгайтириш, турли қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш шакллари, қишлоқ хўжалик ширкати, фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалигини ташкил қилиш ва ривожлантириш;

қишлоқ хўжалиги тармоқларида ишлаб чиқариш учун зарур моддий-техника таъминотини йўлга қўйиш.

Қишлоқ хўжалигида давлат бошқарувининг хусусиятлари, асосан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёнининг табиий омилларга боғлиқлиги, яъни ер, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавосининг ҳолати билан боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалигида давлат бошқарувининг шакллари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонун ва агросаноат мажмуини ислоҳ қилишга қаратилган дастурлар асосида белгиланган бўлиб, уч қисмга бўлинади:

1) қишлоқ хўжалиги муносабатларини тартибга солишга қаратилган қоида ва талабларни белгилаш;

2) қишлоқ хўжалиги қонунчилиги ҳужжатлари ижросини таъминлаш;

3) Қонунчилик ҳужжатлари, дастурларда белгиланган қоида-талаблар ҳамда чора-тадбирларнинг бажарилишини назорат қилиш, тегишли чораларни белгилаш.

Қишлоқ хўжалигига оид қонун, фармон, қарор ва бошқа меъёрий ҳужжатлар давлат ҳокимияти ва ижро ҳокимияти органлари томонидан қабул қилиниб, барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, юридик ва жисмоний шахслар учун умуммажбурий аҳамиятга эга ҳисобланади. Бу ҳам, ўз навбатида, давлат бошқаруви органларининг ушбу соҳадаги энг муҳим иштирокларидан бири саналади.

Қишлоқ хўжалигининг давлат томонидан бошқарилиши барча соҳа ва тармоқлар каби муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилади: қонунийлик; ошқоралик; давлатнинг бош ислохотчилиги; ижтимоий адолат ва ҳимоянинг устиворлиги ва бошқалар.

Ушбу тамойиллар қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, биринчидан, давлат аграр сиёсатининг демократик ғояларга асосланишини белгилайди, иккинчидан, аграр ижтимоий муносабатлар қонунчилик ҳужжатлари қоида-талаблари асосида барча субъектлар томонидан амалга оширилишини таъминлайди, учинчидан, агросаноат мажмуида бозор муносабатларини йўлга қўйишда давлатнинг асосий ислохотчи, ташкилотчи бўлиши асосида барча ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш субъектлари учун етарли шарт-шароитлар ва бозор механизмини шакллантиришга хизмат қилади, тўртинчидан, қишлоқда ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш, ижтимоий адолатни тиклаш қишлоқ инфраструктурасини яратишга, хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалигида умумий ваколатли давлат органлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси;
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти;
3. Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси;
4. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари.

Республика Парламентининг агросаноат мажмуини тартибга солишга қаратилган фаолияти қуйидаги асосий йўналишлардан иборатдир:

1. Аграр муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишга қаратилган қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;
2. Қишлоқ хўжалик қонун ҳужжатлари қоида-талабларининг вазирликлар, давлат қўмиталари, идораларнинг вилоят, туманларда амалга оширилиши юзасидан парламент назоратини олиб бориш;
3. Қишлоқ хўжалигини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган давлат Дастур ва концепцияларини тасдиқлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолияти билан боғлиқ бошқа ваколатлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ваколатлари қишлоқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, юридик ва жисмоний шахслар учун умуммажбурий аҳамиятли қоида-талабларни белгилаб, агросаноат мажмуининг ҳуқуқий пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу соҳада ижро ҳокимияти марказий органларининг фаолият йўналишлари хилма-хил бўлиб, агросаноат мажмуида ислохотларни ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан аҳолининг эҳтиёжларини қондириш, ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини олиб боровчи субъектларни зарур шарт-шароитлар билан таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қишлоқ хўжалиги соҳасидаги давлат бошқаруви билан шуғулланувчи махсус ваколатли орган саналиб, фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган комплекс дастурларни ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва тасдиқлаш учун Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиш;

- мулкӣ муносабатларни такомиллаштириш, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, меҳнатни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалиги, ширкат хўжалиги, деҳқон фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолияти учун зарур шарт-шароитлар яратиш;

- қишлоқ хўжалигига юқори сифатли технология ва бошқа инвестиция воситаларини жалб қилиш, аграр соҳада илмий-техникавий ютуқларнинг жаҳон тажрибасини жорий этиш;

- қишлоқ хўжалигида ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан оқилона фойдаланишни ташкил этиш, уларни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

- қишлоқ хўжалиги соҳасининг чорвачилик, пахтачилик, ғаллачилик, пиллачилик каби асосий тармоқларида маҳсулот етиштириш, йиғиб-териш олиш, қайта ишлаш, ички ва ташқи бозорга олиб чиқиш жараёнларига умумий раҳбарлик қилиш ва бошқалар.

Юқорида қайд этиб ўтилган омиллар, вазифалар қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишга қаратилган давлат фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади ва давлат бошқаруви органлари олдида янгидан-янги йўналишларни белгилайди.

Қишлоқ хўжалиги иқтисодий тимизнинг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, босқичма-босқич олиб борилаётган ислохотларни таъминлашда давлат бошқаруви органларининг ислохотчи, ташкилотчи бўлишини белгилайди.

5. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қонунлар ва уларни бузганлик учун юридик жавобгарлик

Қишлоқ хўжалиги қонунларини бузганлик учун жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарлик турлари ичида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг мазмунини аниқлаш катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий адабиётларда қишлоқ хўжалик-ҳуқуқий жавобгарлик масаласига алоҳида эътибор берилган.

Қишлоқ хўжалиги қонунларини бузганлик учун юридик жавобгарликка тортиш учун асос қишлоқ хўжалиги тизимида содир этилган ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги ҳуқуқбузарлиги – бу айбдорнинг қонунга хилоф хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалик тизими ёки (аграр) соҳасига етказилган зарар, ривожлантиришга тажовуз қилиш ҳамда қишлоқ хўжалиги тизимида олиб борилаётган иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга путур етказиш, қишлоқ хўжалиги (аграр) соҳасидаги қонун ва талабларни бузишда намоён бўлади¹.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалиги тизимида содир этиладиган ҳуқуқбузарлик субъектнинг ҳуқуқий нормаларга қарши қилган хатти-ҳаракати билан қасддан ёки эҳтиётсизликдан қишлоқ хўжалиги тизими ҳамда жамоатчилик учун хавфли бўлган ҳаракати оқибатидир.

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik / Mas'ul muharrirlar: M.B. Usmonov, J.T. Xolmo'minov. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009. – B.259.; Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – B.264.

Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг узига хос белгилари унинг қишлоқ хўжалиги қонунларига ҳилофлиги, яъни ҳуқуққа ҳилофлиги, айбнинг мавжудлиги, жамоат учун ҳамда қишлоқ хўжалиги тизимини ривожлантириш учун хавфлилиги ҳамда етказилган зарар оқибати билан белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик таркибига: субъект, субъектив томон, объект, объектив томонлар, ҳуқуқбузарлик оқибатида қишлоқ хўжалиги тизимига етказилган зарар ҳамда у билан боғлиқ бўлган ҳолатлар киради.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликнинг субъекти фуқаролар, деҳқон хўжаликлари, фермер хўжаликлари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари), ижарачилар, тадбиркорлар, корхона, муассаса, ташкилотлар, жамоат ташкилотлари, ўзаро ҳамкорликдаги қўшма корхоналар ҳамда хусусий корхоналар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган айб оқибатида етказилган зарар, яъни айбнинг мавжудлиги ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликда субъект ўзининг билиб қилаётган хатти-ҳаракатининг оқибатини сезиши, қишлоқ хўжалиги соҳадаги қонун-қоидалар ва талабаларни бузиши ҳамда қишлоқ хўжалиги тизимига маълум миқдорда зарар етказишни кўз олдида келтирмоғи лозим.

Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ҳуқуқбузарлик баъзи ҳолларда эҳтиётсизлик оқибатида ҳам содир этилади. Ушбу ҳолатлар ўз бурчига совуққонлик билан қарашда, бефарқлик оқибатида ҳамда айрим ҳолларда бевосита ҳаракатсизлик жараёнида вужудга келади. Бунда айбдор билиши лозимки, у ўз ҳаракати билан масалан, қишлоқ хўжалиги тизимида кимёвий моддаларни ишлатиш, ердан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ҳамда эрозиядан сақлаш, сув ресурсларини ифлослантириш қоидаларини бузиши оқибатида тегишли иқтисодий ёки экологик зарар етказди.

Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги интизомий жавобгарликка тортиш учун асос интизомий ҳуқуқбузарликни содир этиш ҳисоб-

ланади. Интизомий жавобгарликка тортиш учун асос давлат томонидан белгиланган режа ва тадбирларни бажармаслик ҳамда амалга оширмаслик, ўз бурчига масъулият билан ёндашмаслик оқибатида қишлоқ хўжалиги қонунларининг бузилиши ва оқибатда қишлоқ хўжалиги тизимига зарар етказилишининг ўзи кифоядир¹.

Интизомий жавобгарликни субъект сифатида қишлоқ хўжалиги тизимида ишлайдиган фуқаро ва мансабдор шахслар, ижарачилар, фермер, деҳқон хўжаликлари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари), хусусий ва давлат чорвачилик фермерлари, корхона, муассаса, ташкилотлар ва бошқа қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган хўжалиklar ва бошқалар эътироф этилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, интизомий жавобгарликка тортиш, асосан, меҳнат қонунлари билан тартибга солинади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасида аниқ интизомий жазолар тури кўрсатилган.

Ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 40 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу Кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари маъмурияти томонидан ишлаб чиқариш жараёнига виждонсизларча муносабатда бўлиб, ўз бурчини бажармаган меҳнат иштирокчисига нисбатан жазо чораларининг қўлланиши ушбу ташкилотга маълум

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. (Qayta ishlangan va to'ldirilgan 2-nashri). – Toshkent: «ILM ZIYO», 2010. – B.264.

иждобий ҳолат келтириши ва меҳнат интизомини мустаҳкамлашга ёрдам бериши мумкин.

Интизомий жазо чораси, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 82-моддасига асосан, иш берувчининг буйруғи билан расмийлаштирилади.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 23-моддасига асосан маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этганлик учун қуйидаги маъмурий жазо турлари қўлланилади:

1. Жарима;

2. Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни олиб қўйиш;

3. Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш;

4. Муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум этиш;

5. Маъмурий қамоққа олиш.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда қуйидаги ер билан боғлиқ содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик белгиланган: ерлардан хўжасизларча фойдаланиш ёки уларни яроқсиз ҳолга тушириш; ер бериш тартибини бузиш; вақтинча эгаллаб турилган ерларни ўз вақтида қайтариб бермаслик ёки уларни ўз ўрнида фойдаланиш учун яроқли ҳолга келтирмаслик; хўжалик ичидаги ер тузиш лойиҳаларидан ўзбошимчалик билан четга чиқиш, давлат ер кадастри юритиш қоидаларини бузиш; чегара ва чеклов белгиларини йўқ қилиш ва шикастлантириш.

Ушбу қонунга мувофиқ содир этилган юқоридаги ҳуқуқбузарликлар учун фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солинади.

Шунингдек, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда сув билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарлик турлари ва улар учун жавобгарлик ҳам аниқ кўрсатилган.

Сув захираларини муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш (72-модда), сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли қоидаларини бузиш (74-модда), сувларнинг давлат ҳисобини юритиш қоидалари

рини бузиш (75-модда), сув ҳўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш, улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш (76-модда) фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса — уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Қишлоқ ҳўжалиги соҳасидаги жиноят деганда, шахснинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан жиноят қонунларида ўрнатилган қоидаларни бузишга қаратилган ҳаракат ёки ҳаракатсизликлари тушунилади¹.

Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликлар давлатнинг қишлоқ ҳўжалигига оид сиёсати, қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришига, аҳолининг қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларига бўлган талабларини қондиришга, қишлоқ ҳўжалигида қонунчиликни таъминлашга жиддий путур етказди.

Қишлоқ ҳўжалиги соҳасидаги қонунларни бузганлик учун жиноий жавобгарликни қўллашдан асосий мақсад ушбу ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, унга қарши курашиш ҳамда содир этилган жиноятлар учун тегишли жазо тайинлашдан иборатдир.

Шуни таъкидлаш керакки, жиноий жавобгарликка тортиш учун қонунда кўрсатилган шарт-шароитлар вужудга келган бўлиши керак. Бу шарт-шароитлар жиноий ҳуқуқбузарликнинг таркибини ташкил этиб, шу хилдаги жавобгарликка тортиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Булар: ҳуқуқбузарлик, айбнинг мавжудлиги, ижтимоий хавфлилик даражасининг борлиги, ҳуқуққа хилофлиги ҳамда жазога сазоворлигидир. Ушбу элементлар бўлгандагина жиноий жавобгарликка тортиш учун тўла асос бўлади.

Қишлоқ ҳўжалиги соҳасида содир этилган жиноятларнинг субъекти юридик ва жисмоний шахслар, чет эл юридик ва жисмоний шахслари ҳисобланадилар.

Қишлоқ ҳўжалиги соҳасида содир этилган жиноятларнинг объекти эса Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ ҳўжалиги тизими, ер, сув муносабатлари, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг си-

¹ Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. (Qayta ishlangan va to'ldirilgan 2-nashri). — Toshkent: «ILM ZIYO», 2010. — B.264.

фат ва самарадорлиги, қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳамда қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи фуқароларнинг қонуний манфаатлари ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида содир этилган жиноятларнинг субъектив томони деганда, субъектнинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан, яъни ҳуқуқбузарликдан келиб чиққан оқибатга нисбатан бўлган рухий муносабати тушунилади.

Аграр соҳада содир этилган жиноятларнинг субъектив томонини хусусияти уларни бевосита содир этган жиноий хатти-ҳаракатларнинг мотив ва мақсади билан ҳам ҳар доим боғлиқ бўлади.

Содир этилган қишлоқ хўжалиги тизимидаги жиноий хатти-ҳаракатлар оқибатида мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги тизимига етказилган моддий, маънавий ҳамда иқтисодий зарар ушбу жиноятларнинг объектив томони ҳисобланади.

Жиноят кодексининг 167, 172, 179, 181, 184, 193–202-моддаларида қишлоқ хўжалиги юритиш билан боғлиқ равишда содир этиладиган жиноятлар ва улар учун жавобгарлик масалалари белгилаб берилган.

Юкорида санаб ўтилган қишлоқ хўжалигига оид қонунларни бузганлик учун жиноий жазо чоралари сифатида жарима, қамок, озодликдан маҳрум қилиш қабилар қўлланилади.

Хуллас, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш, хўжалик фаолияти, унинг мулки ва қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, тузилган барча шартнома мажбуриятларининг бажарилишини ўз вақтида таъминлаш ва унинг ҳуқуқий кафолатини ҳимоялаш, қишлоқ хўжалиги ходимларининг ижтимоий ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз вақтида қонун билан ҳимоя қилиш, нафақат қишлоқ хўжалик ҳуқуқи билан, балки маъмурий, фуқаролик (мулкӣ) ва жиноят қонунлари билан ҳам тартибга солиниши қишлоқ хўжалиги тизимида қонунларнинг ўз вақтида амалга оширилишини таъминлайди.

Назорат учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тушунчасига таъриф беринг.
2. Қандай қишлоқ хўжалиги корхоналарини биласиз? Уларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳақида гапириб беринг.
3. Қишлоқ хўжалигида шартнома муносабатларининг ўзига хос жиҳатларини гапириб беринг.
4. Қишлоқ хўжалигининг давлат бошқаруви деганда нимани тушунасиз? Бу соҳадаги давлат бошқаруви органларини санаб беринг.
5. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қонунларни бузганлик учун қандай жавобгарлик назарда тутилган?

Мавзун и ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексига шарҳлар/Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, ю.ф.д., проф. М.Х. Рустамбоевнинг умумий таҳрири остида. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2007.
2. Усмонов М.Б. Тадбиркорларнинг ердан фойдаланиш ҳуқуқи. – Тошкент: «Адолат», 2001.
3. Мирзаабдуллаева М.Р. Фермер бўлишни биласизми? Рисола. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.Б. Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2005. – 32 б.
4. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик // Раҳмонкулов Ҳ.Р., Усмонов М.Б., Рўзиназаров Ш.Н. ва бошқ. Масъул муҳаррирлар Ҳ.Р. Раҳмонкулов, М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2000. – 368 б.
5. Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: «ILM ZIYO» 2006. – 264 b.
6. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи. Дарслик/Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов, Ж.Т. Холмўминов. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2009.

7. Qishloq xo'jalik huquqi. Darslik/Mas'ul muharrirlar: M.B. Usmonov, J.T. Holmo'minov. – Toshkent: TDYI nashriyoti, 2009.

8. Экология ҳуқуқи: Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик/Муаллифлар таркиби: Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмўминов Ж.Т. ва бошқ. Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2001.

9. Ekologiya huquqi. Darslik. Usmonov M.B., Rustamboyev M.H., Holmo'minov J.T. va boshq. Mas'ul muharrir: M.B. Usmonov. Toshkent: TDYI, 2006. – B.361.

8. Ўзбекистон Республикасининг Экология ҳуқуқи. Нирматов Аскар. Ҳуқуқшунослик, экология ва атроф-муҳит муҳофазаси бакалаврлари учун дарслик. – Масъул муҳаррир: М.Б. Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2004.

9. Qishloq xo'jalik huquqi. Usmonov M.B. va boshq. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. (Qayta ishlangan va to'ldirilgan 2-nashri). – Toshkent: «ILM ZIYO», 2010. – 264 b.

10. Н.К. Скрипников. Правовое регулирование организации и деятельности фермерского хозяйства. Учебное пособие для магистров. – Ташкент: ТГЮИ, 2009.

11. Скрипников Н.К. Сельскохозяйственное право. Учебное пособие/Отв. Ред. М.Б. Усманов. – Ташкент: Издательство ТГЮИ, 2011. – 128 с.

12. M.R. Mirzaabdullaeva. Fermer xo'jaligi faoliyatini huquqiy tartibga solish. O'quv qo'llanma. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2010. – 200 б.

13. М.М. Нурматов, Ж.И. Сафаров. Қишлоқ таракқиёти: бугуни ва келажак истиқболлари. – Тошкент, «Fan va texnologiya», 2009.

14. М.М. Нурматов. Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш.Х. Файзиев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009.

10-мавзу. ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси, вазифаси ва тамойиллари.
2. Жиноят ва жиноятчилик тушунчаси.
3. Жиноятнинг таркибий элементлари.
4. Жиноий жавобгарлик ва жиноий жазо.
5. Жиноятда иштирокчилик тушунчаси, унинг турлари.
6. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар.
7. Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари.

1. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси, вазифаси ва тамойиллари

Юридик фанлар тизимида жиноят ҳуқуқи мустақил ҳуқуқий фан сифатида муҳим ўрин эгаллаган. Жиноят ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ тармоқларидан, хусусан, махсус ҳуқуқ тармоқларидан ўзига хос вазифалари, предмети ва тартибга солиш метод (услуг)лари билан фарқ қилади.

Жиноят ҳуқуқи қилмишнинг жиноийлиги ва бундай жиноий қилмишлар учун тайинланадиган жазо чораларини белгиловчи ҳамда жиноят содир этилиши билан юзага келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар тизимидир.

Мустақил ҳуқуқ тармоғи ҳисобланган жиноят ҳуқуқидан фарқли равишда жиноят ҳуқуқи фани давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги сиёсати ҳамда жиноят ҳуқуқининг тарихий тараққиёт босқичлари бўйича қарашлар, ғоялар ва фикрлар тизимини, шунингдек жиноят ҳуқуқининг ўрганиш предмети, методлари, вазифалари, тизими ва шу каби масалаларни ўз ичига камраб олади. Бу фан жиноят ҳуқуқи нормаларининг мажмуи сифатида унинг тарихини, қўллаш амалиётини ўрганади ҳамда бу борада турли хил илмий-қийсий тадқиқотлар олиб борилишини тақозо этади.

Жиноят ҳуқуқининг предмети деганда шахс, жамият ва давлат манфаатларига хавф солувчи жиноий қилмиш содир этилиши билан вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Жиноят ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан мустақил эканлиги унинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги билан тавсифланади:

биринчидан, фақат жиноят ҳуқуқигина қилмишнинг жиноийлиги ва жазога сазоворлигини, жиноий жавобгарлик асосини, жазо қўллаш ҳамда жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилишни белгилловчи ҳуқуқий нормалар учун ягона қонуний манба сифатида намоён бўлади;

иккинчидан, жиноят ҳуқуқи ўзининг тартибга солиш предметига эга бўлиб, ушбу ҳуқуқ соҳасининг предмети ҳисобланувчи ижтимоий муносабатлар жиноий қилмиш содир этилиши билан вужудга келади;

учинчидан, жиноят ҳуқуқи махсус тартибга солиш услубига эга бўлиб, бундай услублар ва уларнинг ҳаракатига таъсир этувчи юридик фактлар бошқа ҳуқуқ соҳалари учун хос эмас¹.

Жиноят ҳуқуқининг вазифалари Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида аниқ белгиланган бўлиб, кодекснинг 2-моддасига кўра, жиноят ҳуқуқининг вазифалари шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигининг жиноий тажовузларидан қўриқлаш, шунингдек жиноятларнинг олдини олиш, фуқароларни республика Конституцияси ва қонунларига риоя қилиш руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Ана шу вазифаларни амалга ошириш учун кодекс жавобгарлик асослари ва принципларини, қандай ижтимоий хавфли қилмиш жиноят эканлигини аниқлайди, ижтимоий хавфли қилмишлар содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини белгилайди.

Бизга ҳуқуқ назариясидан маълумки, ҳар бир ҳуқуқ соҳаси ўз олдига қўйган вазифаларни маълум бир ўзига хос функциялар орқали амалга оширади.

Юқорида жиноят қонунида кўрсатиб ўтилган вазифалар жиноят ҳуқуқининг қуйидаги:

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. (Умумий қисм) Тошкент: ILM ZIYO. 2006, – Б.56.

1. Тартибга солиш (регулятив);
2. Муҳофаза қилиш (негатив);
3. Олдини олиш (профилактик);
4. Тарбиявий функциялари орқали бажарилади¹.

Жиноят ҳуқуқи ўзининг тартибга солиш функцияси орқали жиноят қонунида назарда тутилган ҳодаларга амал қилиш мақсадида жиноят ҳуқуқий нормалар орқали шахснинг хатти-ҳаракатларига таъсир этади. Бу функция орқали маълум бир хатти-ҳаракатлар таъқиб қўйилади.

Тартибга солиш функцияси орқали жиноят ҳуқуқи жиноят содир этилганидан кейин вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Жиноят ҳуқуқининг муҳофаза қилиш функцияси, Жиноят кодексининг 2-моддасига мувофиқ, шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният ҳавфсизлигини жиноий тажовузлардан қўриқлаш вазифасини бажаришга қаратилган.

Жиноят ҳуқуқи ўзининг ушбу вазифаси орқали Жиноят қонуни билан муҳофаза қилинадиган объектлар ва уларнинг муҳимлиги жиҳатидан кетма-кетлигини белгилаб берган. Яъни, **жиноят-ҳуқуқий муҳофаза объектларига**: шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинлиги; жамият ва давлат манфаатлари; мулк; табиий муҳит; тинчлик; инсоният ҳавфсизлиги киради.

Демак, жиноят ҳуқуқи жиноий жавобгарликка тортиш асослари ва шартлари, жиноят ва жазо тушунчалари, уларнинг моҳияти, жиноят ҳуқуқининг институтлари ва нормалари, уларнинг амалда қўлланилиши ва аҳамияти, жиноятчиликка қарши кураш натижаларини яхшилаш мақсадида жиноят қонунини амалда қўллаш тенденциялари ҳақидаги ғоялар, фикрлар, қарашлар, концепциялар ва ҳуқуқий билимлар мажмуини ифодаловчи юридик фандир.

Жиноят ҳуқуқининг муҳофаза қилиш ва олдини олиш вазифалари фақатгина жиноят ҳуқуқи тамойилларига қатъий риоя қилиниши орқалигина бажарилиши мумкин.

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: «ILM ZIYO», 2005. – Б.480.

Жиноят ҳуқуқи тамойиллари деганда, умуман жиноят ҳуқуқи ёки унинг алоҳида институтлари мазмунини ифодаловчи, жиноят ҳуқуқи нормаларида мустаҳкамланган бошланғич асос, асосий ғоялар тушунилади.

Тамойиллар жиноят қонунда мустаҳкамланган демократик давлатнинг жиноят-ҳуқуқий сиёсати моҳиятини ва ҳозирги йўналишларини ифодаладиган, содир этилган жиноят учун жавобгарлик негизлари, чегаралари ва шакллари ҳақида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, диний ва ҳуқуқий тасаввурларни акс эттирадиган етакчи ғоялар ва асосий қоидалардир¹.

Жиноят ҳуқуқи тамойиллари, биринчи навбатда, халқаро ҳуқуқ нормаларига, яъни халқаро ташкил отлар томонидан қабул қилинган ҳужжатларга мос келиши керак. Шунингдек, жиноят қонундаги принциплар, ўз навбатида, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мос келиши ва ундаги нормалардан келиб чиқиши керак.

Жиноят ҳуқуқи тамойиллари жиноят ҳуқуқи нормалари учун фундаментал асос бўлиб хизмат қилади, яъни жиноят ҳуқуқи нормалари жиноят ҳуқуқи тамойилларидан келиб чиқади ва уларга зид бўлмаслиги керак. Бундай принциплар назарияда принцип нормалар деб аталади.

Жиноят кодексида **қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, демократизм, инсонпарварлик, одиллик, айб учун жавобгарлик, жавобгарликнинг муқаррарлиги** принциплари мустаҳкамланган бўлиб, улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Улардан бирининг бузилиши бошқаларининг ҳам бузилишига олиб келади.

Энди ушбу тамойилларнинг алоҳида-алоҳида таҳлилига ўтсак. **Қонунийлик принципи** Жиноят кодексининг 4-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, унда учта мустақил норма белгиланган:

1. Содир этилган қилмишнинг жиноийлиги, жазога сазоворлиги ва бошқа ҳуқуқий оқибатлар фақат Жиноят кодекси билан белгиланади.

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: «ILM ZIYO», 2005. – Б.480.

2. Ҳеч ким суднинг ҳукмисиз жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга ҳилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмас.

3. Жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахс қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва муайян мажбуриятларни бажаради.

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 5-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, жиноят содир этган шахслар жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдирлар.

Ушбу норманинг асоси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида белгиланган бўлиб, унда «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар», – деб кўрсатиб ўтилган.

Демократизм принципи Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 6-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки жамоалар жиноят содир этган шахслар ахлоқини тузатиш ишига қонунда назарда тутилган ҳолларда жалб қилинишлари мумкин.

Демократизм принципи ўз олдига қуйидаги мақсад ва вазифаларни белгилайди:

биринчидан, жиноят содир этган шахсларни ахлоқан тузатиш мақсадини кўзлайди;

иккинчидан, қонунда назарда тутилган ҳолларда жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки жамоаларнинг жалб қилинишини таъминлайди.

Инсонпарварлик принципи Жиноят кодексининг 7-моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, унга асосий қонунда ўз ичига олади:

1. Жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жисмоний азоб бериш ёки инсон кадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди.

2. Жиноят содир этган шахсга нисбатан у ахлоқан тузалиши ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарур ҳамда

етарли бўладиган жазо тайинланиши ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилиши керак.

3. Жазонинг мақсадига Жиноят кодекси Махсус қисмининг тегишли моддаларида назарда тутилган енгилроқ чораларни қўллаш орқали эришиб бўлмайдиган тақдирдагина оғирроқ жазо чоралари тайинланиши мумкин.

Инсонпарварлик принципи шахснинг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, унинг асоси Конституциянинг 26-моддасида ўз аксини топган. Унга кўра, ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Инсонпарварлик принципи бошқа принциплар билан биргаликда жиноят содир этган шахс билан муносабатда бўлиш қоидалари, халқаро стандартлар ҳамда фукаролар, жамият ва давлат манфаатларининг ҳимоя қилиниши белгиланган нормаларга мос равишда жиноят-ҳуқуқий воситаларнинг қўлланилиш тизимини белгилайди.

Одиллик принципи Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 8-моддасида белгиланган бўлиб, икки асосий норма (қоида)-дан иборат:

1. Жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланадиган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасига мувофиқ бўлиши керак.

2. Ҳеч ким айнан битта жинояти учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Одиллик принципи икки жиҳатга эга:

а) жиноят қонунининг одиллиги;

б) жиноят учун суд томонидан тайинланган жазонинг одилона бўлиши.

Жиноят қонунининг одилона бўлиши учун унда белгиланган қилмишларнинг жиноийлиги ва жиноят учун белгиланган жазо амалдаги ижтимоий талабларга жавоб бериши керак¹.

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: «ILM ZIYO», 2005. – Б.480.

Айб учун жавобгарлик принципи Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 9-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, «Шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботланган ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлади».

Айб учун жавобгарлик принципи субъектив жиҳатдан шахсининг ўз ижтимоий хавфли қилмиши ва унинг оқибатиغا нисбатан рухий муносабатини англатса, объектив жиҳатдан жиноят қонунида айби бўлмаган шахсининг жиноий жавобгарликка тортилмаслиги белгилаб қўйилганлигида ифодаланади¹.

Жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи Жиноят кодексининг 10-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, «қилмишида жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт».

Жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи:

жиноят содир этган шахсга нисбатан Жиноят кодексида белгиланган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари қўлланилишини;

жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишда қонунда кўрсатилган мавжуд барча асослар ва шартлар бўлгандагина йўл қўйилишини билдиради.

Бу принцип жиноят-ҳуқуқий хусусиятдан кўра кўпроқ жиноят процессуал хусусият касб этади, деган фикр асосида кўпчилик давлатларнинг Жиноят кодексига киритилмаган.

2. Жиноят ва жиноятчилик тушунчаси

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида жиноят тушунчаси аниқ белгиланган бўлиб, 14-модданинг биринчи қисмига кўра, Жиноят кодекси билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят деб топилади.

Жиноят — шахсининг жиноят қонуни билан тақиқланган маълум бир шаклдаги хатти-ҳаракати ҳисобланади.

¹ Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. (Умумий қисм) — Тошкент: «ILM ZIYO», 2006. — Б.102.

Жинойт тушунчаси ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклидаги шахснинг хулқ-атвори (хатти-ҳаракати, фаолияти)ни ифодалайди. Шу билан бирга, жиноят қонунида руҳий жараёнлар, ўйлар, фикрий хулосалар қанчалик зарар келтирувчи бўлишига қарамай жиноят ҳисобланмаслиги белгилаб қўйилган.

«Жиноят» тушунчасига жиноят-ҳуқуқий таъриф биринчи бор 1791 йилда қабул қилинган Франция Жиноят кодексида берилган бўлиб, ушбу таъриф формал тусга эга эди. Унда жиноятга: «Жиноят — бу амалдаги жиноят қонуни билан жазоланадиган қилмишдир», — дея таъриф берилган эди.

Жиноят тушунчасининг асосий белгиларидан бири ижтимоий хавфлилик саналади. Ижтимоий хавфлилик — бу жиноят қонуни билан қўрикланадиган манфаатлар (объектлар)га зарар етказилиши ёки шундай зарар етказиш хавфи ҳисобланади.

Ижтимоий хавфлилик ҳаракат ёки ҳаракатсизликда намоён бўлади.

Ҳаракат — бу фаол хулқ-атвор бўлиб, нафақат шахс тана аъзоларининг (жисмоний) ҳаракатида ифодаланади, у айтилган сўзлар, руҳий таҳдидлар (қўрқитишлар)да ҳам намоён бўлиши мумкин.

Ҳаракатсизлик — пасив хулқ-атвор бўлиб, бажарилиши шарт ёки мумкин бўлган мажбуриятни бажаришнинг реал имкони бўла туриб, бажармасликда ифодаланади.

Ҳаракат билан содир этилган жиноятлар бир ёки бир неча ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин. Ҳаракат билан содир этилган жиноятларда ҳаракатнинг бошланиши ва тугалланиши бошқа жиноят-ҳуқуқий ходисаларни — жиноятдан ихтиёрий қайтиш, зарурий мудофаа, охириги зарурат, иштирокчилик кабиларни белгилаб бериши ҳам мумкин.

Ҳаракатсизлик эса ҳаракатдан ташқи жиҳатдан ифодаланиш хусусиятига кўра фарқ қилади. Ҳаракатсизлик маълум бир ҳаракатдан сақланиш ёки объектив жиҳатдан бажарилиши зарур ва юридик томондан бажарилиши мажбурий бўлган бир неча ҳаракатларни бажармасликда ифодаланади. Масалан, ҳокимият ҳаракатсизлиги (Жиноят кодекси 208-моддаси).

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Жиноят кодекси ишлаб чиқилган ва қабул қилинган вақтда жиноятчиликка қарши кураш масаласи ғоят кескин бўлиб турар эди. Ўз ҳаётини тугатган эски жамият билан бозор иқтисодиёти тизимига асосланган янги жамият ўртасидаги зиддият, фақат ўзининг шахсий манфаатини кўзлайдиган кимсаларнинг жиноий фаолият йўлига ўтиб олганлиги, турли диний экстремистик оқимларнинг очикдан-очик иш кўришга ўтиб олганлиги, айрим жойларда ташаббусни ўз қўлига олишга ҳаракатлар қилиши, турли халқаро террорчи ташкилотлар Ўзбекистонда ҳам ўз мақсадларини амалга оширишга ҳаракат қилганлиги ва ҳоказолар жиноятчиликка қарши кураш масаласини энг долзарб вазифаларидан бири қилиб қўйган эди. Ўзбекистон ўз мустақиллигининг илк кунлариданоқ ҳудудий яхлитлик, чегаралар дахлсизлигини таъминлаш, аҳолининг тинчлиги, осоишталигини, мамлакатда барқарорликни сақлаш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолган эди.

Жиноят ҳуқуқи жиноятчиликнинг олдини олишни асосан икки йўналишда амалга оширади.

Биринчи йўналиш — жиноят қонунида алоҳида жиноий қилмиш учун жиноий жавобгарликка тортилиб, жазолашнинг белгиланганлиги, оғир ёки ўта оғир жиноятлар учун қонунда оғир жазо чораларининг белгиланганлиги жиноятчиликнинг олдини олиш вазифасини бажариш билан бирга тарбиялаш (жазолаш билан кўрқитиб) функциясини ҳам бажаради.

Иккинчи йўналиш — жиноят содир этишда айбланиб, жавобгарликка тортилган шахсга нисбатан жазо қўллаш орқали амалга оширилади. Яъни, жиноят содир қилган шахсларга нисбатан қонунда белгиланган жазони тайинлаб, уларнинг жиноий фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилинади.

Агар криминология фанининг предмети жиноятчиликни ижтимоий ҳодиса сифатида унинг шароит ва сабабларини, жиноятчилик динамикаси, жиноятчиликнинг олдини олиш, уларни энг кам миқдоригача камайтириш йўллари ва усулларини, жиноятнинг шахсини ва жиноятчиликнинг олдини олиш чораларини ўрганиш бўлса, жиноят ҳуқуқи фанининг предмети жиноят қонунчилигидир. Криминология жиноятчилик билан боғлиқ бўлган муам-

моларни тадқиқ қилишда жиноят қонунига таянади ва ўрганиш услуги социологик усул ҳисобланади.

Жиноятчилик ғоят мураккаб ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, унинг кенгроқ таърифини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Жиноятчилик кишилиқ жамиятида мавжуд бўладиган ўзининг қонуниятларига, сифат ва миқдор тавсифига эга бўлган, жамият ва кишилар учун салбий оқибатлар келтириб чиқарадиган ва унинг устидан давлат ва жамиятнинг махсус назорат чоралари ўрнатишни талаб қиладиган салбий, ижтимоий-ҳуқуқий ҳодисадир.

Жиноятчилик кишилиқ жамиятида мавжуд бўладиган ўзгарувчан ҳодисадир. Жиноятчиликнинг ҳолати, даражаси, структураси инсон тараққиёти давомида сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгариб боровчи ҳодисалиги шундаки, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий ўзгаришларга қараб ўзгариб боради. Сифат жиҳатидан содир этиш усули, уюшган гуруҳ бўлиб содир этилиши, замонавий фан ва техника ютуқларидан фойдаланиб содир этилиши ва ҳоказоларда ифодаланади¹.

Жиноятчиликнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги шундаки, жиноятларнинг субъектлари жамият аъзоларининг ўз ичидаги шахслар бўлиб, улар ўзлари билан бирга яшаб турган жамиятдаги ижтимоий муносабатларга ва жамият аъзоларига таъовуз қиладилар. Жиноятчилик ҳодисасининг шароит ва сабаблари ҳам ижтимоий сабаблар туфайли юз беради.

3. Жиноятнинг таркибий элементлари

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 16-моддаси иккинчи қисмида жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари белгиланган бўлиб, унда: «Ушбу Кодексда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади», – деб ёзилган.

Ушбу жиноят ҳуқуқий тушунчада жиноий жавобгарлик учун асос деб айбдорнинг қилмишида жиноят таркибининг мавжудли-

¹ М. Усмоналиев. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм) Дарслик. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2005, – Б.662.

ги белгиланган бўлса-да, жиноят таркиби тушунчасининг ўзи тўла очиб берилмаган.

Жиноят таркибининг бир неча вазифаси мавжуд:

1) жамият учун хавфли қилмишнинг жиноийлигини аниқлаш воситаси;

2) жиноий жавобгарлик учун асос бўлиши;

3) жиноятчилик даражасини аниқлашда қонунчилик намунаси бўлиши;

4) жиноятларни фарқловчи восита сифатида хизмат қилиши.

Жиноят таркибининг тўрт белгиси мавжуд. Булар жиноятнинг объекти, объектив томони, субъекти ва субъектив томони. Ушбу элементларнинг ҳар бири муайян аломатлар орқали ифодаланади.

Объектив белгилар деганда, жиноят таркибининг объекти ва объектив томонларини таърифловчи белгилар назарда тутилади, субъектив аломатлар деганда эса, жиноятнинг субъектив томони ва жиноят субъектини ифодаловчи белгилар тушунилади.

Жиноятнинг объекти жиноий тажовуз қаратилган ва ана шу тажовуз туфайли унга зарар етказилиши мумкин бўлган ижтимоий муносабатлардир.

Жиноят жиноят қонуни билан муҳофаза қилинадиган ҳар қандай ижтимоий муносабатларга, масалан, шахснинг ҳаёти, соғлиғи, кадр-қиммати, давлат манфаатларига, мулк ҳуқуқини амалга оширишга, одил судловни амалга оширишга, хўжалик ёки иқтисодий фаолият ва бошқаларга зиён етказди.

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятнинг объекти деганда, жиноят қонуни билан қўриқладиган ижтимоий муносабатлар тушунилади. Жиноят қонуни билан қўриқладиган ҳар қандай ижтимоий муносабат жиноятнинг умумий объекти ҳисобланади. Масалан, Жиноят кодексининг 2-моддасида: «Жиноят кодексининг вазифалари шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини жиноий тажовузлардан қўриқлашдан иборатдир», — дейилган.

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятнинг объекти умумий, махсус, бевосита объектларга ажратилади.

Умумий объект дейилганда, Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонуни билан қўриқланадиган барча ижтимоий муносабатларнинг йиғиндиси тушунилади.

Махсус объект жиноят қонуни билан қўриқланадиган, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий моҳиятига кўра, бир-бирига ўхшаш ёки яқин бўлган ижтимоий муносабатларни ўз ичига оладиган объектлар гуруҳидир.

Бевосита объект дейилганида, ижтимоий хавфли тажовуз бевосита қаратилган ижтимоий муносабат тушунилади. Айнан жиноятнинг бевосита объектини тўғри аниқлаш жиноятни квалификация қилишда катта аҳамият касб этиб, жиноятга яраша жазо тайинлашда муҳим ўрин тутadi.

Жиноят таркибининг иккинчи элементи унинг объектив томонидир. **Жиноятнинг объектив томони** содир этилган жиноятнинг ташқи томонини ифодаловчи элементдир.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги жиноятлар объектив томонининг зарурий белгиси ҳисобланади. Бироқ, кўпчилик қилмишларни жиноят деб ҳисоблаш учун у туфайли рўй берган маълум бир оқибатларни аниқламоқ зарур.

Амалга оширилган ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг натижасида келиб чиққан оқибатлар орасидаги сабабий боғланиш моддий таркибли жиноятларнинг учинчи зарурий белгиси ҳисобланади. Жиноятнинг объектив томони факультатив белгиларисиз тўла бўлмайди. Демак, жиноятнинг объектив томони ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ва унинг амалга оширилиши натижасида келиб чиқадиган оқибатлар ўртасидаги сабабий боғланиш, шунингдек, факультатив белгилар: жойи, вақти, усули, шароити, жиноятни амалга ошириш қуроли ва воситаси сингари белгилардан иборатдир.

Демак, таъкидлаб ўтиш лозимки, моддий таркибли жиноятлар объектив томонининг зарурий белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик);
- 2) ижтимоий хавфли оқибат;
- 3) ижтимоий хавфли қилмиш билан келиб чиққан оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш.

Формал таркибли жинойятларнинг зарурий белгиси ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)дир.

Жиной оқибат жинойят қонуни билан қўриқланадиган объектдаги ижтимоий зарарли ўзгаришлар шаклида намоён бўлади. Тажовуз предметини йўқотиш (мулкнинг йўқ қилиниши, ҳаётдан махрум қилиш, давлат сирлари билан боғлиқ ҳужжатларни йўқолиши), ташкилот, корхона, муассасаларнинг нормал фаолият олиб боришининг, фуқароларнинг ижтимоий, меҳнат, уй-жой, сайлов ва бошқа ҳуқуқларининг бузилиши ижтимоий хавфли оқибат ҳисобланади.

Моддий таркибли жинойятлар объектив томонининг зарурий белгиларидан учинчиси – сабабий боғланишдир. Сабабий боғланиш содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг натижасида келиб чиққан ижтимоий хавфли оқибат ўртасидаги боғлиқликдир.

Жинойят таркибининг учинчи элементи унинг субъектив томонидир. **Жинойят таркибининг субъектив томони** жиной қилмишнинг ички томони бўлиб, шахснинг ўзи содир этган ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг оқибатларига бўлган руҳий муносабатини кўрсатади. Бунда айбидан ташқари жинойятнинг субъектив томонини таснифловчи мотив ва мақсад ҳам мавжуд бўлади.

Айб қасд ёки эҳтиётсизлик шаклида бўлиши мумкин. Эҳтиётсизликдан содир этилган жинойятлар жиной ўз-ўзига ишониш ёки бепарволик кўринишида амалга оширилиши мумкин. Ўз навбатида, қасддан қилинган жинойят тўғри қасддан ёки эгри қасддан содир қилинган бўлиши мумкин.

Айрим ҳолларда, Жинойят кодексида модданинг номи ёки унинг диспозициясида айбнинг шакли кўрсатилади. Масалан, Жинойят кодексининг 97-моддасида қасддан одам ўлдириш, Жинойят кодексининг 98-моддасида кучли руҳий хаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш, Жинойят кодексининг 102-моддасида эҳтиётсизлик орқасида одам ўлдириш, Жинойят кодексининг 111-моддасида эҳтиётсизлик орқасида баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказиш кўрсатилган.

Аммо қўпчилик моддаларнинг номи ва диспозицияларида айбнинг шакли кўрсатилмаган. Бундай ҳолатларда жинойят-ҳуқуқий

нормада кўрсатилган жиноятнинг айб шакли қасддан (21-модда) ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган (22-модда) жиноят ҳақидаги умумий тушунчаларни таҳлил қилиш орқали аниқланади.

Қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган айб жиноят субъектив томонининг зарурий белгиси ҳисобланади.

Жиноят кодекси 21-моддаси биринчи қисмида қасддан содир этилган жиноят тушунчасига таъриф берилган: «Ушбу кодекс моддасида жиноят тамом бўлган вақт ижтимоий хавфли қилмиш бажарилган вақт деб ҳисобланган бўлиб, уни содир этган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини англаган ва шундай қилмишни содир этишни истаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган деб топилади».

Жиноят кодексининг 21-моддаси тўртинчи қисмида эгри қасддан содир этилган жиноятга таъриф берилган: «Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйган бўлса, бундай жиноят эгри қасддан содир этилган деб топилади».

Эҳтиётсизлик билан содир этилган жиноятлар учун жавобгарлик фақатгина жиноят қонунида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолдагина келиб чиқади.

Жиноят кодекси 22-моддасида айбнинг эҳтиётсизлик шаклига қуйидагича таъриф берилган: «Ўз-ўзига ишониш ёки бепарволик орқасида содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят деб топилади».

Агар жиноятни содир этган шахс ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи ета туриб, эҳтиёткорлик чора-тадбирларига онгли равишда риоя этмаган ҳолда бундай оқибатлар келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилган бўлса, бундай жиноят ўз-ўзига ишониш оқибатида содир этилган», деб топилади.

Агар жиноят содир этган шахс ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи етмасада, лекин кўзи етиши лозим ва мумкин бўлса, бундай жиноят бепарволик орқасида содир этилган деб топилади.

Мотив ва мақсад жиноят субъектив томонининг қўшимча (факультатив) белгиси ҳисобланади, аммо баъзи бир жиноятларда уларнинг мавжудлиги зарур бўлади. Жиноят кодексининг 97-моддаси иккинчи қисмида ғаразли мақсадларда ёки безориликдан, ёхуд ўликнинг қисмларидан фойдаланиш, ёки трансплантат олиш мақсадида, ёхуд бошқа жиноятларни яшириш мақсадида одам ўлдириш жиноятларида мотив ва мақсад зарурий белги ҳисобланади. Бундай жиноятларда мотив ва мақсад оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдиришнинг зарурий белгилари ҳисобланади.

Баъзи бир бошқа жиноят таркибларида жиноятнинг мотиви ва мақсади зарурий белги бўлмаслиги ва шунга боғлиқ ҳолда улар жиноят субъектив томонининг факультатив белгилари бўлади.

Жиноятнинг мотиви шахсда жиноят содир қилиш қарори ва хоҳишини уйғотувчи ички ҳиссиётдир.

Жиноий мақсадга шахс ижтимоий хавфли ҳаракат орқали эришишга ҳаракат қилади.

Жиноят таркибининг тўртинчи элементи уни содир этган шахс, яъни **жиноятнинг субъектидир**. Жиноят кодексининг 17-моддасига биноан, жиноий жавобгарликка жисмоний шахслар тортиладилар. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқига биноан фақат жисмоний шахсларгина жиноятнинг субъекти бўлиши мумкин. Жиноят ҳуқуқи назариясига кўра, ҳар қандай ижтимоий хавфли қилмиш содир қилган, қонунда белгиланган ёшга етган ва ақли расо жисмоний шахслар жиноятнинг субъекти бўлади.

Юридик шахслар жиноятнинг субъекти бўла олмайди, лекин баъзи бир хорижий давлатлар қонунчилигида юридик шахсларнинг ҳам жиноий жавобгарлиги кўзда тутилган. Шахс Жиноят кодексининг 17-моддасида кўрсатилган белгиларга эга бўлсагина уни жиноий жавобгарликка тортиш мумкин, яъни, биринчидан, у жиноят содир этиш вақтида қонунда белгиланган ёшга тўлган бўлиши лозим. Жиноят кодексининг 17-моддасига биноан айбдорнинг содир этган ижтимоий хавфли ҳаракати учун жавобгарликка тортилишнинг ёш чегаралари аниқ белгиланган. Ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ жиноят содир этгунга қадар ун олти ёшга тўлган шахслар жавобгарликка тортиладилар.

17-модданинг иккинчи қисмида кўрсатилишича, «Жиноят содир этгунга қадар ўн уч ёшга тўлган шахслар жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдирганликлари (97-модданинг иккинчи қисми) учунгина жавобгарликка тортиладилар».

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахс ақли расо бўлиши лозим. Ақли расолик тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 18-моддасида баён этилган бўлиб, унда таъкидланишича: «Жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган шахс ақли расо деб топилади».

Агар жиноят содир этган шахс суд тиббиёт текшируви ҳуласига кўра ақли норасо деб топилса, жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас (Жиноят кодекси 18-моддаси иккинчи қисми).

Айрим ҳолатларда ижтимоий хавфли ҳаракатлар содир этган шахс жиноий жавобгарликка тортилиши учун субъектнинг умумий белгилари (ёши ва ақли расолиги) етарли бўлмай, бундан ташқари жиноят субъектининг махсус белгиларини аниқлаш лозим бўлади. Масалан, ҳарбий жиноятларнинг субъектлари, албатта, ҳарбий хизматчи бўлиши, мансабдорлик жиноятларнинг субъекти мансабдор шахс бўлиши лозим. Айрим ҳолларда субъект фақат врач, транспорт воситасининг ҳайдовчиси бўлади ва ҳоказолар.

Шунинг учун ҳам юридик адабиётларда жиноятнинг махсус субъекти тушунчалари берилади, яъни бундай шахс умумий белгилардан ташқари жиноят ҳуқуқий нормаларда кўрсатилган алоҳида (махсус) белгиларга ҳам эга бўлиши лозим.

Жиноят таркибларининг тузилиши бўйича уларни моддий, формал ва кесик таркибларга ажратиш мумкин.

Моддий таркибли жиноятлар дейилганда, жиноятнинг шундай таркиби тушуниладики, унда жиноят натижасида бирон-бир моддий оқибат келиб чиқиши ёки келиб чиқиши мумкинлиги назарда тутилади. Масалан, қасддан одам ўлдириш. Бу моддий таркибли жиноят, чунки қасддан одам ўлдирганлик учун шахсни жавобгарликка тортиш учун ижтимоий хавфли ҳаракатнинг содир этилганлиги кифоя қилмай (ўч олиш, уриш ва бошқалар),

балки унинг натижасида зарарли оқибат, яъни ўлим келиб чиққан бўлиши керак. Айрим ҳолларда объектив ва субъектив сабабларга кўра ўлим юз бермаган бўлса, айбдор шахс одам ўлдиришда айбланмай, қасддан одам ўлдиришга суиқасд қилганлик учун жавобгарликка тортилади.

Формал таркибли жиноят дейилганда, бирор-бир зарарли оқибатнинг келиб чиқиши шарт бўлмай, бирор-бир оқибат келиб чиққан тақдирда ҳам жиноятнинг квалификациясига таъсир қилмайдиган жиноятлар тушунилади.

Ижтимоий хавфли ҳаракат содир этишда айбдор бўлган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун унинг ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) содир этганлигини аниқлаш кифоя қилади¹. Масалан, уйдирмалар таркатиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўланилгандан кейин содир этилганлигини аниқлаш лозим. Бундай ҳолларда жиноий жавобгарликка тортиш учун жиноят содир этилганлиги натижасида оқибатнинг вужудга келиши шарт эмас.

Кесик таркибли жиноят дейилганида, шундай жиноят таркиби тушуниладики, жиноятнинг охирига етган вақтини қонун олдинги босқичга кўчиради, яъни жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичига кўчиради. Масалан, босқинчилик (164-модда) ёки товламачилик (165-модда) ёхуд жиноий уюшма ташкил этиш (242-модда).

4. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар

Айрим ҳолларда бундай қилмишлар ижтимоий хавфли бўлмасдан, балки ижтимоий фойдали бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳаракатлар жиноят ҳуқуқида қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар деб аталади. Жиноят ҳуқуқида қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи шундай ҳолатлар мавжудки, улар ташқи томондан жиноятга ўхшасада, бироқ жиноий жавобгарликка лойиқ, жиноят қонуни билан қўриқланадиган муносабат-

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: «ILM ZIYO», 2005. – Б.480.

ларга зарар етказувчи ижтимоий хавфли қилмиш, деб топилмайди, аксинча, ижтимоий фойдали ҳисобланади. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар дейилганида, жиноят белгилари мавжуд бўлса ҳам, жиноят деб ҳисобланмайдиган ҳаракатлар тушунилади.

Бундай ҳолатларнинг Жиноят кодексида белгиланиши инсонпарварлик ва адолат тамойилларига амал қилинганлигидан дарак беради. Бундай ҳолатлар ижтимоий фойдалилик ҳисобланади ва уларнинг содир этилишига қонунда йўл қўйилган.

Ўзбекистан Республикаси Жиноят кодексининг 35-моддасида бундай ҳолатларнинг умумий тушунчаси ва турлари берилган. Ушбу модданинг биринчи қисмида: «қилмишда ушбу кодексда назарда тутилган аломатлар расмий жиҳатдан мавжуд бўлса-да, лекин у ижтимоий хавфли, ғайриқонуний ёки айбли бўлмаса, қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар деб топилади», — дейилган.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида эса, қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатларнинг турлари кўрсатилган. Буларга:

- 1) кам аҳамиятли қилмишлар (36-модда);
- 2) зарурий мудофаа (37-модда);
- 3) охириги зарурат (38-модда);
- 4) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш (39-модда);
- 5) буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш (40-модда);
- 6) касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик (41-модда).

Энди ҳар бир жиноятни истисно қилувчи ҳолатларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилиб ўтсак.

Кам аҳамиятли қилмиш содир этилганида ижтимоий хавфли оқибат юз бермайди ёки қонун билан қўриқланадиган объектга жуда оз зарар етказилади. Қилмишни кам аҳамиятли деб ҳисоблашда объектив (қилмишни содир қилиш шароити, келиб чиққан оқибатнинг жабрланувчи учун аҳамиятга эга эмаслиги ёки оқибат келиб чиқмаганлиги) ва субъектив (айбнинг даражаси, жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатга нисбатан жиддий зарар етказиш мақсадининг йўқлиги, ҳаракатнинг айнан

оз миқдорда зарар етказишга қаратилганлиги ва ҳ.к.) ҳолатларнинг жами эътиборга олинishi керак. Масалан, вояга етмаган шахснинг бировнинг боғидан ўзи истеъмол қилиши учун оз миқдорда мева ўғирлаши, гулларни узиб олиши, зотли ҳисобланмаган каптар ўғирлаши, шўхлик, ўзини кўрсатиш каби ҳаракатлар шулар жумласидандир.

Зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган, яъни мудофааланувчи ёхуд бошқа кишининг шахси ёки ҳуқуқларини, жамият ёки давлат манфаатларини қонунга ҳилоф тажовузлардан тажовузчига зарар етказган ҳолда ҳимоя қилиш чоғида қилинган ҳаракат, агар зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмайди.

Зарурий мудофаа ҳолатида қилинган ҳаракат қонунга ҳилоф ҳисобланмайди, чунки ҳаётга, соғлиққа, жинсий эркинликка, мулкка ва бошқа жиноят қонуни билан қўриқланадиган объектларга қилинган тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг бурчи ҳисобланади ва зарурий мудофаа ҳолатида тажовузчига зарар етказиш жиноят ҳисобланмайди.

Ижтимоий хавфли тажовузлардан тажовузчига зарар етказиш орқали ҳимоя қилиш, жиноятчиликка қарши курашда ҳам аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди пленумининг юқорида номи келтирилган қарорида айрим судлар тажовузга учраган шахс, ундан қочиб қутилиш, бошқа фуқароларга ва ҳокимият вакилларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ёки бошқа усуллар билан тажовуздан сақланиш имкониятига эга бўлса, бундай тажовузга қарши фаол равишда мудофааланиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар, деган нотўғри фикрга асосланадилар деб таъкидланади. Шу муносабаат билан Пленум судлар шуни эътиборга олишлари керакки, фуқаролар қонун талабига мувофиқ ижтимоий хавфли тажовуздан қочиб қутилиш ёки бошқа усуллар билан сақланиш имкониятига эга бўлишларидан қатъи назар тажовуз қилувчига зарар етказиш йўли билан актив ҳимояланиш ҳуқуқига эгадирлар, деб кўрсатилган¹.

¹ «Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорларининг тўплами. 1991–1997 йил» // – Т.: «Шарқ», 1997 й. – Б.69.

Зарурий мудофаа фақат ижтимоий хавфли тажовуз содир этилаётган вақтда эмас, балки реал хужум бўлиш хавфи мавжуд бўлганда ҳам содир этилиши мумкин.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш одил судловнинг амалга оширилишини таъминлаш, жиноят қонунчилиги олдида турган вазифаларни бажариш мақсадида белгиланган. Шунинг учун ҳам қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказган шахсни ушлаш ижтимоий фойдали ҳисобланади.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш шахснинг мажбурияти эмас, балки бурчи ҳисобланади.

Шахс, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат ҳокимияти органлари, маҳалла қўмиталари, бошқа шахсларга ёрдам сўраб мурожаат қилиш имконияти мавжудлигидан қатъи назар ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаб бериш ҳуқуқига эгадир.

Жиноят кодекси 39-моддасида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш тушунчаси берилган бўлиб, унинг биринчи қисмида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлаш вақтида унга зарар етказиш, агар уни ушлаш учун зарур бўлган чораларнинг чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмаслиги кўрсатилган.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказишнинг ҳуқуқийлиги шартлари, бир томондан, ушлаш ҳуқуқининг амалга оширилишини, иккинчи томондан, ғайриқонуний қилмишларнинг бартараф этилишини кафолатлайди. Бундай шартлар икки институтга: ушлашга ва ушлаш вақтида етказилган зарарга тегишлидир.

Албатта, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказишнинг қонунийлик даражасини белгиловчи бир қанча шартлари бор.

Биринчи белгиси – ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлашдир. Яъни, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш ижтимоий фойдали ҳисобланади.

Иккинчи белгиси – ушланаётган шахснинг соғлиги ёки мулкига муайян зарар етказилишига йўл қўйилади. Албатта, шахсни уш-

лаётганда уни ҳаётидан маҳрум этиш мумкин эмас, ушлашдан мақсад жиноятчини тегишли ҳокимият органларига топширишдир.

Учинчи белгиси – ушлаш вақтида зарар етказиш жиноятчининг қочишига йўл қўймайдиган ягона восита бўлиши лозим. Агар шахсни ушлашда бошқа имкониятлар бўлган бўлсаю, у имкониятлардан фойдаланилмай унга зарар етказилса, айбдорнинг ҳаракатлари Жиноят кодексининг 39-моддаси биринчи қисмида кўрсатилган ҳолатларга тўғри келмайди¹.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 38-моддасида: **охирги зарурат ҳолатида** шахснинг ёки бошқа фуқароларнинг шахсига ёхуд ҳуқуқларига, жамият ёки давлат манфаатларига таҳдид солувчи хавфни қайтариш учун қонун билан қўриқланадиган ҳуқуқ ва манфаатларга зарар етказган ҳолда содир этилган қилмиш, башарти, шу хавфни ўша ҳолатда бошқа чоралар билан қайтаришнинг иложи бўлмаса ҳамда етказилган зарар олди олинган зарарга қараганда камроқ бўлса, жиноят деб топилмайди, деб белгилаб қўйилган.

Охирги заруратнинг таҳдид солаётган хавфга нисбатан ҳуқуқий шартлари ҳақида гапирганда унинг ижтимоий хавфлилиги, мавжудлиги ва ҳақиқийлиги каби белгиларига тўхталиб ўтиш лозим.

Биринчи белгиси охирги зарурат ҳолати хавф манбаининг вужудга келиши билан намоён бўлади. Хавф манбаи турли хил воқеалар бўлиши мумкин. Уларга инсон томонидан содир этилган ҳаракатлар, табиий офат (зилзила, сув босиши, ёнғин ва ҳоказолар), ҳайвонларнинг (қутирган итнинг, ҳўкизнинг) одамларнинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид солиши мумкин бўлган агрессив ҳаракатлари киради.

Иккинчи белгиси хавфининг мавжудлиги.

Учинчи белгиси хавфнинг ҳақиқий бўлиши. Агар шахс турли сабабларга кўра хавфнинг мавжуд эмаслигини билиши лозим бўлмаган ёки мумкин бўлмаган бўлса, унинг бу ҳаёлан хавфни бартараф қилишга қаратилган ҳаракати ҳам жиноят деб ҳисобланмайди.

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: «ILM ZIYO», 2005. – Б.480.

Тўртинчи белгиси муайян ҳолатдаги хавфни бошқа воситалар билан бартараф этиб бўлмаслиги сабабли бошқа ижтимоий муносабатларга зарар етказилади.

Жиноят кодексининг 40-моддасида шахснинг буйруқ ёки бошқа фармойишни, шунингдек мансаб вазифаларини қонунан бажариши туфайли зарар етказилган бўлса, жиноят деб топилмайди, деб кўрсатилган.

Буйруқ деганда, муайян ҳокимият органи, ташкилот, корхона, идора бошлиғининг ўз ваколатлари доирасида муайян бир ҳаракатни бажариш ёки бажармаслик тўғрисида (ёзма ёки оғзаки) буйруқ бериши тушунилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 41-моддасига кўра, ижтимоий фойдали мақсадга эришиш учун касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик қилиб, ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказиш жиноят деб топилмайди.

Қуйидаги бир қатор шартлар мавжуд бўлгандагина касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик қонуний ҳисобланади.

Биринчи белгиси таваккалчиликнинг ижтимоий фойдали мақсадларга йўналтирилганлигидир. Яъни, таваккалчилик шахсий мақсадга эмас, ижтимоий фойдали натижаларга эришишга қаратилган бўлиши керак. Шахсий мақсадларга йўналтирилган таваккалчилик асосли деб ҳисобланмайди. Бу борада шахсий мақсадларни шахсий мотивлардан фарқлай олиш муҳим.

Иккинчи белгиси таваккалчилик замонавий илмий-техника билимлари ва тажрибаларига мос келиши лозим, шундай тажрибаларни эътиборсиз қолдириш мумкин эмас.

Таваккалчилик билан боғлиқ қилмишларнинг замонавий билим ва тажрибаларга мослиги ҳақидаги қонун талаблари, авваламбор, бундай қилмишларнинг субъектив билимлар ва субъектив тажрибаларга мувофиқ бўлишини билдиради.

Учинчи белгиси ўз олдига қўйилган мақсадга таваккал қилмай эришишнинг иложи бўлмаса, шахс бошқаларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига зарар етказилишининг олдини олиш учун тегишли чораларни кўрган бўлса, бундай таваккалчилик асосли деб топилади. Яъни, бундай ҳолларда шахс

ўз-ўзига ишониш орқали ҳаракат қилмасдан, балки аниқ ҳисоб-китоб олиб боради ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказилишининг олдини олишга ҳаракат қилади.

5. Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва унинг турлари

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 27-моддасига кўра, икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади.

Иштирокчиликда содир этилган жиноятларнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

У ёки бу жиноятни квалификация қилишда нафақат қилмишнинг иштирокчиликда содир этилиши, балки қонунийлик ва адолатлилик принципларига асосланган ҳолда иштирокчиликнинг аниқ белгилари ва шаклларига эътибор бериш лозим.

Иштирокчилик белгиларини объектив ва субъективга ажратиш мумкин.

Иштирокчиликнинг объектив белгиларга:

1) жиноят содир қилишда икки ёки ундан ортиқ шахснинг иштироки;

2) гуруҳ аъзоларининг жиноятни содир қилиш учун биргаликда ҳаракат қилиши киради.

Жиноят содир қилишда икки ёки ундан ортиқ шахснинг қатнашиши иштирокчиликнинг сон белгисидир. Бу белгининг асосий шarti шундан иборатки, жиноят иштирокчиликда содир этилганда иштирокчиларнинг барчаси ақли расо ва шу жиноят учун қонунда белгиланган ёшга етган бўлиши талаб қилинади.

Жиноят кодексига мувофиқ ташкилотчи, бажарувчи, далолатчи ва ёрдамчининг ҳаракатларини квалификация қилиш, бир гуруҳ шахслар томонидан жиноят содир этиш деб топиш асослари аниқ белгилаб берилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 27-моддасига кўра: «Икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишда биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади».

Ушбу норма мазмунидан кўриниб турибдики, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларда қуйидаги белгилар бўлиши лозим.

Биринчи, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларда икки ёки ундан ортиқ шахс қатнашиши лозим, иккинчи, ушбу жиноятлар қасддан содир этилади, учинчи, икки ёки ундан ортиқ шахснинг ҳаракатлари биргалашиб содир этилади. Биргаликдаги ҳаракат шундан иборатки, бунда иштирокчиларнинг жиноий ҳаракати биргаликда бўлади. Жиноятни биргаликда содир қилиш шундан иборатки, бунда бир иштирокчининг ҳаракати иккинчисиники билан ҳамбарчас боғлиқ бўлади ва жиноят натижаси умумий ҳаракатга боғлиқдир. Иштирокчиларнинг биргаликдаги ҳаракати жиноятнинг натижаси учун муҳим шартдир. Бу белгилар иштирокчиликнинг жиноят қонунида назарда тутилган белгилари саналади.

Биргаликдаги ҳаракат қилиш асослари:

биринчидан, ягона куч асосида ягона мақсадга эришиш учун ҳаракат қилиш;

иккинчидан, бошқа иштирокчиларнинг ягона умумий натижага эришишга қаратилган ҳаракатини билиш ва ҳисобга олиш;

учинчидан, иштирок этувчи шахсларнинг ҳаракатлари онгли равишда биргаликда бажарилиши¹.

Иштирокчиликда содир этилган жиноятларнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд. У ёки бу жиноятни квалификация қилишда нафақат қилмишнинг иштирокчиликда содир этилиши, балки қонунийлик ва адолатлилик принципларига асосланган ҳолда иштирокчиликнинг аниқ белгилари ва шаклларига эътибор бериш лозим.

Иштирокчиликнинг белгилари ҳақида тўхталадиган бўлсак, иштирокчиликда содир этилган жиноятларда бажарувчининг тутган ўрни катта, ташкилотчи, ёрдамчи, далолатчининг ҳаракатлари бажарувчининг ўзини тутишидан келиб чиқиб белгиланади.

Жиноят содир қилишда икки ёки ундан ортиқ шахснинг қатнашиши иштирокчиликнинг сон белгисидир. Бу белгининг асосий шарти шундан иборатки, жиноят иштирокчиликда содир этилганда иштирокчиларнинг барчаси ақли расо ва шу жиноят учун қонунда белгиланган ёшга етган бўлиши талаб қилинади.

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳукуки (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: «ILM ZIYO», 2005. – Б.480.

Иштирокчиликда қилинган жиноятларда икки ёки ундан кўп шахслар ўз интилишларини бирлаштиради. Ўз хоҳишларидаги натижага эришишга ҳаракат қиладилар, эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир қилганда эса оқибат келиб чиқишини хоҳламайдигина эмас, балки унинг келиб чиқишини олдиндан кўра билмайди ҳам.

Субъектив боғлиқликнинг яна бир белгиси шундан иборатки, бунда бир жиноятчининг ҳаракати бошқа иштирокчининг ҳаракати билан чамбарчас боғлиқдир. Яъни, жиноят содир қилишда бир нечта жиноятчи бирга ҳаракат қилади ва шулардан ҳеч бўлмаганда икkitаси жинoий натижа учун ўз ҳаракатларини бирлаштиради ва ижтимоий хавфли оқибат келиб чиқишини билган ҳолда ҳаракат қилади ва оқибатни хоҳлайди.

Жиноят кодексининг 28-моддасига кўра, жиноятни бажарувчи билан бир қаторда ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилари ҳам жиноят иштирокчилари деб топилади

Иштирокчиларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) бажарувчи;
- 2) ташкилотчи;
- 3) далолатчи;
- 4) ёрдамчи.

Жиноят кодексининг 28-моддасига биноан, жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд Жиноят кодексига мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчи деб топилади.

Ушбу ҳолатдан кўриниб турибдики, жиноят қонуни нормаси жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган шахсни ёки Жиноят кодексига мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахсни бажарувчи деб таърифляпти. Менинг фикримча, жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган шахс деганда жиноятнинг объектив томони бир қисмини ёки тўлиқ бажариши назарда тутиляпти.

Мажбурлаш жисмоний ва руҳий бўлиши мумкин. Руҳий мажбурлаш кўпинча далолатчи томонидан кўркитиш орқали содир этилади (масалан, моддий таъминлашни тўхтатиб қўйиш, инсон-

ни таҳқирловчи хабар ёки маълумотни ошкор қилиш билан қўрқитиш ва ҳоказо).

«Жиноят содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан, воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс ёрдамчи деб топилади» (Жиноят кодекси 28-модда, бешинчи қисм).

Жиноят кодекси 28-моддаси бешинчи қисмининг таҳлили шуни кўрсатадики, жиноятда ёрдамчилик икки кўринишга эга бўлади:

- 1) жисмоний ёрдамчилик;
- 2) рухий ёрдамчилик.

Тўсиқларни олиб ташлаш деганда, ёрдамчининг бажарувчи томонидан жиноятни амалга оширишдаги тўсиқларни бартараф қилишга ёрдамлашиш ҳаракати тушунилади. (Масалан, қўриқчини хизмат вазифасидан чалғитиш, сигнализацияни ўчириб қўйиш, қўриқчи итларни чалғитиш ва ҳоказо).

Ёрдамчи далолатчидан шуниси билан фарқ қиладики, у ўзининг ҳаракати билан жиноятнинг бошқа бир иштирокчисида жиноят содир этиш истагини вужудга келтирмайди, бу ҳолат ёрдамчиликни амалга оширгунга қадар вужудга келади.

Рухий ёрдамчилик жиноят содир қилинишида бажарувчининг қарори ва хоҳишини мустаҳкамлайди.

Маслаҳат ва кўрсатмаларни кўпроқ жиноятни уюштирадиган шахс бериши мумкин. Бу ҳолда ушбу шахс Жиноят кодекси 28-моддасининг учинчи қисмига кўра, ташкилотчи деб топилади.

6. Жиноий жавобгарлик ва жиноий жазо

Жиноий жавобгарлик ҳукукий жавобгарликнинг махсус тури бўлиб, Жиноят кодексида тақиқланган қилмиш содир этилган тақдирдагина қўлланадиган жавобгарликнинг энг оғир туридир.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси 16-моддаси биринчи қисмида жиноят учун жавобгарликнинг таърифи берилган бўлиб, жиноят учун жавобгарлик жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм қилиш,

жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилишида ифода-ланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир.

Жиноий жавобгарлик шахснинг Жиноят кодекси билан таққиланган қилмишни содир қилганлиги учун шахс ва давлат ўр-тасида вужудга келадиган жиноят-ҳуқуқий муносабатдир.

Жиноят-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари бир томон-дан давлат бўлса, иккинчи томондан жиноят содир қилган шахс-дир. Шахс томонидан жиноят содир қилиниши муносабати билан давлатда жиноят ҳуқуқида назарда тутилган мажбурлов чорала-рини шахсга нисбатан мажбурий тарзда қўллаш, суриштирув ва тергов ҳаракатларини олиб бориш мажбурияти вужудга келади. Шахсда эса, содир қилган жинояти учун жавоб бериш, жиноят ҳуқуқида белгиланган тартибда унга нисбатан қўйилган талаб-ларга жавоб бериш мажбурияти вужудга келади. Жиноий жавоб-гарлик масаласи фақат жиноят ҳуқуқи доирасида белгиланган асосларга биноан амалга оширилади.

Жиноий жавобгарлик жиноят ҳуқуқи нормалари билан қўриқ-ланадиган ижтимоий муносабаларга жиддий зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиши мумкин бўлган тажовуз қилингандагина вужудга келади. Шундай экан, жиноий жавобгарлик, ўз навбати-да, қандайдир ҳуқуқий оқибатни вужудга келтиради. Жиноий жа-вобгарлик эса, жиноят-ҳуқуқий муносабатдир. Аммо жиноят ҳуқуқий муносабатнинг келиб чиқиши учун бирон-бир юридик факт содир этилиши талаб қилинади ва бундай юридик факт жи-ноятнинг содир этилиши ҳисобланади.

Жиноий жавобгарликнинг фактик асоси шахс томонидан со-дир этилган қилмишдир. Қилмишнинг жиноят деб тан олиниши учун унда қонунда кўзда тутилган жиноят таркибининг барча белгилари мавжуд бўлиши керак.

Жиноий жавобгарликнинг норматив асоси Жиноят кодексида кўзда тутилган жиноят таркибидир. Фактик ва норматив асослар жиноий жавобгарликнинг умумий асосини ташкил қилади.

Жиноий жазо Жиноят кодекси Махсус қисми нормасида жа-вобгарлик белгиланган, содир этилган жиноятнинг ҳуқуққа хи-лофлик белгисидир. Жиноят ва жазо тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги содир этилган жиноятга нисбатан қўлланиладиган

қонунийлик ва айб учун жавобгарлик принципларида ифодаланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 42-моддасида жазога таъриф берилган бўлиб, унга кўра, жазо – бу жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми асосида қўлланиладиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир.

Жиноий жазо давлатнинг мажбурлов чораси бўлиб, у бошқа мажбурлов чораларидан қуйидаги ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади:

- 1) жиноий жазо жиноят қонунида қатъий белгиланган бўлади;
- 2) жиноий жазо фақат суд томонидан тайинланади;
- 3) жиноий жазо фақат жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахсларга нисбатангина қўлланилади;
- 4) жиноий жазонинг мазмуни шахсни озодликдан маҳрум қилишда ёки ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашда ифодаланади.

Жиноят кодексининг 42-моддасида жазонинг:

- 1) маҳкумни ахлоқан тузатиш;
- 2) шахснинг жиноий фаолиятига тўсқинлик қилиш;
- 3) бошқа шахслар томонидан жиноят содир этилишининг олдини олиш каби мақсадлари белгилаб қўйилган.

1994 йилги Жиноят кодексида жамият ва давлатимизда сўнгги йилларда рўй берган ўзгаришлар эътиборга олиниб, жазо турлари қуйидагича жойлаштирилган:

- 1) жарима;
- 2) муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- 3) ахлоқ тузатиш ишлари;
- 4) хизмат бўйича чеклаш;
- 5) қамоқ;
- 6) озодликни чеклаш;
- 7) интизомий қисмга жўнатиш;
- 8) озодликдан маҳрум қилиш;
- 9) умрбод озодликдан маҳрум қилиш.

Жиноят кодексида вояга етмаганларга нисбатан: 1) жарима; 2) ахлоқ тузатиш ишлари; 3) қамоқ; 4) озодликдан маҳрум қилиш жазолари белгиланган.

Қўшимча жазога ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш қиради.

Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Жиноят кодекси жазо тизимидан мол-мулкни мусодара қилиш чиқарилди.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси ҳам асосий жазо сифатида, ҳам **қўшимча жазо** сифатида қўлланиши мумкин.

Умумий ва махсус жазо чоралари субъектнинг махсус белгиларига қараб қўлланилади.

Умумий жазолар бу — жиноят субъекти белгиларига эга ҳар қандай шахсга нисбатан қўлланиши мумкин бўлган жазо тизимидир.

Махсус жазо қонунда катъий белгиланган субъектлар доирасига қўлланиладиган жазо чорасидир. Масалан, интизомий қисмга жўнатиш ва ҳарбий унвондан маҳрум қилиш фақат ҳарбийларга нисбатан қўлланилади.

Жарима айбдордан давлат даромадига Жиноят кодексида белгиланган миқдорда пул ундиришдир.

Жарима энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан олти юз бараваригача миқдорда белгиланади.

Шахсни муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш суд тайинлаган муддат давомида айбдорнинг корхоналар, муассасалар ёки ташкилотларда у ёки бу мансабни эгаллашини ёхуд у ёки бу фаолият билан шуғулланишини тақиқлашдан иборатдир. Ана шундай мансаб ёки фаолиятнинг тури суд томонидан айблов ҳукмида кўрсатилади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш айбдорнинг мансаби ёки иш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган жиноятни содир этганлиги учун асосий жазо тариқасида тайинланганда — бир йилдан беш йилгача муддатга, қўшимча жазо тариқасида тайинланганда — бир йилдан уч йилгача муддатга белгиланади (45-модда).

Ахлоқ тузатиш ишлари шахс иш ҳақининг ўн фоизидан ўттиз фоизигача миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолган ҳолда уни меҳнатга мажбуран жалб қилишдан иборат бўлиб, жазо суднинг ҳукмига мувофиқ маҳкумнинг ўз иш жойи ёки мазкур жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойларда ўталади. Ахлоқ тузатиш ишлари олти ойдан уч йилгача муддатга тайинланади (46-модда).

Хизмат бўйича чеклаш — ҳарбий хизматни контракт бўйича ўтаётган ҳарбий хизматчини суд ҳукмида кўрсатилган муддат давомида муайян ҳуқуқ ва имтиёзлардан маҳрум қилиб, пул таъминотининг ўн фоизидан ўттиз фоизигача бўлган миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолишдан иборатдир.

Хизмат бўйича чеклаш жазо чораси Жиноят кодекси Махсус қисмининг моддасида назарда тутилган ҳолларда икки ойдан уч йилгача муддатга қўлланилади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят ёки оғир оқибатларни келтириб чиқармаган эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят учун суд иш ҳолатлари ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олган ҳолда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ ёки ахлоқ туза-тиш ишлари жазоси ўрнига шу муддатга хизмат бўйича чеклаш жазосини қўллаши мумкин.

Хизмат бўйича чеклаш тариқасидаги жазони ўташ муддати давомида маҳкумнинг мансабини, ҳарбий ёки махсус унвонини ошириш мумкин эмас, жазони ўтаган вақт эса, унинг кўп йил ишлаганлик, навбатдаги ҳарбий ёки махсус унвон ҳамда пенсия олиш учун асос бўладиган хизмат муддатига қўшилмайди (47-модда).

Қамоқ — шахсни батамом ажратган шароит остида сақлашдан иборат бўлиб, бир ойдан олти ойгача муддатга белгиланади. (48-модда).

Озодликни чеклаш — суд томонидан маҳкумга нисбатан яшаш жойини у ёки бу сабаб билан тарк этишни бутунлай тақиқлашдан ёки сутканинг муайян вақтида яшаш жойидан чиқишни чеклашдан иборат (48¹-модда).

Интизомий қисмга жўнатиш — муддатли ҳарбий хизмат ҳарбий хизматчисини суд томонидан белгиланган муддат мобайнида ички тартиби анча каттиқ бўлган махсус ҳарбий қисмга жойлаштириш орқали, муайян ҳуқуқ ва имтиёзлардан маҳрум этишдир (49-модда).

Озодликдан маҳрум қилиш маҳкумни жамиятдан ажратиб, жазони ижро этиш колонияси ёки турмага жойлаштиришдан иборатдир.

Озодликдан маҳрум қилиш олти ойдан йигирма йилгача муддатга белгиланади, Жиноят кодекси 50-моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Узоқ муддатли озодликдан маҳрум қилиш йигирма йилдан ортиқ, лекин йигирма беш йилдан кўп бўлмаган муддатга белгиланади ва фақат жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модданинг иккинчи қисми) ва терроризм (155-модданинг учинчи қисми) учун тайинланиши мумкин.

Узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси аёлга, ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсга ва олтимиш ёшдан ошган эркакка нисбатан тайинланиши мумкин эмас.

Озодликдан маҳрум қилиш Жиноят кодексининг 60-моддасида назарда тутилган бир неча жазоларни қўшиш тартибида тайинланганда, унинг муддати йигирма беш йилгача белгиланиши мумкин.

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга ҳамда олтимиш ёшдан ошган эркакларга нисбатан тайинланаётган жазо муддати Жиноят кодекси Махсус қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган озодликдан маҳрум этиш энг кўп муддатининг учдан икки қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш фавқулодда жазо чораси бўлиб, маҳкумни махсус тартибли жазони ижро этиш колониясига жойлаштириш орқали жамиятдан муддатсиз ажратиб қўйишдан иборатдир.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси фақат жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модданинг иккинчи қисми) ва терроризм (155-модданинг учинчи қисми) учун белгиланади.

Умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси аёлга, ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсга ва олтимиш ёшдан ошган эркакка нисбатан тайинланиши мумкин эмас (51-модда).

Ҳарбий ёки махсус унвонга эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жиноят учун ҳукм қилинганида суд ҳукми билан мазкур унвондан маҳрум қилиниши мумкин.

Олий ҳарбий ёки махсус унвонга ёҳуд Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотига эга бўлган шахс оғир ёки ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинганида суднинг ҳукми асосида киритадиган тақдимномасига биноан мазкур унвон ёки мукофотдан маҳрум қилиниши мумкин (52-модда).

7. Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари

Инсонпарварлик ва одиллик принципларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси олтинчи бўлими XV–XVI бобларида «Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари» белгиланган. Бу бобларда вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо тизими, жазо тайинлаш қоидалари, жавобгарликдан, жазодан озод қилиш ҳоллари акс эттирилган ҳамда мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш шартлари ва тартиби, мажбурлов чоралари ҳамда жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш шартлари баён қилинган.

Жиноят кодекси 17-моддаси бешинчи қисмига мувофиқ ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар жиноят содир этган шахслар умумий қоидаларга асосан ва Жиноят кодексининг олтинчи бўлимида назарда тутилган хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда жавобгарликка тортиладилар.

Умумий қоидага мувофиқ 16 ёшга тўлган, ақли расо шахслар жиноят субъекти ёшига етган ҳисобланадилар. Баъзи жиноятлар учун субъект ёши 14 ёш қилиб белгиланган. Жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдирганлик жинояти учун субъект ёши 13 ёш этиб белгиланган.

Жиноят кодекси Махсус қисми 163 та нормасида вояга етмаганлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланадиган жазо тизими, жиноят қонуни билан белгиланган ва суд учун мажбурий ҳисоблаган жазо чораларининг рўйхати бўлиб, улар, ўз навбатида, муайян тартибда жойлаштирилган ва қўлланиш тартиби ва чегаралари белгиланган рўйхатдир.

Жиноят кодексининг 81-моддасида белгиланишича, жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга етмаган шахсларга нисбатан қуйидаги жазо чоралари қўлланиши мумкин: а) жарима; б) ахлоқ тузатиш ишлари; в) қамоқ; в¹) озодликни чеклаш; г) озодликдан маҳрум қилиш. Ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўшимча жазолар тайинланиши мумкин эмас.

Вояга етмаганларга нисбатан **жарима** энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан йигирма бараваригача миқдорда тайинланади.

Маҳкум жарима тўлашдан олти ой муддат мобайнида бўйин товласа, суд тўланмаган жарима миқдорини ахлоқ тузатиш ишлари жазоси билан алмаштиради. Бунда энг кам ойлик иш ҳақининг икки баравари миқдоридаги жарима ахлоқ тузатиш ишларининг бир ойига тенглаштириб ҳисобланади.

Вояга етмаганларга нисбатан **ахлоқ тузатиш ишлари** фақат меҳнатга лаёқатли вояга етмаганларга нисбатан ўз иш жойида ўташ, айбдор ҳеч қаерда ишламаса, ушбу жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган ўзи яшайдиган ҳудуддаги бошқа жойларда ўташ тариқасида бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади.

Вояга етмаган шахс тайинланган ахлоқ тузатиш ишларининг ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд бу жазонинг ўталмаган қисмини ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар уч кунини қамоқнинг бир кунига тенглаштирган ҳолда ҳисоблаб, қамоқ жазоси билан алмаштиради, аммо бу муддат уч ойдан ошмаслиги керак (ЖКнинг 83-моддаси).

Вояга етмаган шахсларга нисбатан қамоқ бир ойдан уч ойгача муддатга тайинланади. Вояга етмаганларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси олти ойдан ўн йилгача муддатга тайинланади, ушбу Кодекс 86-моддасининг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

б) оғир жиноят учун – олти йилгача;

в) ўта оғир жиноят учун – ўн йилгача муддатга тайинланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

б) оғир жиноят учун – етти йилгача;

в) ўта оғир жиноят учун – ўн йилгача муддатга тайинланади.

Вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этган ёхуд қасдан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нис-

батан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмайди (ЖК 85-моддаси).

Қайд этиб ўтиш лозимки, олимлар ва мутахассислар томонидан вояга етмаганлар жиноятчилигининг сабаблари жумласига кўплаб масалалар киритилган бўлиб, уларга яшаш, ўқиш ёки иш жойидаги муҳитнинг салбий таъсири; ўқишни ташлаб кетган ўсмирлар узок вақт муайян иш билан шуғулланмаслиги; ўсмирнинг нотўғри тарбияланишини белгиловчи шарт-шароит омиллари; ёши катта жиноятчиларнинг далолатчилиги; зўравонлик ва қонунсизликни ифодаловчи китоблар ва фильмлар таъсири ва бошқалар кўрсатиб ўтилган.

Шунингдек, вояга етмаганлар жиноятчилигининг омиллари сифатида қуйидагилар қайд этилади: назоратсизлик; умумий таълим мактаблари ва коллежларда таълим-тарбия ишларида мавжуд камчиликлар; ишга жойлаштиришда ҳамда ишлаб чиқаришда, тарбия ишларини ташкил этишда мавжуд камчиликлар; маданий ҳордиқ чиқаришни ташкил этишдаги камчиликлар; вояга етмаганлар жиноятчилигининг олдини олиш ҳамда унга қарши бевосита кураш олиб бориш вазифалари зиммасига юкланган органлар фаолиятидаги камчиликлар ва бошқалар. Бу сабаб ва омиллар қатъий эмас, уларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Вояга етмаганлар жиноятчилиги катталар жиноятчилиги билан бир хил сабабларга эга, бироқ уларнинг вояга етмаганлар жиноятчилигига таъсир кўрсатиш механизми анча фарқ қилади. Бу сабаблар шахснинг шаклланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Мазкур тарбия ташкилий ва стихияли жиҳатларни, тарбия ҳамда тегишли ижтимоий амалиёт таъсирини ўз ичига олади.

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланадиган ҳуқуқий нормаларни икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга жиноят содир қилиш пайтида вояга етмаган ёшда бўлганлар учун қўлланадиган нормалар киради. Ушбу гуруҳга жиноят содир қилиш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаганларга нисбатан татбиқ қилинадиган нормаларга жиноятни квалификация қилиш, жазо тайинлаш, жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш, жазони енгилроғи билан алмаштиришни назарда тутувчи нормалар киради.

Иккинчи гуруҳга муайян нормани қўллаш вақтида вояга етмаган ёшда бўлганлар учун қўлланадиган нормалар тааллуқлидир. Мазкур гуруҳга тарбия ёки жазони ўташ колониясини тайинлашга оид нормалар, мажбурлов чораларини қўллашни назарда тутувчи нормалар кирази. Ана шу юқорида айтилганларга кўра, шахснинг жиноий жавобгарлигини тўғри белгилаш учун шахснинг ёшини тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Суд вояга етмагanning жавобгарлигини ҳал қилишда уларнинг туғилган йили, ойи ва кунини тўғри аниқлаш чораларини кўришлари керак.

Алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатимизнинг Жиноят кодексига вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо ва унинг хусусиятлари ўзига хос белгиланган бўлиб, унда вояга етмаганларнинг ижтимоий хусусиятлари, ривожланишининг ўзига хос жиҳатлари ва бошқалар инобатга олинган. Хусусан, Кодексга биноан вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган, эҳтиётсизлик оқибатида ёхуд қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмаслиги белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 22 декабрдаги «Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарорининг 7-бандида «Судлар вояга етмаганларга, аёларга, ногиронларга ва кексаларга нисбатан жазо тайинлашда, озодликдан маҳрум қилиш жазосидан ташқари бошқа жазо турини қўллаш, шартли ҳукм қилиш масалаларини муҳокама қилишлари ва агарда, уларни жамиятдан ажратмаган ҳолда қайта тарбиялаш мумкин эмас, деб топганларидагина озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллашлари лозим», дейилади.

Жиноят кодексининг 86-моддасида вояга етмаганларга жазо тайинлашнинг ўзига хос жиҳатлари баён қилинган бўлиб, унга кўра ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ўн йилгача, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади.

Жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан бир неча ҳукм юзасидан тайинланадиган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муддати ўн беш йилдан ошмаслиги керак.

Вояга етмаган шахсга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоси тайинланганда суд Жиноят кодексининг 72-моддасида назарда тутилган асос ва шартлар мавжуд бўлса, шартли жазо белгилаши мумкин.

Вояга етмаган шахсларга нисбатан қуйидаги мажбуриятлар чоралари қўлланилади:

а) суд белгилайдиган шаклда жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш;

б) ўн олти ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати билан тўлаш ёки бартараф қилиш мажбуриятини юклаш. Ушбу чора, агар етказилган зарар белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ошиб кетмаган бўлса, қўлланилади. Бошқа ҳолларда етказилган зарар фуқаровий-ҳуқуқий тартибда ундирилади;

в) вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш.

Вояга етмаган шахсларни махсус ўқув-тарбия муассасаларида бўлиш муддати ва шартлари Ўзбекистон Республикасининг қонунлари билан белгиланади.

Ўн саккиз ёшга тўлмасдан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилишга, озодликни чеклашга ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш тартиби қўлланилиши мумкин.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жазо турлари учун белгиланган тартиб-қоида талабларини бажарган меҳнат ва ўқишга ҳалол муносабатда бўлган маҳкумга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш:

а) ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

б) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисми;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилади.

Жиноят кодексининг 90-моддасида ўн саккиз ёшга тўлгунча содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш, озодликни чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахсга нисбатан жазонинг ўталмаган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин.

Жазони енгилроғи билан алмаштириш 90-модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жазо турлари учун белгиланган тартиб-қоида талабларини бажарган ва меҳнат ёки ўқишга ҳалол муносабатда бўлиб келаётган маҳкумга нисбатан қўлланилиши мумкин.

Жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида бешдан бир қисми;

б) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаб бўлинганидан кейин қўлланилиши мумкин.

Назорат учун саволлар

1. Жиноят ҳуқуқи тушунчасига таъриф беринг.

2. Жиноят ҳуқуқи қандай тамойилларга асосланади, у қандай вазифаларни бажаради?

3. Жиноят тушунчасининг таърифи, унинг белгиларини санаб беринг.

4. Жиноят ва жиноятчилик тушунчаларининг бир-биридан фарқи нимада?

5. Жиноятнинг таркибий элементларига тўхталиб ўтинг.
6. Жиноий жавобгарлик деганда нимани тушунасиш?
7. Қандай жиноий жазо турларини биласиз?
8. Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва унинг турлари ҳақида гапириб беринг.
9. Қайси ҳолатларда содир этилган қилмишнинг жиноийлиги истисно этилади?
10. Вояга етмаганлар жавобгарлиги хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.

Мавзуни ёритишда фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. М. Усмоналиев. Жиноят ҳукуки (Умумий қисм) Дарслик. Тошкент: «Янги аср авлоди», 2005. – 662 бет.
2. Рустамбоев М.Ҳ. Жиноят ҳукуки (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: «ILM ZIYO», 2005. – 480 б.
3. Жиноят ҳукуки. Умумий қисм. Дарслик. / М.А. Абдухолиқов, Б.Д. Аҳроров ва бошқ. М. Усмоналиевнинг умумий таҳрири остида. – Т.: Адолат, 1998. – 304 б.
4. Рустамбоев М.Ҳ. Жиноят ҳукуки. (Умумий қисм.) Дарслик. – Т.: ILM ZIYO, 2005. – 478 б.
5. Рустамбоев М.Ҳ. Жиноят ҳукуки. (Махсус қисм.) Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2003. – 560 б.
6. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Умумий қисм. – Т.: ILM ZIYO, 2006. – 608 б.
7. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига шарҳлар. Махсус қисм. – Т.: ILM ZIYO, 2006. – 912 б.
8. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳукуки курси. Умумий қисм. I том: Жиноят тўғрисида таълимот. – Т.: Илм зиё, 2011. – 400 б.
9. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳукуки курси. Умумий қисм. II том. Жазо тўғрисида таълимот. – Т.: Илм зиё, 2011. – 304 б.
10. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳукуки курси. Махсус қисм. III том: Шахсга қарши жиноятлар. Тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар. – Т.: Илм зиё, 2011. – 312 б.

11. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳукуқи курси. Махсус қисм. IV том: Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар. Экология соҳасидаги жиноятлар. Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар. – Т.: Илм зиё, 2011. – 424 б.

12. Рустамбоев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳукуқи курси. Махсус қисм. V том: Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар. Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар. – Т.: Илм зиё, 2011. – 312 б.

13. Абдукодиров Ш.Ё. Жиноят ҳукуқи (Махсус қисм). Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2008. – 238 б.

11-мавзу. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Халқаро ҳуқуқнинг пайдо бўлиш асослари ва тушунчаси.
2. Халқаро ҳуқуқ манбалари ва тизими.
3. Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари.
4. Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик.

1. Халқаро ҳуқуқнинг пайдо бўлиш асослари ва тушунчаси

Халқаро ҳуқуқ кенг соҳа бўлиб, у ўз ичига давлатлар ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги оммавий характердаги сиёсий, ҳарбий-сиёсий, ҳарбий-техникавий, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий-гуманитар ва бошқа соҳадаги муносабатларни тартибга солишга қаратилганлиги билан тавсифланади. Бундан келиб чиқадики, халқаро ҳуқуқнинг субъектлари давлатлар ва халқаро ташкилотлар бўлиб, унинг тартибга солиш объекти эса, давлатлараро, давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар ўртасидаги муносабатлардир.

Халқаро ҳуқуқни бугунги кунда ёки ўтган асрда пайдо бўлган ҳодиса сифатида тушунмаслик лозим, унинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши узоқ тарихий жараёнларга бориб тақалади. Халқаро ҳуқуқ, асосан, давлатлараро муносабатлар асосида шаклланганлигини инобатга олсак, унинг илк пайдо бўлишини инсоният тарихида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан вужудга келган, деган фикрга келиш мумкин.

Халқаро ҳуқуқнинг давлатларнинг ўз миллий манфаатларини англаш воситаси сифатида пайдо бўлиши, бугунги кунда халқаро муносабатларнинг доимий ўзгариб туриши натижасида халқаро ҳуқуқ миллий давлатлар ва халқларнинг тараққиётига муҳим таъсир кўрсатиб бораётганлиги ҳам ушбу ҳуқуқ соҳасининг муҳимлигидан далолат беради.

Халқаро ҳуқуқнинг келиб чиқиши объектив жараёндир. Халқаро ҳуқуқ пайдо бўлишининг умумий шарт-шароити – давлатларнинг ҳоҳиш-иродаси эмас, балки инсониятнинг тарихий тараққиё-

ти, ижтимоий меҳнат тақсимоти, давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, иқтисодийнинг ўсиши, халқаро интеграция жараёни билан узвий боғланган. Халқаро ҳуқуқ муҳим ҳуқуқий ҳодиса сифатида халқаро муносабатлардан, уларнинг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, маданий ва бошқа хусусиятлари асосида пайдо бўлган. Шундай қилиб, халқаро ҳуқуқнинг пайдо бўлиши бевосита давлатларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, халқаро ташкилотларнинг вужудга келиши билан боғлиқ.

Тарихий ривожланиш жараёнида қадимги Рим давлатида фуқаролик ҳуқуқи негизида босиб олинган давлатларнинг халқлари билан ўзаро айирбошлаш ҳамда савдо муносабатларининг ривожланиши, «халқлар ҳуқуқи»нинг пайдо бўлишига хизмат қилган. Айнан халқлар ҳуқуқи келгусида халқаро ҳуқуқнинг пайдо бўлишига хизмат қилган, десак хато бўлмайди.

Давлатлар тараққиёти ўз-ўзидан улар ўртасида сиёсий, иқтисодий, маданий ва ҳуқуқий муносабатларни ўрнатиш заруратини келтириб чиқаради. Бунинг натижасида ҳуқуқнинг мустақил тизими сифатида халқаро ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига замин яратган.

Халқаро оммавий ҳуқуқ узоқ ривожланиши давомида анча ўзгаришларга учради. Ҳозирги кунда амалда бўлган халқаро ҳуқуқ билан икки юз йил олдин амал қилган халқаро ҳуқуқнинг принциплари ва нормаларини солиштирсак, улар орасида катта фарқ борлигини кўрамиз. Илгари амал қилган нормалар ва принциплар тизими қадимий классик ҳуқуқ номини олган, ҳозирги нормалар ва принциплар тизими эса, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи деб номланади.

Халқаро ҳуқуқнинг амал қилиш доираси тартибга солиш объектига нисбатан халқаро-ҳуқуқий таъсир кўрсатиш воситаларини қўллаш соҳаси тушунилади. Бу соҳа уч асосий жиҳатга эгадир, булар — субъект, объект ва макон.

Субъект соҳаси халқаро ҳуқуқнинг таъсири жорий қилинадиган ва унда иштирок этадиган субъектлар доираси билан белгиланади. Унга халқаро ташкилотларнинг қўшилиши субъект соҳасидаги ўзига хослигидир.

Объект соҳаси — халқаро ҳуқуқнинг объекти бўлган, у томонидан тартибга солинувчи муносабатлар доирасидир. Объект со-

ҳақиқат субъект соҳаи билан узвий боғлиқдир, чунки унда фақат халқаро ҳуқуқ субъектлари орасидаги муносабатлар жамланган.

Халқаро ҳуқуқнинг ҳудудий таъсир доираси амалиётнинг асосий эътиборини ўзига жалб этади, шартномаларнинг амал қилиш доираси тўғрисидаги қарорлар айнан ундан келиб чиққан. Гап халқаро ҳуқуқ амал қиладиган қуруқлик, сув, ҳаво, космик кенгликлар тўғрисида кетмоқда.

Халқаро ҳуқуқ тизими халқаро ҳуқуқнинг ажралмас элементларидан бири бўлиб, у ўзаро ички элементларнинг объектив мавжуд бўлган бир бутунлиқдир. Халқаро ҳуқуқ тизими қуйидагиларни қамраб олади:

- халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари, меъёрлари;

- халқаро ташкилотларнинг қарорлари, тавсиявий резолюциялари, халқаро суд органларининг қарорлари;

- халқаро ҳуқуқ институтлари (халқаро тан олиш институти, шартномаларга нисбатан ҳуқуқий ворислик институти, халқаро жавобгарлик институти ва бошқалар).

Тизимнинг қайд этиб ўтилган барча элементлари турли бирикмаларда халқаро ҳуқуқ тармоқларини (дипломатик ҳуқуқ, халқаро шартномалар ҳуқуқи, халқаро денгиз ҳуқуқи ва бошқалар) ташкил қилади, ушбу ҳар бир тармоқ ўзи мустақил тизим сифатида намоён бўлади, бундай тизимлар халқаро ҳуқуқнинг яхлит ягона тизими доирасида шу тизимнинг бир қисми ҳисобланиши мумкин.

Ҳар бир фаннинг ўзига хос тушунчаси ва пердмети бўлгани сингари халқаро ҳуқуқнинг ҳам тушунчасини аниқлаш ва унга таъриф бериш халқаро ҳуқуқ фанининг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Халқаро ҳуқуқ фанида халқаро ҳуқуқ тушунчасига турли хил таърифлар берилган. Хусусан, халқаро ҳуқуқни айрим муаллифлар «давлатларнинг иродасини мувофиқлаштириш асосида тузилган ва ривожланидиган давлатларнинг тинч-тотув яшаши, халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилашини таъминлаш мақсадида халқаро муносабатларни тартибга солувчи юридик меъёрлар тизими» сифатида таърифлаган. Баъзи бир муаллифлар эса, халқаро ҳуқуқ бу — давлатлар ва ушбу ҳуқуқ тизи-

мининг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи юридик меъёрлар тизимидир, деган фикрларни ҳам билдириб ўтишган.

Халқаро ҳуқуққа берилган юқоридаги ва бошқа кўплаб таърифларнинг мазмуни асосан давлатларнинг халқаро-ҳуқуқий ва ташқи сиёсат функцияларидан келиб чиққан.

Демак, **халқаро ҳуқуқ** — бу тинчлик ва ҳамкорликни таъминлаш мақсадида давлатлараро ва давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлараро муносабатларни тартибга солувчи юридик меъёрлар тизимидир.

2. Халқаро ҳуқуқ манбалари ва тизими

Халқаро ҳуқуқ манбалари ўзининг кенг қамровли ҳамда тартибга солиш доирасига кўра давлатнинг ички ҳуқуқий манбаларидан ажралиб туради. Ҳар бир ҳуқуқ манбасининг таркибий қисми сифатида ҳуқуқ нормалари намоён бўлишини инobatга олсак, ҳуқуқ нормалари халқаро-ҳуқуқий манбаларнинг ўзагини ташкил қилади.

Халқаро ҳуқуқ нормалари — халқаро ҳуқуқ субъектлари томонидан тан олинган ҳамда мажбурий ижроси таъминланадиган, зарурат бўлганда мажбурлаш йўли билан амалга ошириладиган юридик мажбурий характердаги ҳуқ-атвор қоидаларидир.

Халқаро ҳуқуқнинг ўзига хослиги шундаки, унинг субъектлари бир-бирларидан ҳамда мажбурий ҳуқ-атвор қоидаларини белгилаши ва унга риоя қилинишини таъминлаши мумкин бўлган қандайдир юқори турувчи, учинчи ҳокимият тузилмасидан мустақилдир. Зеро, ўзаро муносабатларга киришувчи давлатлар ва уларнинг бирлашмалари устида уларни ўзига бўйсундирадиган қандайдир юқори турувчи тузилма ёки бошқа бирон-бир ҳокимият йўқ. Бундай бўлиши давлатларнинг суверенитети тамойилига зид бўлади. Шу боис, халқаро-ҳуқуқий нормаларни ратификация қилиш жараёнида давлатлар ўзларининг миллий суверенитетини эътироф этган ҳолда миллий манфаатлардан келиб чиқиб, уларни қабул қилади.

Барча халқаро-ҳуқуқий нормалар мажмуи халқаро ҳуқуқнинг манбаларини, ягона меъёрий тизим эса, бир бутун халқаро ҳуқуқни ташкил қилади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясида «ҳуқуқ манбалари» атамаси икки маънода – моддий ва формал маънода қўлланилади. Моддий манбалар деганда жамият ҳаётининг моддий шарт-шароитлари тушунилади. Ҳуқуқнинг формал манбалари – ҳуқуқ нормалари ўз ифодасини топадиган шаклни англатади. Фақат ҳуқуқнинг формал манбалари юридик категория ҳисобланади ва юридик фаннинг, шу жумладан, халқаро ҳуқуқ фанининг ўрганиш предмети ҳисобланади.

Юридик маънода ҳуқуқ манбаи ҳуқ-атвор қоидаларини ифодаловчи ва юриш-туриш қоидаларига ҳуқуқий норма тусини берувчи шакл ҳисобланади. Мазкур тушунча икки элементдан ташкил топади:

- юридик аҳамиятга эга бўлган хатти-ҳаракат қоидалари муайян шаклда ифодаланиши керак;

- бундай шакл мазкур қоидаларни ҳуқуқий норма сифатида эътироф этиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Халқаро ҳуқуқ манбалари, ўзининг хусусиятларига кўра, қуйидаги белгилари билан ажралиб туришини қайд этиб ўтиш мумкин:

- халқаро ҳуқуқ нормалари унинг субъектлари томонидан тегишли масала юзасидан уларга халқаро-ҳуқуқий норма тусини бериш хусусидаги ўзаро келишувни англатади. Шу боис, бундай келишув шакли мазкур халқаро-ҳуқуқий норманинг манбаи ҳисобланади.

- халқаро-ҳуқуқий нормаларда субъектлар яъни, давлатларнинг манфаатдорлиги муҳим роль ўйнайди, миллий ҳуқуқдан фарқли равишда ҳар доим бошқа субъектнинг тегишли субъектив мажбурияти қарама-қарши туриши характерланади.

Халқаро ҳуқуқ фанида халқаро ҳуқуқнинг манбалари икки турга, яъни асосий ва қўшимча манбаларга ажратилади.

Ҳозирги халқаро ҳуқуқнинг **асосий манбаларига** халқаро шартнома, халқаро одатлар, давлатларнинг мажбуриятлари бўйича ва халқаро ташкилотларнинг аъзо давлатларига кўрсатма берувчи бир томонлама юридик ҳужжатлари киради. Энди бевосита халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаларининг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқсак.

Халқаро шартнома халқаро ҳуқуқ томонидан тартибга солинадиган асосий манба сифатида ўзида халқаро ҳуқуқ субъектлари ўртасида тузиладиган ёзма битим қоидаларини ифодалайди.

Халқаро шартномаларнинг тузилишини тартибга солишчи нормалар тизими халқаро шартномалар ҳуқуқи деб юритиладиган халқаро ҳуқуқнинг алоҳида мустақил соҳасини ташкил қилади.

Халқаро ҳуқуқнинг иккинчи **асосий манбаи** сифатида **халқаро одатлар** **намоён бўлади**. Халқаро одатлардан халқаро таомиллар ўзаро фарқланади. Халқаро таомиллар давлатларнинг ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектларининг юридик мажбурий бўлмаган хатти-ҳаракат нормалари саналса (дипломатик этика ва дипломатик протокол нормалари), халқаро одатлар деганда, жаҳон ҳамжамияти ва давлатлар томонидан тан олинган ва халқаро ҳуқуқда қўлланилиши эътироф этилган ёзилмаган қоидалар тушунилади. Келишилган халқаро ҳаракат усулларини тан олишга ва бу усулларга халқаро ҳуқуқ мақомини беришга муайян тарзда ўз истагини билдирган давлатларнинг бир турдаги ёки айнан бир хил ҳаракатлари натижасида одат юридик мазмунга эга бўлади. Бунинг учун, қоида тариқасида, бундай турдаги ҳаракатлар узоқ вақт давомида такрорланиши, барқарор амал қилиши талаб қилинади. Лекин қисқа вақт ичида одат халқаро ҳуқуқ манбаига айланиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқнинг манбаларига давлатларнинг мажбуриятлари — бир томонлама юридик ҳужжатлар киради. Бунга давлатларнинг бошқа барча давлатларга ёки уларнинг айримларига қаратилган ва мазкур давлатнинг бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатларидаги муайян халқаро аҳамиятга эга бўлган мажбуриятларини ифодаловчи расмий баёноти киради. Бундай баёнотлар бошқа давлатлар томонидан баёнот мазмунига сўзсиз розилик беришлари билан келишув характерини касб этади.

Халқаро ҳуқуқнинг манбалари қаторига халқаро ҳуқуқ бўйича ҳуқуқшуносларнинг илмий асарлари, доктриналарини ҳам қиритиш мумкин. Доктриналар халқаро ҳуқуқ соҳасида махсус ва чуқур билимга эга бўлган айрим ҳуқуқшунос олимларнинг шахсий фикрлари, мулоҳазаларини билдиради. Халқаро ҳуқуқнинг шаклланишида ҳуқуқшуносларнинг асарлари алоҳида ўрин тутди. Дипломатлар ва суд назариётчиларининг асарларидан у ёки бу нормаларнинг мавжудлигини исботлашда кенг фойдаланадилар. Бундай ҳолат доктринанинг ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида қатнашишига сезиларли имконият яратади.

Икки ва кўп томонлама муносабатларни тартибга солишда шартномалар бош ролни ўйнайди, шу боис ҳам халқаро шартнома халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида тан олинади.

Халқаро шартномалар халқаро оммавий ҳуқуқнинг тегишли нормалари томонидан тартибга солинадиган халқаро ҳуқуқ субъектлари орасидаги ёзма битим сифатида тушунилади. Бундай нормаларнинг йиғиндиси ва тизими халқаро ҳуқуқнинг халқаро шартномалар ҳуқуқи деб номланадиган алоҳида, нисбатан мустақил бўлган тармоғини ташкил қилади.

Халқаро шартнома — халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаидир. 1969 йилги халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена конвенцияси ва 1995 йилги Ўзбекистон Республикасининг «Халқаро шартномалар тўғрисида»ги Қонунида «халқаро шартнома» атамаси аниқ вазиятларда турлича номланиши мумкин бўлган тегишлича шаклга эга барча ҳужжатларни умумий номлаш сифатида ишлатилган.

Шартномавий тартибга солиш соҳасининг мунтазам кенгайиб бориши халқаро муносабатлар ривожланишининг қонунияти ҳисобланади. 1969 йилги «Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисида»ги Вена конвенциясида шартномалар ҳуқуқий белгилаш ва давлатлар ҳамда миллатлар ўртасидаги тинч ҳамкорликни ривожлантириш воситаси сифатида намоён бўлади.

Халқаро ташкилотлар ва конференциялар мажбурий актларининг ҳам халқаро-ҳуқуқий нормаларни яратиш, ривожлантириш ва шарҳлашда аҳамияти бекиёсдир.

Халқаро ҳуқуқнинг алоҳида тармоқларига тааллуқли норматив кўрсатмалар Халқаро фуқаро авиацияси ташкилоти, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Атом энергияси халқаро агентлиги каби халқаро ташкилотларнинг баъзи ҳужжатларида белгилаб берилган.

Ўз таркиби ва фаолиятининг хусусиятига кўра, давлатлараро бўлган халқаро конференциялар, йиғилишлар, конгресслар кўпинча халқаро шартномаларни муҳокама қилиш ва қабул қилиш учун чақирилади ҳамда уларнинг давлатлар вакиллари томонидан имзоланиши билан яқунланади. Конференцияларнинг якуний актлари бундай ҳолларда мустақил норматив мазмунга эга бўлмайди.

Лекин конференция иштирокчилари бўлган давлатларнинг хоши-иродасига мувофиқ юридик кучга эга бўлган норматив қарорларни ўз ичига олган якунловчи ҳужжатлар ҳам амалиётда маълум.

БМТ Халқаро судининг қарорлари ҳам халқаро ҳуқуқнинг манбаларидан бири саналади. Халқаро арбитражни амалга оширувчи ҳолис ҳакамлар суди каби БМТ Халқаро судининг қарорлари ҳам асосий манба бўлмаса-да, норматив хусусиятга эгадир. Бу ҳолат БМТ Уставининг 38-моддасида назарда тутилган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда халқаро ҳуқуқ конвенциявий ва оддий, умумий ва индивидуал, универсал ва локал халқаро-ҳуқуқий нормалар тизимидир, деган фикрга келиш мумкин.

Халқаро ҳуқуқни ёритиш учун унинг нормаларини ёзма ҳужжатлар — шартномалар, бошқача айтганда, оддий ҳуқуқий нормаларни ёзма равишда ёритиш ва уларни қандайдир бир ягона ҳужжатга ёки бир неча тегишли ҳужжатларга бирлаштиришни тақозо қилади, лекин бу жуда мураккаб жараён саналади. Халқаро ҳуқуқ нормаларини системалаштириш инкорпорация ва кодификация тартибида амалга оширилиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқни инкорпорация қилиш халқаро-ҳуқуқий нормаларни шундай қайта ишлашки, унда уларнинг моҳияти ўзгармаган ҳолда муайян тартибда жойлаштирилади. Халқаро ҳуқуқ нормаларининг шундай бирлаштирилиши турли тўпламларда, халқаро муносабатларнинг айрим масалалари бўйича кўп томонлама битимларда — савдо, транспорт, алоқа ва бошқаларда амалга оширилади.

3. Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари

Халқаро ҳуқуқ тамойили, авваламбор, халқаро ҳуқуқ меъёрлари, давлатлар томонидан тан олинган қоидалар, қарашлар йиғиндиси.

Ҳуқуқ субъектлари учун халқаро ҳуқуқ тамойилларига риоя қилиш қатъиян мажбурийдир. Халқаро ҳуқуқ тамойилини ижтимоий амалиётни ўзгартириш орқалигина бекор қилиш мумкин.

Халқаро ҳуқуқ тамойиллари одатий ва шартнома усуллари орқали шаклланади. Улар бир пайтнинг ўзида икки хил функцияни бажаради:

- халқаро муносабатларни маълум меъёрий доиралар билан чегаралаш орқали уларнинг баркарорлашишига кўмаклашади;
- халқаро муносабатлар амалиётида вужудга келадиган барча янги ҳолатларни мустаҳкамлайди.

Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари БМТ Уставида мустаҳкамланган. Халқаро ҳуқуқда унинг умум эътироф этилган тамойил ва меъёрларини батафсил баён қилиб берувчи ягона меъёрий ҳужжат мавжуд эмас. Агар БМТ Уставида **беш тамойилнинг** номи келтирилган бўлса, Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги Декларацияда уларнинг еттитаси ифодалаб берилган. Булар қуйидагилардир: куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик; халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш; давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик; давлатларнинг халқаро ҳамкорлиги; давлатларнинг суверен тенглиги; халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши; давлатларнинг халқаро мажбуриятларини виждонан бажариши;

Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг Хельсинки Якунловчи ҳужжатида **мазкур тамойилларга** яна учтаси қўшилган. Булар: чегаралар дахлсизлиги; давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги; инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш.

Жаҳон ҳамжамияти олдида турган умумбашарий муаммоларни ҳал этиш заруриятини ифода этувчи янги тамойиллар ҳам шаклланмоқда. Масалан, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш мажбурияти ва экологияни асраш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида юқорида кўриб чиқилган тамойиллардан бештаси аниқ белгиланиб, «халқаро ҳуқуқнинг бошқа умум эътироф этилган тамойил ва меъёрлари»ни ҳурматлаш мустаҳкамлаб қўйилган. Энди бевосита ҳар бир тамойилнинг мазмун-моҳияти ҳақида тўхталиб ўтсак.

Давлатларнинг суверен тенглиги тамойили энг муҳим халқаро ҳуқуқий тамойиллардан бири саналади. Халқаро-ҳуқуқий тартиботни фақат унинг қатнашчилари юридик тенглигини ҳурмат

қилиш орқали таъминлаш мумкин. Ҳар бир давлат халқаро тизимнинг бошқа иштирокчилари суверенитетини ҳурмат қилиши керак. Бу ерда уларнинг ўз ҳукуқи доирасида қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятини амалга оширишлари ҳамда мустақил ташқи сиёсатни олиб бориш ҳукуқи назарда тутилмоқда. Давлатларнинг суверен тенглиги ҳозирги давр халқаро муносабатларининг асосини, халқаро ҳамкорлик базасини ташкил қилади.

Суверен тенглик тамойилининг асосий мақсади – барча давлатларни, уларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ёки бошқа хусусиятларидан қатъи назар, халқаро муносабатларда юридик тенг асосларда қатнашишини таъминлашдир.

1970 йилда қабул қилинган Декларацияга мувофиқ, суверенитет тушунчаси қуйидаги элементларни ўз ичига олади: барча давлатлар юридик тенгдирлар; ҳар бир давлат тўлиқ суверенитетга хос бўлган ҳуқуқлардан фойдаланади; ҳар бир давлат бошқа давлатларнинг ҳуқуқ лаёқатини ҳурмат қилмоғи лозим; давлатнинг ҳудудий яхлитлиги ва сиёсий мустақиллиги дахлсиздир; ҳар бир давлат ўзининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тизимларини эркин асосларда танлаш ва ривожлантириш ҳуқуқига эгадир; ҳар бир давлат ўзининг халқаро мажбуриятларини тўлиқ, виждонан бажариши лозим.

Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик тамойили халқаро муносабатларни демократик асосларда қайта қуриш, муқаррар равишда куч ишлатиш ва куч билан таҳдид қилишни тақиқлашни назарда тутди.

Биринчи бор ушбу тамойил БМТ Уставида мустаҳкамланган. Уставнинг 2-модда 4-бўлимида «Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча аъзолари ўзларининг халқаро муносабатларда ҳар қандай давлатнинг ҳудудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши куч билан таҳдид қилиш ва уни қўллашдан ўзларини тийиб турадилар», деб белгилаб берилган.

БМТ Устави қуролли кучларни қонуний қўллашнинг фақат иккита ҳолатини назарда тутди: биринчиси, ўзини мудофаа қилиш мақсадида (52-модда); иккинчиси, тинчликка хавф турилганда, тинчлик бузилган ёки босқинчилик ҳаракати содир бўлганида БМТ Хавфсизлик Кенгаши қарори билан (39 ва 42-моддалар).

Халқаро муносабатларда куч ишлатишдан ёки куч билан таҳдид қилишдан воз кечиш тамойили томонларни бошқа давлатга қарши бевосита ёки билвосита куч ишлатишни ифодаловчи ҳар қандай ҳаракатлардан ўзини тийиб туришни англатади. Бу ерда шуни эсда тутмоқ лозимки, БМТ Уставида (2-модда, 4-бўлим) таърифланган «куч» тушунчасининг мазмуни нафақат қуролли кучни, балки мажбурлаш, қолган барча шаклларни ҳам кўзда тутати.

Давлат чегараларининг дахлсизлиги тамойили давлат миллий хавфсизлигининг энг муҳим асосларидан биридир.

Мазкур тамойил Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгашнинг 1975 йилда қабул қилинган Яқунловчи ҳужжатида таърифлаб берилган. Унда айтилишича, «иштирокчи-давлатлар бир-бирларига тегишли, шунингдек, Европадаги барча давлатлар чегараларини бузилмас деб ҳисоблайдилар ва шунинг учун улар ҳозир ва келажакда ушбу чегараларга нисбатан ҳар қандай тажовуз қилишдан ўзларини тиядилар».

Ушбу тамойилни тан олиш ҳар қандай ҳудудий даъволардан воз кечишни ҳам англатади. ЕХХК иштирокчи-давлатлари Европа давлатларининг мавжуд чегараларини тан олишларини ва тасдиқлашларини изҳор қилганлар. Ушбу тан олиш халқаро-ҳуқуқий бўлиб, маълум юридик оқибатларга эга, хусусан, уни бекор қилиш мумкин эмас.

Чегаралар дахлсизлиги ва бузилмаслиги тамойилининг асосий мазмунини қуйидаги уч элемент билан ифодалаш мумкин: мавжуд чегараларни халқаро ҳуқуққа мувофиқ тарзда юридик белгиланган деб тан олиш; ҳозирда ва келажакда ҳар қандай ҳудудий талаблардан воз кечиш; ушбу чегараларга нисбатан ҳар қандай бошқа тажовузлардан воз кечиш.

Чегаралар дахлсизлиги тамойили барча давлатларнинг ҳудудий устунлиги ва яхлитлигини ҳурмат қилишни, умумий чегараларнинг, шунингдек, бошқа давлатларга тегишли чегараларнинг бузилмаслигини англатади. Улар ҳар қандай давлат ҳудудининг маълум бир қисми ёки унинг бутун ҳудудини босиб олишга қаратилган ҳар қандай талаб ва ҳаракатлардан ўзларини тийиш мажбуриятини оладилар. Бу алоҳида олинган давлатлар ўртасида ни-

золи ҳудудлар масаласи бўлмайди, дегани эмас. Бирок, чегарага дахлдор масалалар музокаралар ва халқаро ҳуқуққа мувофиқ тарзда бошқа воситалар ёрдамида ҳал этилмоғи лозим. Чегаралар дахлсизлиги тамойили универсал характер касб этиб, барча қитъаларда қўлланиши лозим. Бу эса, ўз ўрнида, халқаро тинчликни ва хавфсизликни мустаҳкамлайди.

Халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тамойили ҳозирги замон халқаро ҳуқуқига мувофиқ. Давлатлар ўз низоларини тинч йўллар билан ҳал этишлари лозим.

БМТ Уставининг 2-модда 3-бўлимига мувофиқ, «Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча аъзолари ўзларининг халқаро низоларини халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остида қолдирмаслик учун тинч йўллар билан ҳал этадилар, яъни музокаралар, текшириш ўтказиш, воситачилик, яраштириш, арбитраж, судда ишни қўриш, регионал органлар ёки кенгашларга мурожаат қилиш ёки ўз хоҳишига қўра бошқа воситалар ёрдамида» ҳал этадилар.

Ўзбекистон Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган давлатлар ўртасидаги низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тамойили барча низоли масалалар халқларнинг қонуний манфаатлари, тинчлик ва хавфсизлик хавф остида қолмаслиги учун халқаро ҳуқуққа мос равишда тинч усуллар билан ҳал этилишини белгилаб беради. 1970 йилдаги «Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисида»ги Декларацияда айтилишича: «Ҳар бир давлат ўзининг бошқа давлатлар билан мавжуд халқаро низоларини, халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остида қолдирмаслик учун тинч йўллар билан ҳал этади».

Давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик тамойили БМТ Уставининг 2-моддаси 7-бўлимида акс эттирилган ва 1970 йилдаги «Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисида»ги Декларация, ЕХХКнинг Яқунловчи ҳужжати, давлатларнинг ички ишларига аралашишга йўл қўйиб бўлмаслик, уларнинг мустақиллиги ва суверенитетини ҳимоя қилиш тўғрисидаги БМТ Резолюцияси каби халқаро ҳужжатларда ўзининг янада аниқ баёнини топган.

БМТ Уставининг 2-моддаси 7-бўлимига мувофиқ, ташкилот ўз моҳиятига қўра ҳар қандай давлатнинг ички ваколатига киряди-

ган ишларга аралашуш ҳуқуқига эга эмас. Бирок, давлат ҳудуди доирасида юз бераётган баъзи ҳаракатлар Хавфсизлик Кенгаши томонидан фақат муайян давлатнинг ички иши эмас, деб баҳола- ниши мумкин.

Аралашмаслик концепцияси давлатлар ҳар қандай масалалар- ни ихтиёрий равишда ўз ваколатлари доирасига киритиб олиши- ни англатмайди. Давлатларнинг халқаро мажбуриятлари, шунинг- дек, уларнинг БМТ Уставидан келиб чиқувчи мажбуриятлари мазкур масалаларни тўғри ҳал этишга ёндашишда мезон бўлиб хизмат қилади.

Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойилининг шаклланиши бевосита БМТ Уставининг қабул қилиниши билан боғлиқ. Уставнинг 1-моддасида Ташкилот аъзоларининг мақсади сифатида «барча учун уларнинг ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини рағбат- лантириш ва ҳурмат қилишни ривожлантиришда» давлатлар ўрта- сида ҳамкорлик тўғрисида сўз боради.

Бу вазифа 1948 йилдаги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декла- рациясида ва 1966 йилда қабул қилинган иккита пакт: «Фуқаро- лик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги ҳамда «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пактларда тўлиқ ва универсал тарзда берилган.

Халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белги- лаши тамойили ҳар бир халқ ўзининг ривожланиш йўли ва шакллари эркин танлай олиш ҳуқуқини сўзсиз ҳурмат қилиш халқаро муносабатларнинг асосларидан бирини ташкил қилади.

Халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойили БМТ Устави қабул қилингандан сўнг мажбурий меъёр сифатида ривожланмокда. БМТнинг асосий мақсадларидан бири — «давлатлар ўртасидаги дўстона муносабатларни халқ- ларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойили асосида ривожлантириш»дир (Уставнинг 1-модда 2-бўлими). Ушбу мақсад Уставнинг бошқа кўпгина қоидаларида аниқлаш- тирилган.

Халқаро мажбуриятларни виждонан бажариш тамойи- ли давлатчиликнинг илк босқичларида халқаро-ҳуқуқий одат

шакли сифатида вужудга келди. Мазкур тамойил ҳозирги вақтда қўп сонли қўп томонлама ва икки томонлама халқаро шартномаларда ўз аксини топган.

Халқаро мажбуриятларни виждонан бажариш тамойили халқаро ҳуқуқ субъектлари хатти-ҳаракатини белгиловчи умум эътироф этилган меъёр сифатида БМТ Уставида қайд этилган. Ушбу халқаро ҳужжат муқаддимасида БМТ аъзолари қатъийлик билан «шартномалар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа манбаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан адолатли ва ҳурматли муносабатда бўла олишни таъминлашга хизмат қилувчи шароитларни яратиш»ни таъкидлайдилар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойил ва нормалари ҳар бир давлатнинг суверенитети ва эркин халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида тан олинишида муҳим аҳамият касб этади.

4. Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик

Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик – ҳуқуқбузарлик субъектининг халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектига етказган зарари оқибатларини бартараф қилиш бўйича юридик мажбуриятидир.

Халқаро ҳуқуқбузарлик, ўз мазмунига кўра, халқаро қилмишларга ва халқаро жиноятларга бўлинади. Халқаро жиноятлар халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари ва меъёрларини бузадиган, шунинг учун бутун жаҳон ҳамжамияти тизимида салбий таъсир кўрсатадиган алоҳида хавфли қилмишлар сифатида тан олинади.

Жавобгарлик масалаларини тартибга солувчи меъёрлар асосан халқаро шартномаларда ўз аксини топган, шунингдек, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг резолюцияларида тасдиқланган. Халқаро ҳуқуқда халқаро жавобгарлик деганда, ҳуқуқ меъёрларидан келиб чиқадиган субъектив мажбуриятларини бузган, яъни халқаро ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат содир этган субъект учун ноқулай салбий юридик оқибатлар тушунилади.

Халқаро ҳуқуқда, энг аввало, давлатларнинг халқаро жавобгарлиги хусусида сўз боради, чунки давлатлар халқаро ҳуқуқнинг асосий субъекти деб тан олинади.

Қуйидаги ҳолатлар мавжуд бўлганда давлатнинг халқаро ҳуқуққа хилоф қилмиши: биринчидан, ҳаракат ёки ҳаракасизликда намоён бўладиган қандайдир ҳулқ-атвор, халқаро ҳуқуққа мувофиқ, давлатга тегишли бўлганда ва иккинчидан, бундай ҳулқ-атвор ушбу давлатнинг халқаро мажбуриятларини бузиш ҳисобланганда аён бўлади.

Давлат томонидан халқаро мажбуриятларнинг бузилиши, давлатнинг қилмиши ушбу мажбурият бўйича давлатдан талаб қилинадиган ҳаракатга номувофиқ бўлган тақдирда намоён бўлади.

Фақат халқаро ҳуқуқ субъектларигина халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик субъекти бўлиши мумкин. Жисмоний ва мустақил юридик шахслар оддий ҳуқуқбузарлик учун бундай жавобгарликка тортилмайдилар, чунки бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик вужудга келади.

Амалиётда халқаро ҳуқуқ субъектларининг хатти-ҳаракатлари давлат номидан иш кўришга ҳақли бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатларида ифодаланади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари учун давлат ўзининг бутун миллий бойлиги билан жавоб беради.

Халқаро ҳуқуққа хилоф қилмиш икки тоифага, яъни халқаро ҳуқуқбузарлик ва давлатларнинг халқаро жиноятларига бўлинади. Сўнгги тоифа, агар давлатлар ҳамжамияти томонидан муайян халқаро ҳуқуққа хилоф қилмишлар халқаро жиноят тоифасига киритилса, мавжуд бўлади. Ҳуқуқбузар давлат икки турда халқаро жавобгарликка: моддий ва сиёсий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Сиёсий жавобгарлик бошқа субъектларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи халқаро ҳуқуқ меъёрларини бузиш ҳолатидан келиб чиқади.

Моддий жавобгарлик халқаро ҳуқуқ меъёрларини бузиш ҳолатлари мажмуининг мавжудлигидан, ҳуқуқбузарлик оқибатида мулкӣ зарар келиб чиқиши ва ҳуқуқбузарлик билан зарар ўртасида бевосита сабабли боғланишнинг мавжудлигидан келиб чиқади.

Давлатнинг қилмиши фақат халқаро ҳуқуқ асосида халқаро ҳуқуққа хилоф деб баҳоланиши мумкин. Фақат субъектнинг ҳаракати (ҳаракатсизлиги) мазкур мажбурият бўйича ундан талаб

килинадиган хатти-ҳаракатларга мос келмаган тақдирдагина халқаро мажбурият бузилиши тан олинади. Бунда ушбу мажбурият шартномавий ёки оддий-ҳуқуқий характерга эга эканлигининг аҳамияти йўқ.

Халқаро жиноятларга давлатлар ва халқларнинг ҳаётига, халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларига, халқаро тинчлик ва хавфсизликка тажовуз қиладиган оғир халқаро ҳуқуққа хилоф қилмишлар киради.

Умумжаҳон тинчлиги ва халқаро хавфсизлик, давлатлар ва халқлар ўртасидаги яхши қўшничилик ва дўстона муносабатлар, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқи, уруш қонунлари ва одатлари, инсон ҳуқуқлари халқаро жиноятнинг объекти бўлиши мумкин.

Халқаро жиноятларга тажовузкорлик хатти-ҳаракатлари, зўрлик билан мустамлакачиликни ўрнатиш, геноцид, апартеид ва бошқалар киради.

Халқаро ташкилотларнинг жавобгарлиги уларнинг халқаро шартномалардан ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа манбаларидан келиб чиқадиган ўз халқаро мажбуриятларини бузиши оқибатида вужудга келади.

Халқаро ташкилотлар ўз органларининг низомидаги ва бошқа мажбуриятларига риоя қилмаслиги ва халқаро мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари билан келтирилган зарар учун жавобгар бўладилар.

Тинчлик ва инсониятга қарши, ҳарбий ҳамда бошқа халқаро жиноятлар учун жисмоний шахсларнинг жиноий жавобгарлиги халқаро миқёсда эътироф этилди ва юридик жиҳатдан мустаҳкамланди. Жавобгарлик алоҳида шахсларнинг хатти-ҳаракатлари давлатнинг жиноий фаолияти билан боғлиқ бўлган тақдирда кучга киради. Бундай жавобгарлик 1945 ва 1946 йиллардаги Нюрнберг ва Токио Халқаро ҳарбий трибунал қарорларида ва халқаро характердаги жиноий ҳаракатларга тааллуқли конвенцияларда ўз аксини топди.

Халқаро ҳуқуқ субъектининг халқаро-ҳуқуқий жавобгарлиги пайдо бўлишига у томонидан халқаро ҳуқуқбузарлик содир этилиши асос бўлади.

Давлат халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида, ўз навбатида, жиноят содир этгани учун ҳам жавобгар сифатида тан олинади. Давлатнинг жавобгарлиги хорижий давлат ёки унинг органлари томонидан бошқа бир давлат ҳудудида ёки унинг ҳудуди орқали содир этилган халқаро ҳуқуққа зид ҳаракатлар натижасида ҳам юзага келади. Бунда хорижий давлатнинг ҳаракатлари ўша давлатнинг кўз ўнгида ва розилиги билан амалга оширилган бўлса, ўша давлат ҳам хорижий давлатнинг халқаро ҳуқуққа зид ҳаракатлари иштирокчисига айланади.

Давлатнинг халқаро-ҳуқуқий жавобгарлиги ушбу давлат органи ёки мансабдор шахсларининг ўз ваколатларини суиистеъмол қилиши натижасида хорижий давлат ёки унинг юридик ва жисмоний шахсларига зарар етказилганида ҳам пайдо бўлади.

Халқаро жиноят — бу хавфли халқаро ҳуқуқбузарлик бўлиб, давлатлар ва миллатларнинг муҳим ҳаётий манфаатларига, ҳаётий асосларига путур етказди, халқаро ҳуқуқнинг муҳим принциплари ва нормаларини қўпол равишда бузади, халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солади ва зарар етказди.

Халқаро жиноятлар орасида геноцид, инсоният тинчилигига қарши жиноятлар, апатрид, қўпоровчилик ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Давлатларнинг халқаро-ҳуқуқий жавобгарлиги турлари иккига: сиёсий ва моддий.

Сиёсий жавобгарлик учун, одатда, ҳуқуқбузар давлатга нисбатан мажбурлов чоралари қўлланади ва моддий жавобгарлик билан уйғунлашиб кетади. Сиёсий жавобгарликнинг энг кенг тарқалган шакли санкциялардир.

Санкциялар — бу ҳуқуқбузар давлатга нисбатан қўлланадиган чоралардир. Улар халқаро ташкилотлар (универсал ва минтақавий), бир гуруҳ давлатлар ёки алоҳида давлат томонидан қўлланиши мумкин. Санкцияларнинг ҳажми ва турлари жиноятнинг оғирлиги даражасига боғлиқ. Масалан, агрессор давлатга нисбатан қуйидаги мажбурлов чораларини қўллаш мумкин: суверенитетини вақтинча чеклаб қўйиш; ҳудудининг бир қисмини ажратиб олиш; урушдан кейинги оккупация ва бошқалар.

Халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солганлик учун санкциялар ва уларни қўллаш тартиби БМТ Уставининг 39, 41 ва 42-моддаларида назарда тутилган.

Халқаро жиноятлар миллий давлат таркибида содир этиладиган жиноятлардан ўзининг оғирлиги, ижтимоий хавфлилиги, бутун инсониятга қарши хавф туғдириши билан ажралиб туради.

Назорат учун саволлар

1. Халқаро ҳуқуқ тушунчасини тушунтириб беринг.
2. Халқаро ҳуқуқ манбаларини санаб ўтинг ва уларга тавсиф беринг.
3. Халқаро ҳуқуқ қандай тамойилларга таянади?
4. Халқаро ҳуқуқда халқаро ташкилотларнинг ўрни ҳақида сўзлаб беринг.
5. Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик деганда нимани тушунасиз, у қандай ҳолатларда юзага келади?

Мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. Масъул муҳаррир проф. А.Х. Саидов. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2008. – 240 б.
2. Саидов А.Х. Халқаро ҳуқуқ. – Т.: Адолат, 2001. – 360 б.
3. Маматқулов А. Халқаро ҳуқуқ. – Т.: Адолат. 1997.
4. Международное публичное право: Учебник. Отв. ред. Х.Т. Адилкариев. – Т.: «Zarqalam». 2004. – 552 с.
5. Xalqaro ommaviy huquq. Darslik (mualliflar jamoasi). – Т.: «Adolat», 2007. – 488 б.
6. Курс международного права/Гл. ред. Б.Н. Кудрявцев, Зам. гл. ред. В.С. Верещетин, Г.И. Тункин: В 7 т. М., 1989–1993.
7. Международное право: Учебник/Отв. ред. В. И. Кузнецов. – М.: Норма, 2001. – 484 с.
8. Юлдашева Г. Международное право. Учебно-методическое пособие. Ташкент, ТГЮИ. 2006. – 68 с.

9. Маткаримова Г., Юлдашева Г. Халқаро ҳуқуқ (коллежлар учун дарслик). – Т.: Ўқитувчи, 2007.

10. Юлдашева Г. Права человека: соотношение норм международного права и национального права, – Т.: НЦПЧ, 2001. – 64 с.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1-мавзу. Давлат ва ҳуқуқ назарияси асослари	5
1. Давлат тушунчаси, белгилари ва моҳияти	5
2. Давлатнинг келиб чиқиши ва унга доир назариялар	10
3. Давлатнинг функциялари ва шакллари	12
4. Жамият ва давлат. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш масалалари	19
5. Ҳуқуқ тушунчаси ва унинг белгилари	22
6. Ҳуқуқ тизими ва таркиби	24
7. Ҳуқуқ манбалари	26
8. Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг тузилиши	29
9. Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик	30
2-мавзу. Маъмурий ҳуқуқ асослари	39
1. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси ва манбалари	39
2. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар ва муносабатлар	42
3. Давлат бошқарув органлари тушунчаси ва бўғинлари	44
4. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жавобгарлик	53
3-мавзу. Молия ҳуқуқи асослари	60
1. Молия ҳуқуқи предмети ва тизими	60
2. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар	63
3. Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат	65
4. Банк ҳуқуқи тушунчаси ва тизими	67
5. Молия ҳуқуқи бўлими сифатида бюджет ҳуқуқи асослари	71
6. Солиқ ҳуқуқи тушунчаси	75

4-мавзу. Фуқаролик ҳуқуқи асослари	83
1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва манбалари	83
2. Фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари	88
3. Мулк ҳуқуқи	96
4. Мажбурият ҳуқуқи	105
5. Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик	114
5-мавзу. Тадбиркорлик ҳуқуқи асослари	122
1. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, тамойиллари ва манбалари	122
2. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари	134
3. Тадбиркорлик фаолиятининг турлари	139
4. Тадбиркорлар иштирокида тузиладиган шартномалар	144
5. Тадбиркорлик қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик	148
6-мавзу. Меҳнат ҳуқуқининг асослари	157
1. Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси ва аҳамияти	157
2. Меҳнат шартномаси ва уни тузишга доир талаблар	159
3. Иш вақти, дам олиш вақти ва меҳнат ҳақи миқдори	164
4. Интизомий жавобгарлик	175
5. Меҳнатни муҳофаза қилиш тушунчаси ва унинг аҳамияти	178
6. Меҳнат низолари тушунчаси ва унинг классификацияси	182
7-мавзу. Оила ҳуқуқи асослари	189
1. Оила ҳуқуқи тушунчаси ва предмети	189
2. Никоҳ тушунчаси ва никоҳ тузиш шартлари	193
3. Эр ва хотиннинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбурияти	198
4. Ота-она ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	203
5. Фарзандликка олиш	212

8-мавзу. Экология ҳуқуқи асослари	217
1. Экология ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, манбалари, тамойиллари ва тизими	217
2. Ўзбекистоннинг экологик сиёсати	226
3. Алоҳида табиат объектларининг ҳуқуқий мақоми	230
4. Экология назорати, унинг турлари ва амалга оширувчи органлар	236
5. Экологик экспертиза	242
6. Экология ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг ўзаро боғлиқлиги	245
7. Экологик жавобгарлик тушунчаси, моҳияти ва турлари	250
9-мавзу. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи асослари	260
1. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тушунчаси ва моҳияти	260
2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турлари ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати	264
3. Қишлоқ хўжалигида шартнома муносабатлари	271
4. Қишлоқ хўжалигининг давлат бошқаруви	277
5. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қонунлар ва уларни бузганлик учун юридик жавобгарлик	281
10-мавзу. Жиноят ҳуқуқи асослари	289
1. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси, вазифаси ва тамойиллари	289
2. Жиноят ва жиноятчилик тушунчаси	295
3. Жиноятнинг таркибий элементлари	298
4. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар	305
5. Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва унинг турлари	311
6. Жиноий жавобгарлик ва жиноий жазо	314
7. Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари	320

11-мавзу. Халқаро ҳуқуқ асослари	328
1. Халқаро ҳуқуқнинг пайдо бўлиш асослари ва тушунчаси	328
2. Халқаро ҳуқуқ манбалари ва тизими	331
3. Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари	335
4. Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик	341

Х.Т. МАМАТОВ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

Ўқув қўлланма

Ўзбек тилида

Мухаррирлар:

А. Омонов,

Г. Ортиқхўжаева

Техник муҳаррир:

А. Аҳмедов

Компьютерда

саҳифаловчи:

Ш. Расулов

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги
«Адолат» нашриёти. Нашр. лиц. АИ № 228, 16.11.2012.
100192, Тошкент шаҳри, Буюк ипак йўли кўчаси, 69-уй.
Телефон: 0 (371) 268-28-41, 268-28-56.
Веб сайт: www.adolatnashr.uz
e-mail: info@adolatnashr.uz

Босишга рухсат этилди 20.12.2016 й.
Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. «AntiquaUz» гарнитураси.
Офсет усулида чоп этилди. Босма табоғи 22,0.
Нашриёт ҳисоб табоғи 19,75. Адади 3000 нусха.
16-848-бўйртма. Нархи шартнома асосида.

**Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.**

ISBN 978-9943-4380-5-7

